

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ, АНОТАЦІЇ

**Лизанчук В., Рожик М. Історія російщення
українців – Л. : ЛНУ імені Івана Франка,
2011. – 412 с.**

У 80-х роках я навчався на факультеті журналістики Київського державного університету імені Тараса Шевченка і пам'ятаю, як виключили з вузу одного з найкращих наших студентів – за націоналізм. Звісно, публічно це не розголошувалося – старшокурсник Федір (ерудований, сумлінний, шляхетний), який цікавився українськими старожитностями та міг прийти на екзамен у вишиванці, раптом кудись зник і більше не з'явився. А на наївне запитання про колоритного юнака, знайомі сторожко озиралися й переходили на проникливий шепіт: „Як? Ти не знаєш? Він десь виступав із кобзарями й обмовився, що Росія, тобто Московщина, незаконно привласнила собі назву „Русь”, поцупивши її у нашого народу...”.

Ось так – здібного студента тут же вигнали з університету за одну необережну фразу про реальну, а не сфальсифіковану історію України-Русі. Причому юнака, котрий мав закінчити престижний столичний вуз із червоним дипломом, безжалюдно витурили з „вовчим білетом”, зламавши його долю. Радянсько-імперська система, завдяки цілій армії ідеологічних євнухів, ретельно пильнувала за кожним своїм громадянином, невтомно вишукуючи неблагонадійних. Цвіт нації підло й підступно знищувався.

Часи начебто змінилися, однак і нині у нашій незалежній державі щодня лунають облудливі гасла про „три братні народи”, яким неймовірно поталанило народитися водночас в одній чудовій колісці. Звісно, що любі брати (мало не сіамські близнюки!) просто не можуть не мати спільних історій, культури, віри...

Тому сьогодні надзвичайно потрібні виважені дослідження провідних наших науковців, які на документальних засадах, узагальнено й об'єктивно висвітлюють складні українсько-російські взаємовідносини, аргументовано спростовуючи існуючі міфи.

Саме такою є монографія відомого вченого (доктора філологічних наук, професора, академіка, завідувача кафедри радіомовлення і телебачення Львівського національного університету імені Івана Франка) Василя Лизанчука та його колеги – кандидата історичних наук, доцента ЛНУ Миколи Рожика. Автори „Історії російщення українців” переконливо доводять, що держава Русь (Київська Русь) створена предками українців.

„Як у лінгвістичному, так і в психофізичному відношенні відокремлення народності української, білоруської та великоруської виходить за межі історії”, – відзначив Михайло Грушевський. Уже на своїй праатьківщині ці племена мали певні відмінності й розвивалися в різних умовах. Великоруська народність „формується переважно на фінському ґрунті”, білоруська у близьких зв'язках з литовською групою, а українська – в одвічному сусідстві з тюрками. „Український етнічний тип вирізняється від своїх найближчих родичів – великорусів та білорусів – і рисами психологічними, які проявляються у народному характері, психології, складі сімейних та суспільних відносин”.

Київська давньоукраїнська держава об'єднувала декілька груп земель, пов'язаних між собою суспільно-економічними зв'язками і політичними

контактами. „У таких групах, як Київська, Чернігівська і Сіверська, а також Галицька і Волинська, виділяється територія українців. Тут формувалася і розвивалася українська народність. Роль Києва у цих процесах була видатною, оскільки він став центром формування етносу”, – наголошують автори монографії.

Аналіз сукупності різних джерел – літописних, археологічних, лінгвістичних, антропологічних – дає підстави окреслити досить виразну картину етнічної структури Русі в період її формування: „Та Русь, що в IX ст. упевненими кроками вийшла на арену світової історії, виникла як об'єднання восьми великих „племенних союзів” (поляни, сіверяни, древляни, дреговичі, радимичі, в'ятичі, кривичі, ільменські слов'яни), кожний з яких, у свою чергу, складався з кількох (найбільше з шести) менших племінних груп”.

Москва, спершу як топонім, а згодом як етнонім, з'явилася лише всередині XII ст. на заліських просторах Північно-Східної Європи, що споконвіку були заселені угро-фінськими і литовськими племенами. Нестор-літописець подає їхні імена: „А се інші народи, які данину дають Русі: чудь, весь, меря, мурома, черемиси, мордва, перм, печера, ям, литва, замигола, корсь, нарова, ліб. Ці мають свою мову, походять від коліна Яфетового, бо живуть у північних краях”.

Дослідник Михайло Сидоржевський подає перелік племен, які фактично й стали основою того етносу, що згодом одержав назву „росіяни”: Чудь – на південному березі Фінської затоки до озера Онега. Водь – від Фінської затоки на південь до Ільменя. Емь – між Ладозьким озером і Північною Двіною. Весь – від Білого до Ладозького озера й до притоків Костроми та Клязьми. Меря – середня течія Волги, басейни річок Клязьми і Москви. Мещера – у північній частині Рязанського князівства по північному берегу Оки. Мордва – на південь від Мещери, між Волгою, Окою, Сурою й Мокшою...

Видатний учений Іван Огієнко, дослідивши історію українського письма та алфавіту, підсумовує у своїй праці: „Прасхіднослов'янські мови: українська, російська, білоруська зростають незалежно одна від одної, як мови самостійні, т. зв. „прааруської” спільної мови ніколи не було”.

Автори монографії зазначають, що українське друкарство започатковане в середині XV ст., а не в останній чверті XVI ст. Воно розпочалося на 114 років раніше від появи федорівського „Апостола”. Першу друкарню у Львові ще в 1460 р. заснував львівський міщанин, українець Степан Дропан. А першими українськими книжками слов'янською мовою „з особливостями живої української мови” були „Часослов” і „Октоїх”, які вийшли у 1491 р. Перша російська книжка в Москві була видана через 73 роки – її надрукував у 1564-ому Іван Федоров, якому допомагав білорус Петро Мстиславець. Проте згодом темний, розлючений наговп друкарню спалив (мовляв, видання книжок – справа нечистого), а сам друкар дивом уникнув смерті і змушений був шукати порятунку в Україні, де й продовжив свою діяльність.

Власне, під час вступу на престол Івана II, Московське князівство охоплювало територію заледве 15 тис. кв. миль. Однак після падіння Константинополя, який загарбали турки-османи, й розгрому Візантійської імперії, а також з укладенням Флорентійської церковної унії очільники Московщини проголосили себе зверхниками всього православного світу.

„У 1472 р. папа римський Сикст IV поблагословив шлюб Івана III з Софією Палеолог, племінницею останнього візантійського імператора Костянтина XI. Відтоді до Москви потрапили візантійський герб – чорний двоголовий орел, бібліотека Софії і, що найнебезпечніше для сусідніх народів, непомірні амбіції на статус вселенської, нічим необмеженої держави, – йдеться в „Історії російщення українців”. – Експансіонізм і загарбання сусідніх народів освятила й обґрунтувала формула „Москва – Третій Рим”, яка доповнювала відповідні наміри підпорядкувати собі усю спадщину давньоукраїнської держави – Київської Русі”.

Війну за цю спадщину Московщина вела з 1492 р. – підступно й жорстоко, внаслідок чого Іван III та його син розширили територію Московського князівства в 40 (!) разів.

Тож „спільна історія” – всього лише недолугий шовіністичний міф. Об'єктивно

ж треба визнати: впродовж багатьох століть український народ перебував під безжалним, кривавим ігом московської орди, яка послідовно нищила нашу націю, лицемірно заявляючи, що жодної України взагалі немає й ніколи не було, є лише „южная окраина России”, не існує й ніколи не існувало українського народу, а отже, не може бути жодної української культури, а так звана українська мова – „діалект великого и могучего русского языка”.

Взагалі, яка може бути „спільна історія”, якщо одні й ті ж події та персонажі, з огляду на віковичне прагнення українців здобути свою державність, трактуються зовсім по-різному! Скажімо, ви не знайдете в сучасних російських підручниках з історії бодай згадки про звитязного захисника української справи – Костянтин Івановича Острозького, котрий належав до найвидатніших полководців і політичних діячів минулого. Він виграв велику кількість битв, деякі з яких мали міжнародне значення. Польський ренесансний хроніст М. Стрийковський називав його „другим Ганнібалом, Пірром, Сціпіоном руським і литовським [...] чоловіком святої пам’яті й надзвичайно прославленої діяльності”. Сім років Костянтин Острозький перебував у московському полоні, але втік, скориставшись першою ж можливістю; повернувся в Україну і знову отримав гетьманську булаву. Упродовж багатьох наступних років він воював зі „степом”, здобувши блискучі перемоги над переважаючими силами татар. А 8 вересня 1514 року, під Оршею, завдав нищівної поразки величезному (80-тисячному) війську Московії. Ця подія викликала значний резонанс у Європі, але московські літописці звично сфальсифікували подвиг видатного полководця, назвавши героя „ворогом Божим”. От вам і „спільна історія”!

Більшість іноземців, які у XV – XVII ст. побували в Україні і Москві, розрізняли „русинів” (рутенів, русів) та „московітів”, відмінності в їхніх звичаях, поведінці, ментальності й способі мислення.

„Тоді, коли в Україні розвивалася освіта, ширилася наука, збагачувалася культура, народні братства творили, як на тепер, єдиний гуманістично-демократичний національний Рух, Московія була темним, задушливим царством самовладного, деспотичного правління, де культивували покору, „раболение”, недовір’я до науки й освіти, поєднані з тупою ненавистю до всього чужоземного”, – наголошують автори монографії.

Відомий історик і мандрівник Павло Алепський (з міста Алеппо в Сирії), який у XVII столітті подорожував Україною разом з антиохійським патріархом Макарієм III, так описав у деннику свої враження: „По всій Козацькій землі ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їх жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби та церковний спів. Крім того, священники вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися по вулицях. [...] Дорога через Україну йшла здебільша серед численних садів, що їм нема ліку, і ланів усякого збіжжя заввишки людини, неначе те море безкрає, широке та довге. О, яка ця благословенна країна! Що за благословенний нарід! Який він численний!”.

З України П. Алепський та патріарх Макарій III вирушили до Москви, де перебували майже два роки. Від тамтешніх порядків враження знаного історика суттєво інші: „всі вони, від великого до малого, мають п’яний темперамент, саме – лукавство [...] Життя москалів дуже зв’язане, та ніхто з чужинців не може зносити цього, і людині все здається, ніби вона у в’язниці. Жарти та сміх стали нам зовсім чужі, бо лукаві москалі підглядали нас і про все доносили. Бог хай спасе нас і звільнить від них”. Це при тому, що патріарх отримав від московського правителя щедрі подарунки!

Зате повернення додому через Україну стало напрочуд приємним: „Зворотньо край козаків був для нас ніби наш власний край, а його мешканці були нам сердечними приятелями. [...] Цієї ночі ми спали на березі ріки (Дніпра.– С. Д.), зовсім задоволені та спокійні, бо від тої хвилини, коли ми лише побачили Печерську лавру, що здалеку виблискувала своїми банями, та як лише до нас долетіли премилі пахощі цих цвітучих земель, наші душі затремтіли від радощів та втіхи, серця

наші порозкривалися, і ми розливалися в подяках Господові Богові. Цілі два роки в Московії колода висіла на наших серцях, а розум був геть чисто стиснений і придушений, бо в тій країні (Московщині) ніхто не може почувати себе хоч трохи свободнішим і задоволеним, хіба лише ті люди, що там виростили, а всі інші, от хоча би ми, навіть ставши панами цілої країни (як патріарх!), ніколи не перестануть бентежитися та відчувати в серці неспокій”.

Українці чітко відрізняли свої землі від „Московії”, називали себе „Руссю”(це зафіксовано в зарубіжних джерелах) і мужньо боронили рідну землю від окупантів.

Нищівних поразок московському війську в 1618 р. завдали козаки на чолі з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним. Успіх українців був вражаючим – московитів і царя Михайла Федоровича „взяв страх і вони не посміли виступити проти „жахливого” Сагайдачного”. Як зазначав Я. Собєський, козацький гетьман „вогнем і мечем спустошив [...] неприятельські землі [...] розніс страх свого імені по всій Московії. Неприятель [...] стогнав під його ударами...”. Де про це написано у російських підручниках? Риторичне запитання...

Треба визнати: всі російські правителі – від можновладців XV століття – до очільників Російської імперії (Петра I, Катерини II...) та одіозних вождів імперії Радянської (Володимира Леніна, Йосипа Сталіна, Леоніда Брежнєва...) – були запеклими ворогами України.

Немало лиха приніс нашому народу й канонізований Російською православною церквою як святий кривавий суздальський князь Андрій Боголюбський (один з архітекторів Московської держави), котрий у 1169 році захопив, пограбував і спалив Київ – „мать городов русских”.

Спростовують автори „Історії російщення українців” і загальновідомий міф про подію 1654 року в Переяславі, витлумачену офіційною російською історіографією як „доленосне об’єднання в одній державі двох братніх народів”: „Б. Хмельницький не розглядав союз з московським царем як єдину можливість досягти своїх державницьких планів. Зі свого боку цар Олексій не виглядав великим і щирим другом гетьмана й України. [...] тому 8 січня 1654 р. в Переяславі жодного двостороннього документа не було підписано, отож термін „Переяславська угода”, чи „договір” – це пізніша вигадка. Відбулися лише важкі переговори, під час яких московські дипломати навідріз відмовлялися присягати за царя на вірність союзникові, хоча українська сторона урочисто присягнула.

Проти заприсягнення московському царю виступив полковник Іван Богун і ще низка полковників і старшин. Українська православна церква і митрополит Сильвестр Косів не погодилися на залежність від Московського патріарха і не підтримали присяги, так само чинили жителі багатьох українських міст, Гадяцький і Брацлавський полки. Так ухвала таємної ради гетьмана з генеральною старшиною про союз з Москвою у складі 200 осіб викликала значний спротив і неприйняття. Половина населення Гетьманщини не присягнула. За даними московської сторони, присягу склали 127388 осіб. Західна Україна і південноукраїнські землі, а також ті, що заселяли Запорозьку Січ, не брали участі в церемонії присягання взагалі”.

А коли Московія в 1656 р. підписала сепаратний мир із Польщею, не допустивши на переговори у Вільно українських послів (яких сприйняли брутально, „як псів коло церкви Божої”), гетьманський уряд розцінив таку політику, як зраду Москви. Тому в Чигирині вирішили розпочати переговори зі Швецією та іншими державами, щоб укласти новий оборонний союз.

Після смерті Богдана Хмельницького на захист українського народу став гетьман Іван Виговський, який 9 липня 1659 р. під Конотопом здобув велику перемогу над московським військом. З цього приводу С. Соловйов писав: „царська Москва затремтіла за власну безпеку; з наказу царя люди всіх станів поспішали на земляні роботи для укріплення Москви. Сам цар з боярами раз у раз приходив дивитися на ці роботи. Мешканці околиць зі своїми родинами й майном наповнили Москву, пішла чутка, що цар виїздить на Волгу, у Ярославль...”. Московський правитель своїм „урочистим маніфестом” проголосив Івана Виговського зрадником.

Досі (хоч минуло понад 300 років!) не знято анафему Російської православної церкви з видатного гетьмана Івана Мазепи. Натомість Москва так і не наважилася офіційно засудити жахливий злочин сатрапа Меншикова, котрий у 1708 р. спалив Батурина, знищивши 15 тисяч безневинних жертв. Тогочасні французькі газети рясніли заголовками: „Жінки і діти на вістрях шабель”, „Страшна різня”, „Руїна України”. „Французька газета”, часописи „Історичні листки”, „Історичний Меркурій”, „Ключ кабінету” повідомляли, що „ціла Україна купається в крові [...] Меншиков уживає засобів московського варварства [...] Всі мешканці Батурина без огляду на вік і стать вирізані, як наказують нелюдські звичаї москалів”.

Упродовж 1709 р. Петро I примусив скоротити кількість студентів Києво-Могилянської академії з 2000 до 161, а кращі науково-педагогічні та просвітницькі сили у складі 95 осіб забрати до Московщини. З'явилися царські укази про заборону друкувати книги українською мовою.

Тисячі українців загинули на будівництві Санкт-Петербурга. „... замість одного вікна, котре-ді Петро прорубав в Європу, він позатикав ті вікна в Європу, котрі перед ним були у нас на Україні, – наголошував Іван Франко. – І коли через те у нас на Україні стало глухо і темно, всі найліпші наші сили йшли в центральне вікно і дусилися і ниділи в нім, повертаючи свою працю на службу не своєму, а чужому народови”.

І нехай російська історіографія раз по раз виголошує чергові панегірики „прогресивному” імператору, для нас він назавжди залишиться катом України, синовбивцею і шовіністом, який з маніакальною наполегливістю виношував наміри глобального поневолення й панування над світом. Щоб переконатися в цьому, досить прочитати „політичний тестамент” (верх лицемірства та цинізму!), складений майбутнім імператором всеросійським одразу ж після перемоги в Полтавській битві. Дякувати Всевишньому, тиран так і не втілював своїх „грандіозних” планів – помер, і це достеменно відомо, внаслідок прогресуючого сифілісу, від якого останніми роками життя страждав на конвульсії...

Л. Цегельський у праці „Звідки взялися і що значать назви „Русь” і „Україна” заакцентував на тому, що „саме зміна етноніма дала московитам змогу присвоїти і усі ті розмахом і багатством подиву гідні культурні та політичні надбання, що їх створили в давніх часах мечем і словом сини Русі. Цар перейняв грецький термін „Росія”, щоб так ідеологічно об'єднати Московщину з Україною. Слова „Русь” до сеї цілі він тому не вживав, бо в Московщині слово „Русь” серед простого народу не вживалося, а натомість на Руси-Україні (а так само в сусідніх країнах і в цілій Європі) слово „Русь” означало тоді лише нашу, властиво, Русь-Україну. В цілій Європі знали, що „Русь” – це край над Сяном, Бугом, Дністром, Дніпром, а зате Московщину називали тоді в Європі не інакше як „Московщиною” (на латині: *Moscowita*, по-німецьки: *Moskowiten* і т. д.).

Петро I бажав собі з'єднати Русь-Україну з Московщиною в одне тіло, але так, щоби ясно було, неначе Московщина є осередком, а наша Русь-Україна лише прищипкою до сего головного московського пня. Ось тому вхопився він до слова „Росія”, уживаного в тих часах деякими нашими церковними писателями (а невживаного ні серед народу нашого, ні серед народу московського) та назвав тим словом цілу свою Московську державу, в якій склад входила вже і Україна з лівого боку Дніпра. План його був ясний – аби під новою назвою злучити хитро в одне тіло Московщину і властиву Русь-Україну”.

„Якщо у корінній Московії терміни „Россія” і „русскіє” поступово почали вживати, то історична Русь ніяк не могла сприйняти накинуту їй принизливу назву „Малоросія”, а русини нізащо не хотіли перетворюватися на „малоросів” і розчинитися в „общерусском море”. Необхідно було продовжити своє історичне буття під іншим іменем, яке гарантувало б їхню національну ідентичність і не давало б змоги московським маніпуляторам спекулювати на спорідненості назв „Русь” і „Росія”, „русини” і „русскіє”, – аргументують автори монографії. – Щоб зірвати смертельно небезпечний асиміляторський натиск московського царизму,

його тактику мімікрії в етнімічній термінології, було вирішено увести нові назви: Україна, український, українці. [...] Перехід від самоназви „русин” до етноніма „українець” зіграв колосальну дезінтегруючу роль у лоні самої російської імперії, оскільки завдав вирішального удару по імперській московській ідеї „єдиного русского народа от Камчатки до Карпат”.

„В умовах московської неволі це мало величезне значення для утвердження національної ідентичності українського народу, – вважає Іван Паславський. – Можна з повним правом сказати, що утвердження єдиного національного імені допомогло Україні вистояти і зберегтися в часи советського лихоліття і під цим іменем повернутися на історичну арену вже як суверенна незалежна держава”.

Даруйте за розлогі цитати – щиро прагну зацікавити широкий загал читачів розумною й такою важливою для мільйонів українців книжкою. Переконаний: з нею неодмінно повинні ознайомитися вчителі та політики. „Історія російщення українців” має стати настільною книгою для нашої молоді. Монографія львівських науковців варта державної підтримки. Її необхідно видати значно більшим накладом – як суспільно значущу книгу, перекласти іноземними мовами: англійською, російською, німецькою, французькою, польською... Провести презентації за кордоном, які, безперечно, викличуть резонанс і сприятимуть покращенню іміджу нашої держави в світі. Власне, дослідження Василя Лизанчука та Миколи Рожика гідне Національної премії України імені Тараса Шевченка.

Сергій ДЗЮБА



“СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС”

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 03.10.2011. Формат 70x108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgCyr., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 8,00. Обл.-вид. арк. 11,2. Тираж 800 прим. Зам. 0081.

Віддруковано в ТОВ «Видавництво „Десна Поліграф“»

14001, м. Чернігів, вул. Станіславського, 40

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року

Тел.: (0462)972-661, 972-664

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

М. К. Бойко,
О. Д. Бойко,
А. М. Боровик,
Г. В. Боряк,
В. О. Горбик,
В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко,
В. П. Коваленко,
В. В. Кривошея,
С. А. Леп'яко,
О. О. Маврин,
Ю. А. Мицик,
Д. М. Никоненко,
А. М. Острянюк,
С. О. Павленко,
В. М. Половець,
К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліференко,
П. В. Грищенко,
А. Л. Курданов,
В. В. Мельничук,
П. М. Мовчан,
С. М. Мойсієнко,
О. П. Моця,
О. П. Реєнт,
С. П. Реп'ях,
П. С. Сохань,
В. М. Тканко,
В. Ф. Чепурний,
В. М. Шевченко.

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Просвіта» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН
України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол №
52 від 28 вересня 2011 р.)

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

- Долженко Ю.** До питання про дискретні ознаки на людських черепах із Чернігова Х–ХІІІ ст. 3
- Кривошея І.** Присяги російським царям ХVІІ–ХVІІІ ст. як джерело історії неурядової старшини Гетьманщини. 17
- Циганок О.** Особливості та шляхи рецепції леонінських віршів–епітафій в українських поетиках та риториках ХVІІ–ХVІІІ ст. 27

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

- Піріг П.** Стародуб у вирі визвольної боротьби українського народу середини – другої половини ХVІІ століття 33

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

- Рига Д.** Новгород–Сіверська духовна семінарія (1785–1797 рр.) – провідний релігійний навчальний заклад на Чернігівщині в останній чверті ХVІІІ ст. 45
- Тарасенко О.** З історії перекладу Святого Письма у Чернігівській єпархії в першій половині ХІХ ст.: віршоване Євангеліє протоієрея Матвія Данилевича. 54

РОЗВІДКИ

- Чухно В.** Новгород–сіверський предводитель дворянства Олександр Михайлович Судієнко та його нащадки. 64
- Колеватов О.** Землекористування в Слобідсько–Українських військових поселеннях у першій третині ХІХ ст. 70
- Рахно К.** Горщик і горчиця: феноменологічний вияв метафізики статі. 76
- Чуткий А.** Архів Київського комерційного інституту як важливий корпус документів з історії України початку ХХ ст. 85

ЮВІЛІЇ

- Терлецький В.** Уродженці Чернігівщини на сторінках «Основи». З нагоди 150–річчя появи першого українського часопису. 92
- Чухліб Т.** Народжений на берегах Десни 103

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

- Дзюба С.** Лизанчук В., Рожик М. Історія російщення українців. – Л.: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 412 с. . 122

“СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС”

Всеукраїнський науковий журнал

Згідно з додатком до постанови президії ВАК України від 26 травня 2010 р. №1-05/4 журнал „Сіверянський літопис” включено у перелік наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Воровського, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу “Сіверянський літопис”:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

Часопис можна передплатити в будь-якому відділенні зв'язку України.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 947.752-21.,655”

Юрій Долженко

ДО ПИТАННЯ ПРО ДИСКРЕТНІ ОЗНАКИ НА ЛЮДСЬКИХ ЧЕРЕПАХ ІЗ ЧЕРНІГОВА X-XIII ст.

Ця стаття є результатом продовження дослідження дискретно-варіюючих ознак на черепах із ґрунтових поховань давньоруського міста Чернігова, що датуються X–XIII ст. Краніологічний матеріал опрацьовано за другою методичною програмою, яка належить до етнічної краніоскопії і була розроблена російським антропологом із Санкт-Петербурга д.і.н. О.Г. Козінцевим. Мета роботи – введення у науковий обіг нових краніоскопічних даних, встановлення частот неметричних (дискретно-варіюючих, епігенетичних) ознак черепа у чернігівців, виявлення можливих етнічних варіацій, визначення відстані між окремими серіями епохи Київської Русі за допомогою багатомірною аналізу.

Ключові слова: краніоскопія, антропология, Чернігів, сіверяни, поляни.

Особливості хронологічної мінливості краніоскопічних ознак від неоліту до сучасності дають змогу антропологам говорити про їх сталість і, виходячи з цього, можливості їх використання для вивчення формування та етнічної історії давнього і сучасного населення¹. Проте є протиріччя в плані методичного підходу до вивчення неметричних ознак на черепі людини².

В. Г. Моїсєєв критично висловлювався про те, що більшість морфологічних ознак мають низьку спадковість та значною мірою залежать від прямої дії чинників середовища, що безпосередньо стосується, як висловився дослідник, численних маловивчених черепних варіантів, якими засмічена більшість програм з краніоскопії. І констатує, що включення їх в аналіз робить інтерпретацію отриманих результатів нерозв'язним завданням³. Враховуючи критику В.Г. Моїсєєва, подаємо другу частину досліджень, вводячи нові дискретно-варіюючі ознаки Чернігівської серії у науковий обіг, що доповнює попередню роботу автора⁴ за методикою А.А. Мовсєєян⁵, яка за власною фенетичною програмою опрацювала частину чернігівських поховань (N=30) відкритих Д.Я. Самоквасовим⁶ і Т.В. Кибальчицем⁷. Дослідниця за допомогою канонічного аналізу продемонструвала подібність Чернігова і Києва XI-XII ст.⁸, а також, при залученні до аналізу балтійських серій, схожість курганних поховань у Чернігові з могильником у Путивлі⁹.

Програма, методика і матеріал. У цій роботі для характеристики ґрунтових поховань* населення міста Чернігова за допомогою однієї з галузей расознавства – етнічної краніоскопії – використовується система дискретно-варіюючих ознак, запропонована російським антропологом О.Г. Козінцевим¹⁰. Ще у 1973 році було зазначено, що застосування неметричних ознак в антропологічних дослідженнях набуває дедалі більшого значення, що зумовлено сучасними завданнями етнічної антропології¹¹.

Автором статті було досліджено 206 міських черепів із Чернігова¹². Всі чоловічі та жіночі черепи із ґрунтових могильників Чернігова¹³ описані раніше

© Долженко Юрій Володимирович – аспірант відділу біоархеології ІА НАНУ (м.Київ).

за краніометричною програмою. Поховання походять з чотирьох могильників, які являють значний науковий інтерес у дослідженні етнічної історії українців: Дитинець, Некрополь, Передгороддя та Окольне місто. Додатково для порівнянних даних автором опрацьовано 87 сільських і 65 міських черепів Чернігово-Сіверської землі, що репрезентують літописних сіверян (у дужках наведена кількість черепів): Путивль¹⁴ (N=28) урочище Городок, ґрунтова братська могила, яка може датуватися першою половиною XIII ст. Розкопки О.В. Сухобокова в 1979 р. (18 черепів) та урочище Микільська гірка, ґрунтовий могильник XI-XIII ст. (10 черепів); Новгород-Сіверський¹⁵ (N=37), ґрунтовий могильник біля східного валу XII-XIV ст. Розкопки О.П. Моці, П.М. Покаса в 1981, 1984 рр., також Городище XIII ст., розкопки А.В. Кузи в 1982 р.; Липове¹⁶ (N=37), курганный могильник XI-XII ст., розкопки О.П. Моці, П.М. Покаса; Автуничі¹⁷ (N=34); хут. Зелений Гай¹⁸, курганный (X-XII ст.) та ґрунтовий¹⁹ (XII-XIII ст.) могильники, розкопки О.В. Сухобокова, О.П. Моці в 1987 р. (N=16 черепів), попередні дані.

Міські поляни представлені двома серіями: 138 черепів із Києва²⁰ та 17 черепів із Юр'єва²¹. Сільське населення полян представляють такі групи: Бучак²² (N=45), Григорівка²³ (N=25); Козаровичі²⁴ (N=25) Монастирок (N=17); хут. Половецький (N=24) (табл. 1). Також за вказаною методикою вводиться у науковий обіг 22 черепи із могильника Благовіщенка²⁵ з території Нижнього Подніпров'я. Опрацьовані краніологічні колекції зберігаються у фондах Інституту археології НАН України.

На черепах із Чернігова та названих серій фіксувалися найцінніші для расової систематики шість традиційних, за даною методикою, чи краніоскопічних ознак:

1. Індекс поперечно-піднебінного шва (надалі ІППШ) – для визначення індексу на правій та лівій стороні кісткового піднебіння окремо відмічали по точці на перетині ППШ з піднебінною остю, яка відмежує дві піднебінні смуги, або з гілкою, яка продовжує напрям цієї ості. Гостро заточеним твердим олівцем з'єднували дві латеральні точки прямою гілкою. Так само, для повної перевірки, на цифровому фотознімку піднебіння в збільшеній формі в програмі Fotoshop за допомогою комп'ютера. Фіксувалася форма кожної з гілок ПППШ (лівої і правої), а не всього шва. Залежно від взаєморозміщення латеральної й медіальної точок, що розташовані у місці з'єднання відповідних гілок ПППШ з середнім піднебінним швом, виділено типи:

I – медіальна точка займає більш переднє положення, ніж латеральна;

II – медіальна точка лежить на прямій, що з'єднує обидві латеральні;

III – латеральна точка займає більш переднє положення, ніж медіальна.

Якщо на гілці піднебінного поперечного шва немає ні точок, які знаходяться попереду від передньої з двох крайніх, ні точок, які знаходяться позаду від задньої з двох крайніх, тоді варіант позначався (*). Варіант II* практично не зустрічається. Якщо гілка ПППШ робить такий вигин уперед, що на ній є точки, які розміщуються попереду від передньої з двох крайніх, тоді варіант позначався літерою «а» (від «anterior»). Якщо гілка ПППШ робить такий вигин назад, що на ній є точки, які лежать (розміщуються) позаду від задньої з двох крайніх, тоді варіант позначався як «р» (від «posterior»). При наявності двох вигинів вони позначались у напрямку від латерального до медіального²⁶.

2. Клиноподібний верхньощелепний шов (надалі КВШ) – шов, який з'являється, якщо щелепна кістка не бере участі в утворенні переднього кінця нижньої очної щілини. Клиноподібна кістка з'єднується з верхньою щелепою, а вилична кістка виявляється відокремленою ними від щілини. Ознака досліджується з боку орбіти КВШ₁. Також відмічалась КВШ₂ – наявність клиноподібно-верхньощелепного шва з боку виличної ямки.

3. Задньовиличний шов (надалі ЗВШ) – неповний (оманливий) шов довжиною до 10 мм і більше, який починається від скронево-виличного та проходить приблизно горизонтально вздовж латеральної поверхні виличної кістки. Зручніше враховувати шов довжиною не менше 2 мм (рис. 1);

4. Потиличний індекс (надалі ПІ). Для збільшення диференційного ефекту в першу чергу європейців і монголоїдів О.Г. Козінцевим запропоновано об'єднати



Рис.1

дві морфологічно близькі ознаки в одну (рис. 2). Якщо А – число сторін з наявністю кістки потилично-соскоподібного шва та одночасно з відсутньою кісткою в нижній частині лямбдоподібного шва (рис. 4), а В – число сторін із зворотним поєднанням, тоді $III = A / (A + B)$, причому всі інші поєднання, а також випадки наявності вставної кістки в краніометричній точці астеріон (asterion) не враховуються²⁷.

5. Частота підорбітного візерунка типу II (надалі ПОВ II). Тип II виникає в результаті розриву повздовжнього діаметра шва виличною кісткою.

6. Надорбітні отвори (надалі НО) – частота надорбітних отворів. Ознака, яку запропонували незалежно один від

одного Й. Додо²⁸ та Т.В. Томашевич²⁹. В кінцевому варіанті програма була описана О.Г. Козінцевим³⁰. Foramina supraorbitale (НО) – належать до непостійних отворів, розташовуються на супраорбітальному краї лобної кістки, на місці надочної вирізки або поряд із вирізкою. Відмічалась кількість отворів та сторона.

Потиличний індекс (III), який вказує на співвідношення випадків вормієвих кісток потилично-соскоподібного та лямбдоподібного шва, становив 8%, а отже, у давньоруського населення Чернігова порівняно низький (табл. 1). Індекс лежить у межах, характерних як для міських мешканців Києва, так і для сільських давньоруських мешканців, що залишили могильники поблизу сіл Бучак та Автунічі.

Клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ) у цілому зустрічається більше у європеїдів, ніж у монголоїдів³¹. Таким чином, чернігівська серія з показником у 29,4 % не має відхилень від решти європеїдних груп із території Східної Європи давньоруської доби. Вона за вказаною неметричною ознакою наближається до показників майже всіх мешканців території Київської Русі, окрім жителів Юр'єва (17,8 %) та Автунічів (12,1 %), де зафіксовано порівняно низький відсоток КВШ. Дуже подібна названа ознака у Чернігова з сільськими добірками з території Чернігово-Сіверської землі: хут. Зелений Гай (29,7 %) та Липове (28,7 %).

Задньовиличний шов (ЗВШ) на черепах із Чернігова зустрічається досить рідко (1,7%) та є європеїдним, що цілком відповідає дослідженням О.Г. Козінцева, де йдеться про дуже низький відсоток близьких до сучасності (після литовців) українських серій³².

Частота **підорбітного візерунка типу II (ПОВ II)** у досліджуваній серії 56,4%. Як відомо, в межах європеїдної раси, близьких до сучасності, для поляків та українців характерний

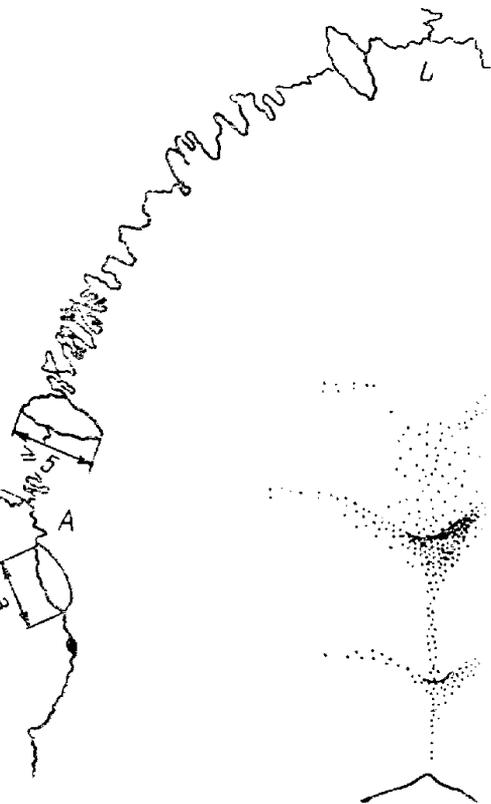


Рис.2

«північний» (високий) відсоток ПОВ II (60–66). Тож можна констатувати високий відсоток ПОВ II на чернігівських черепах. Слід додати, що вказана краніоскопічна ознака у цілому не роз'єднує монголоїдні та європеїдні популяції, але є тенденції до малого відсотка прояву цієї ознаки у південних народів³³.

Індекс поперечного піднебінного шва (ІППШ) також високий – 62,8 % та відповідає європеїдним показникам³⁴. Ця ознака є індикатором, що диференціює європеїдні та монголоїдні популяції³⁵.

Можна констатувати, що частота **надорбітних отворів (НО)** на людських черепах із Чернігова помірна (25,9%) і навіть трохи менша, ніж у наведених для порівняння окремих груп, таких як: Путивль, Київ, Григорівка, хут. Половецький тощо. Але найменший відсоток НО (15,3) зафіксовано в добірці Яблунівка (табл. 1).

Таблиця 1. Частоти краніоскопічних ознак в Чернігівській краніологічній серії X–XIII ст. (грунтові поховання) та порівняльні дані, %

№ п/п	Серія	Століття	ПІ	ПОВ-II	ЗВШ	КВШ	ІППШ	НО
1.	Чернігів (зах. сіверяни)	X–XIII	8,0 (247)	56,4 (94)	1,7 (114)	29,4 (241)	62,8 (202)	25,9 (297)
2.	Путивль (сіверяни)	XI–XIII	0 (45)	65,2 (23)	4,3 (46)	34,8 (92)	56,0 (50)	42,8 (56)
3.	Київ (поляни)	X–XIII	8,9 (238)	63,8 (94)	3,9 (153)	34,6 (301)	71,3 (185)	30,3 (254)
4.	Юр'їв (поляни)	XI–XIII	0 (29)	68,7 (16)	0 (22)	17,8 (29)	75,0 (20)	16,6 (30)
5.	Козаровичі (поляни)	XI–XIII	0 (68)	58,1 (43)	6,9 (43)	23,5 (92)	63,2 (49)	19,7 (76)
6.	Бучак (поляни)	X–XIII	11,5 (85)	66,6 (39)	1,8 (55)	33,0 (113)	72,9 (74)	28,0 (89)
7.	Григорівка (поляни)	X–XIII	0 (38)	40,0 (15)	3,7 (27)	20,4 (36)	67,7 (31)	29,5 (44)
8.	Яблунівка (територія полян)	XI–XII	3,3 (87)	50,0 (18)	3,7 (27)	62,5 (64)	67,3 (49)	15,3 (85)
9.	хут. Половецький (територія полян)	XI–XII	0 (45)	25,8 (31)	4,6 (43)	30,2 (80)	68,1 (44)	45,8 (48)
10.	Монастирок (територія полян)	XI–XII	0 (24)	28,5 (14)	0 (14)	67,8 (38)	94,4 (18)	20,7 (29)
11.	Липове (сіверяни)	X–XIII	14,2 (60)	42,8 (35)	8,8 (45)	28,7 (97)	57,6 (59)	25,0 (68)
12.	Автуничі (територія сіверян)	X–XIII	10,5 (56)	36,8 (19)	0 (19)	12,1 (64)	72,2 (36)	20,3 (59)
13.	хут. Зелений Гай* (територія сіверян)	XI–XII	0 (28)	66,6 (9)	12,5 (16)	29,7 (34)	65,2 (23)	25,0 (28)
14.	Новгород (словени)	X–XIII	3,6	47,8	8,2	30,6	66,7	29,9
15.	Стара Ладога (словени)	XI–XII	19,1 (38)	61,8 (34)	4,7 (43)	26,8 (86)	80,0 (45)	36,0 (86)
16.	Благовіщенка	XII–XIV	0 (38)	48,4 (31)	9,7 (41)	8,3 (50)	82,7 (29)	22,5 (40)
17.	Новгород-Сіверський	XII–XVI	0 (60)	68,9 (29)	5,0 (40)	33,0 (95)	63,8 (47)	21,2 (66)

Умовні позначення. Тут та далі: ПІ – потиличний індекс, КВШ – клиноподібний верхньощелепний шов, ЗВШ – задньовиличний шов, ПОВ-II – підорбітний візерунок типу II, ІППШ – індекс поперечного піднебінного шва, НО – надорбітні отвори. В дужках вказана загальна кількість спостережень. * Попередні дані.

Не можна сказати, що для чернігівської серії є специфічні низькі чи високі дискретні ознаки. Всі вони в межах норми європеїдної раси. Статевий диморфізм у досліджуваній серії направлений на підвищення значень КВШ у чоловічій частині популяції. Оскільки краніоскопічні ознаки не мають значимих кореляцій на внутрішньо-груповому рівні, переходимо до міжгрупового аналізу.

Аналіз головних компонент. Для більшої об'єктивності в оцінці антропологічної диференціації чернігівських ґрунтових могильників, що були об'єднані в одну серію,

ми вирішили використати математичний метод. Для міжгрупового багатомірного аналізу був застосований метод головних компонент (надалі ГК) за допомогою статистичної програми PCOMP, яка проводить повний аналіз ГК та вирішує зворотне факторне завдання, а саме – знаходить значення кожної компоненти для кожного об'єкта. Для ПІ, ЗВШ, ПОВ ІІ, ІПІІІ та НО дані склалися без урахування статі, для КВШ вираховувались півсуми чоловічих та жіночих значень. Попередньо з метою стабілізації дисперсії частоти перетворювалися в радіани. Використовувались дані О.Г. Козінцева, С.Л. Санкіної, В.Г. Моїсеєва, А.В. Громова та автора даної статті. Комп'ютерні програми для реалізації багатомірного аналізу були створені Б.А. та А.Г. Козінцевими у 1991 р. Частоти краніоскопічних ознак*** аналізованих груп подані у табл. 1.

Як порівняльний матеріал на першому етапі дослідження були використані дані 14 краніологічних серій з території літописних полян та сіверян, вивчені автором статті (в дужках наведена кількість досліджених черепів). Сільські полянські добірки представляють: Бучак (N=45), Григорівка (N=25); Монастирок³⁶ (N=17); Козаровичі (N=42); хут. Половецький³⁷ Богуславського р-ну Київської обл., ґрунтовий могильник XI–XIII ст. (N=24), розкопки В.І. Довженка, М.П. Кучери в 1956 р.; Яблунівка (N=44) Автунічі (N=34); хут. Зелений Гай (N=16); Липове³⁸ (N=37). Миські поляни представлені двома групами: Київ³⁹ та Юр'їв (N=17). Миські сіверяни також представлені двома групами: Новгород-Сіверський (N=37), та Путивль (N=28), з яких 16 чоловічих і 10 жіночих черепів. 26.

У статистичному аналізі використано 6 описаних краніоскопічних ознак. Результати подані в таблицях 3-4.

Таблиця 3. Коефіцієнти кореляції краніоскопічних ознак з головними компонентами для 14 груп (чоловіки та жінки)

Ознаки	I ГК	II ГК	III ГК
ПІ	-0,242	-0,480	0,588
КВШ	0,712	0,232	-0,298
ЗВШ	-0,520	0,487	-0,453
ПОВ-ІІ	-0,441	-0,622	-0,429
ІПІІІ	0,908	-0,095	0,122
НО	-0,352	0,614	0,515
Власне число	1,979	1,295	1,103
Доля загальної мінливості, %	32,986	21,581	18,388

Таблиця 4. Коефіцієнти кореляції між дискретно-варіюючими ознаками в серіях з території літописних полян та сіверян

Ознаки	ПІ	КВШ	ЗВШ	ПОВ-ІІ	ІПІІІ	НО
ПІ	—					
КВШ	-0,218	—				
ЗВШ	-0,099	-0,055	—			
ПОВ-ІІ	0,086	-0,226	0,020	—		
ІПІІІ	-0,105	0,503*	-0,487*	-0,347	—	
НО	0,002	-0,167	0,122	-0,215	-0,283	—

* P < 0,05

Значимими зазвичай вважаються ті головні компоненти (ГК), власні числа яких більші одного⁴⁰. В даному випадку таких ГК лише три (табл. 3), однак на їх долю припадає 72,7% загальної мінливості. Розглянемо їх детальніше.

Навантаження на окремі ознаки двох перших ГК відбулись із великою різницею у 11,4%. На першу ГК припадає 32,9% загальної дисперсії. Щоб дізнатися, який конкретний характер цих відмінностей, необхідно вирішити так зване факторне завдання – знайти значення ГК для кожної з груп. Перша головна компонента – комбінація, що несе у собі велику розмежувальну силу (рис. 3). Вона диференціює групи вздовж осі «захід – схід» при розташуванні ГК I горизонтально, як на рис. 4. Найзначніші навантаження в першій ГК припали на такі ознаки: ІПІІІ та КВШ з додатними коефіцієнтами кореляції. На «східному полюсі» з додатними значеннями розташувалися тільки три полянські групи: Монастирок, Яблунівка (1,292) та

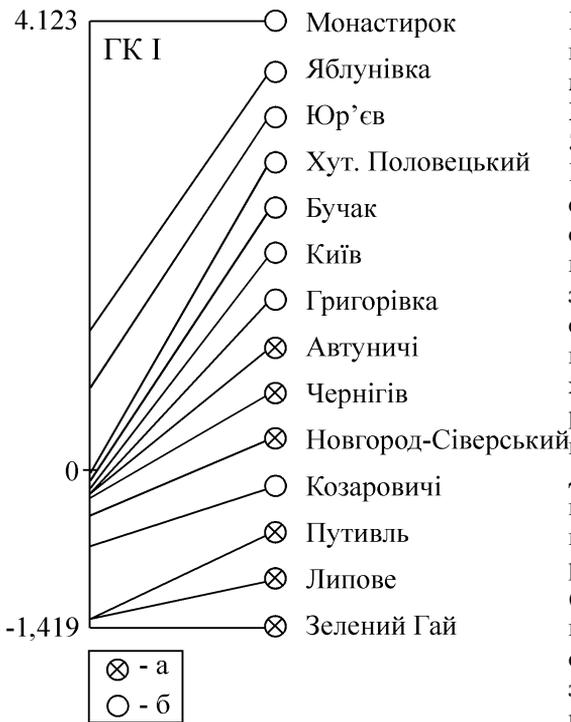


Рис.3

Юр'їв (0,747), причому крайнє положення займає дружинний могильник Монастирок, який у XII-XIII ст. згадується як фортеця Заруб⁴¹ з дуже великим значенням ГК (4,123) за рахунок найбільшого серед представлених серій відсотка ознаки ІППШ. На «західному полюсі» з великими від'ємними значеннями розташувалися три сіверянські серії. Серед них крайнє положення займає сільська добірка хут. Зелений Гай (-1,419) за рахунок також відносно великого відсотку у добірці ознаки ІППШ. Досліджувана чернігівська група з від'ємним значенням знаходиться на «західному полюсі» (-0,251) разом із сільською серією Автуничі (-0,209) та наближається і до центральної частини ГК I. Всі ознаки, окрім ІІ та НО, пов'язані з цією ГК коефіцієнтами кореляції, рівними за абсолютною величиною 0,4-0,9. Для КВШ і ІППШ та ЗВШ і НО кореляція додатна, для решти

ознак – від'ємна. Зв'язок з потиличним індексом виявився слабкий (табл. 4).

На другу ГК, відповідно, припадає 21,5% загальної дисперсії. В сумі з першою відсоток становить 54,4. Для класифікації груп найбільш значні навантаження в другому ГК припали на такі ознаки: ПОВ-ІІ і НО. Не проявив себе тільки індекс

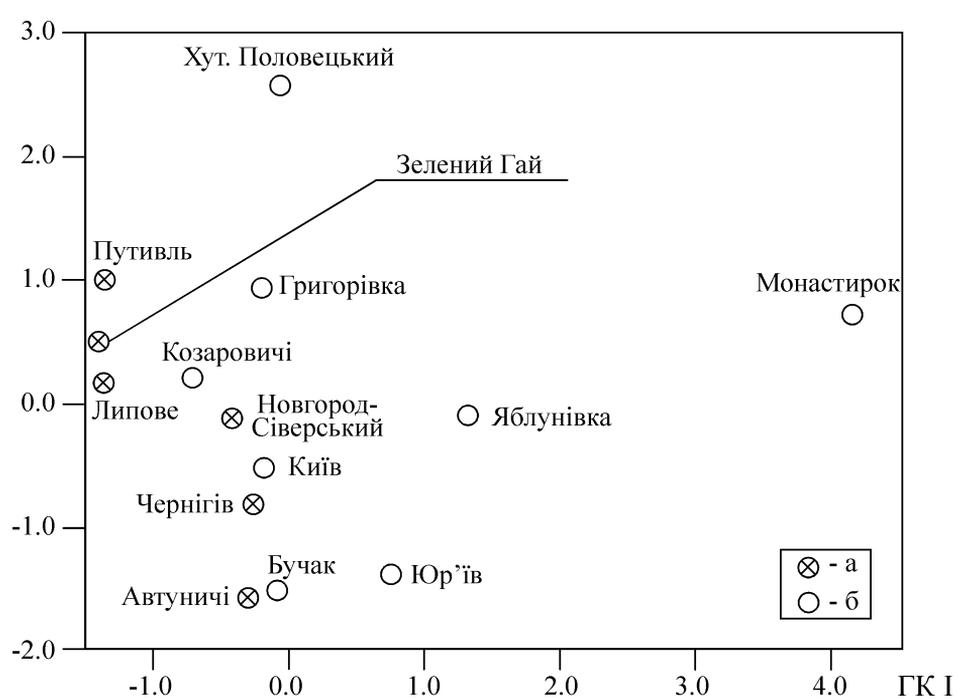


Рис.4

поперечного піднебінного шва (табл. 3). В свою чергу ознаки ПОВ II та НО роз'єднали такі добірки, як хут. Половецький та Автунічі, що розташувалися на різних ділянках «південно-північної» осі (рис. 7). На «крайній півночі» ГК 2 опинилася полянська група хут. Половецький з великим значенням (2,543) за рахунок найбільших відсотків НО (45,8) серед представлених серій та найнижчих (25,8%) – ознаки ПОВ-II, яка диференціює людей переважно по гілці «північ–південь». Крайньою виразністю «південної» тенденції за II ГК, як за частотою ПОВ-II, характеризуються Автунічі (-1,607), недалеко від вказаної сільської добірки знайшли своє місце і Бучак (-1,528) та Юр'їв (-1,359). Решта серій займають проміжне положення. Чернігівська група, що представляє ґрунтові могильники, розташована ближче до «південної» частини осі зі значенням ГК (-0,812), як було вказано вище, за рахунок ознак ПОВ II та НО. Друга і третя ГК мають відносно помірну різницю у відсоткових показниках, що становить 3,2. Навантаження на III ГК (18,3% загальної мінливості) не спадають, так за нею можна виділити тільки потиличний індекс (додатні значення) та меншою мірою ЗВШ з від'ємним значенням коефіцієнта кореляції.

Теоретична модель міжгрупових кореляцій засвідчує, що коли сполучення, які ми досліджуємо, розпадаються на два чітко окреслені комплекси, кореляція між ознаками, що роз'єднує обидва комплекси, може сягнути високого рівня⁴². Враховуючи це, в нашому випадку, виходячи із табл. 4, можна припустити, що внутрішньо-етнічні зв'язки між групами незначні та лише два з них достовірні. Також кореляція практично відсутня в п'яти випадках і серед них вона слабка між ознаками III та НО (0,002). У комплексі це свідчить про дуже незначну монголоїдну домішку в представлених серіях.

Розглянемо взаєморозміщення груп на площині, яка утворилася за рахунок двох перших ГК (рис. 4). За розташуванням серії на означеній площині доходимо кількох важливих висновків. По-перше, серії з території літописних полян більш різномірні, ніж сіверянські, всі шість груп, які зібрані з сіверянських територій, скупчені у лівому нижньому куті графіка, чого не можна сказати про групи, які представляють полянську територію. Ареал полян розтягнутий за рахунок могильника Монастирок. Він та вибірка поблизу хут. Половецького не мають аналогій та розміщені у різних кутах на представленій біологічній мапі, а група з Яблунівки опинилася по центру. По-друге, решта полянських серій (Козаровичі, Київ, Григорівка, Бучак та Юр'їв) розміщені в тому ж названому куті координатного поля, що й групи з сіверянських теренів. Дещо перекриті ареали сіверян та полян були зафіксовані і за фенетичною методикою⁴³. Найближчою до досліджуваної серії виявилася київська добірка за рахунок комплексної подібності всіх представлених краніоскопічних ознак. Також

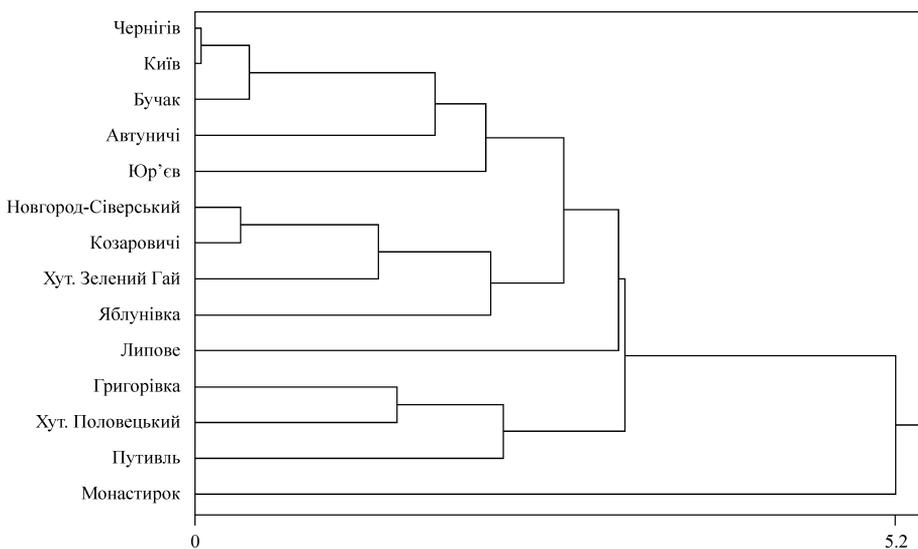


Рис.5

слід відмітити найбільш подібні сільські вибірки в цьому аналізі: Автуничі й Бучак, які представляють територію різних племінних об'єднань. Цікавою виявилась позиція могильника Липове, який, за даними одонтологів⁴⁴, у своєму складі має 11,1% лопатоподібних різців. Липове різко відрізняється від решти серій і за фенетичними даними⁴⁵, але в нашому випадку за канонічним аналізом вибірка Липове ще більше, ніж за фенетичними даними виявила подібність до групи Зелений Гай і розміщена, як і більшість серій, в лівій частині ілюстрації № 4.

Для повнішої інтерпретації отриманих результатів було виконано кластерний аналіз. Після кластеризації матриці евклідових дистанцій (рис. 5), найбільший генетичний зв'язок виявлено між двома містами Київської Русі: Черніговом та Києвом, які розташувалися у верхньому субкластері на найменшій дистанції (0,860). Також до верхнього субкластера, де знаходиться досліджувана серія, приєдналися давньоруські групи: Бучак (1,165), Автуничі (2,325) та, на великій дистанції, Юр'їв (2,641). О.П. Моця слушно відмітив (Моця 1997, с. 214) роботу П.М. Покаса, який, аналізуючи антропологічні матеріали могильника Автуничі, відзначив розвинутість місцевого населення, що за своїми фізичними даними наближалось до жителів міських центрів Київської Русі, зокрема літописного Чернігова. Після математичного аналізу ці твердження засвідчуються даними краніоскопії. Найбільша дистанція відмічена між Черніговом та дружинною добіркою Монастирок (5,204), яка не має аналогів та, за краніометричними даними, при застосуванні вже канонічного аналізу⁴⁶, із залученням 42 чоловічих груп слов'ян та балтійських племен X-XIII ст. тяжіє до сільської групи Новгородської землі Которськ⁴⁷. Трохи окремо від решти серій, але з потраплянням у верхній субкластер, розміщена добірка Липове⁴⁸. У згаданому могильнику, як уже наголошувалось, за даними одонтологічних досліджень⁴⁹ простежується незначна «східна» домішка. Вона не обов'язково монголоїдна, скоріше відчувається вплив давнього дослов'янського іраномовного (алано-сарматського) антропологічного компоненту. За нашими даними, сильного монголоїдного субстрату в серії Липове не спостерігається. Але щодо інших груп ознака ППШ, що, як було зазначено, розподіляє добірки на монголоїдні та європеїдні популяції, є помірною (57,6), що свідчить про певний незначний «східний» компонент. Як зазначив О.П. Моця⁵⁰, могильник у с. Липове був кладовищем жителів своєрідного караван-сараю на сухопутному транзитному шляху Київ-Волзька Булгарія, тому зрозуміти, який саме цей компонент, можна буде в подальшому при залученні до аналізу серій ірано- та ураломовної груп і болгар. Але такі дослідження виходять за межі цієї роботи.

На другому етапі дослідження було проведено повторний аналіз головних компонент при залученні двох міських серій із території Київської Русі: Новгород⁵¹ і Стара Ладога⁵², які представляють словен новгородських та однієї групи XII-XIV ст., що репрезентує осіле населення Нижнього Подніпров'я напередодні монгольської навали – Благовіщенки, розкопки А.А. Козловського⁵³ в 1978-1979 рр. Палеоантропологічний матеріал з могильника досліджений С.І. Круц та Л.В. Литвиною. Краніологічна вибірка складається з 6 чоловічих та 17 жіночих черепів⁵⁴. Автором статті було досліджено 23 черепи. Таким чином, в аналізі головних компонент використано 17 серій і 6 описаних краніоскопічних ознак. Результати подані у таблицях 5 та 6.

Таблиця 5. Коефіцієнти кореляції між дискретно-варіюючими ознаками в серіях з території Київської Русі та групи XII–XIV ст. Нижнього Подніпров'я

Ознаки	ПІ	КВШ	ЗВШ	ПОВ-П	ППШ	НО
ПІ	—					
КВШ	-0,153	—				
ЗВШ	-0,154	-0,224	—			
ПОВ-П	0,176	-0,129	-0,071	—		
ППШ	0,049	0,237	-0,300	-0,306	—	
НО	0,152	-0,094	0,062	-0,144	-0,214	—

* $P < 0,05$

Таблиця 6. Коефіцієнти кореляції краніоскопічних ознак з головними компонентами для 17 груп

Ознаки	I ГК	II ГК	III ГК
III	0,159	0,734	0,425
КВШ	-0,647	-0,096	-0,079
ЗВШ	0,541	-0,597	-0,084
ПОВ-II	0,407	0,600	-0,540
ППШ	-0,787	0,092	0,169
НО	0,353	-0,078	0,790
Власне число	1,645	1,280	1,137
Доля загальної мінливості, %	27,423	21,327	18,956

У прямокутній системі координат двох основних ГК розподілилися всі залучені до другого аналізу черепи. Можна помітити, що введення до багатовимірного аналізу трьох указаних груп дещо змінило топографію компонентної мапи (рис. 6). Так, міські серії з Чернігова і Києва стають вкрай подібними, особливо за ідентичною першою ГК. Трохи відокремилась від досліджуваної групи сільська вибірка Бучак та спостерігається наближення таких могильників, як Путивль і Липове. Нові групи розподілилися так. Стара Ладога знаходиться у правому верхньому куті разом із сільською серією Бучак, а могильники Благовіщенка і Григорівка виявили дуже слабку подібність між собою за рахунок відсутності потиличного індексу та низьких ознак КВШ (табл. 1), хоча у наступному кластерному аналізі такої близькості вже не спостерігаємо.

На рис. 7. представлено древо, що було побудоване за результатами кластеризації матриці евклідових дистанцій. Воно майже не відрізняється від попереднього, за винятком того, що тут на помірній відстані (1,640) наблизились Липове та Зелений Гай і на великій відстані (2,670) об'єдналися дві полянські серії, що знаходяться дуже близько географічно: Яблунівка та Юр'їв. Нові додані групи відповідно розмістилися так: Новгородська добірка виявила близькість до сільської серії Григорівка (1,210), а Стара Ладога хоч і потрапляє до верхнього субкластера, де розміщується Київ і досліджувана група на великій відстані від них (1,983), та тримається осторонь. Могильник Благовіщенка з потраплянням у верхній субкластер все ж таки тримається відокремлено від решти серій, можливо, тому, що за краніологічними даними⁵⁵ жіноче населення цієї групи сформувалося під впливом болгарського та кочового компоненту. Морфологічний тип, репрезентований у серії з могильника

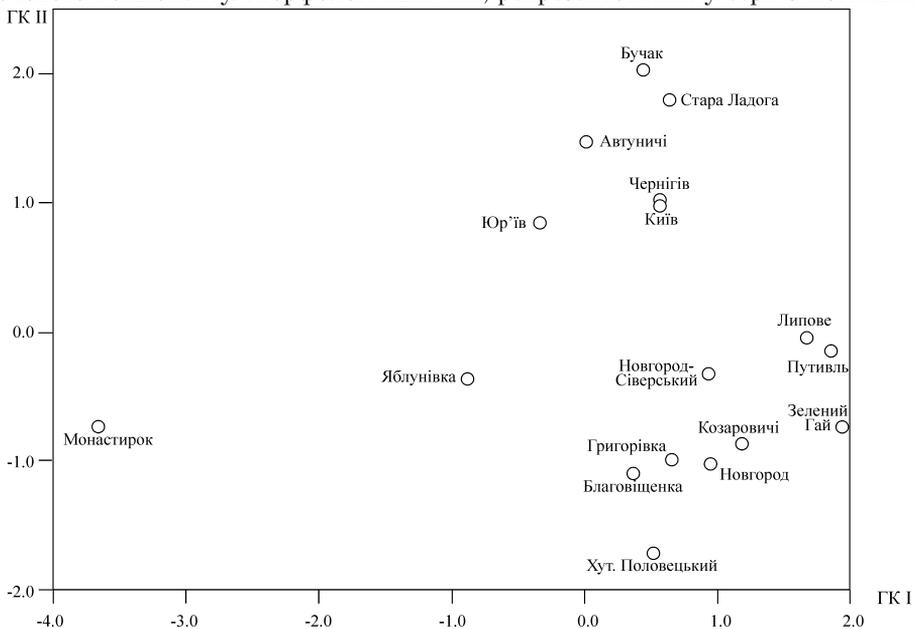


Рис.6

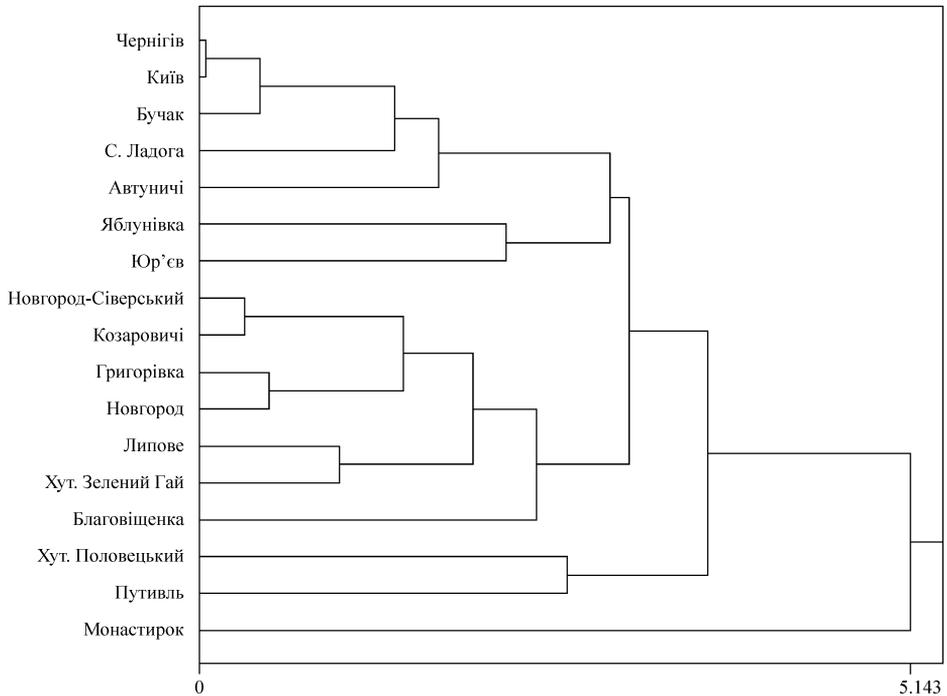


Рис.7

Благовіщенка, за краніологічними даними належить до південних європеїдних груп⁵⁶. На це вказує і помірний відсоток дискретної ознаки ПОВ II (48,4). Названа вибірка за краніоскопічними даними все ж таки одночасно знаходиться на великій дистанції (2,850) від могильників Козаровичі і Новгород-Сіверський.

У попередній публікації⁵⁷ зверталася увага на своєрідність могильника Автуничі, який різко відрізнявся від інших європейських популяцій рідкістю КВШ (12,1%). Зараз, коли кількість серій збільшилася, з'ясувалося, що КВШ рідкісний (8,3%) ще в одній східноєвропейській групі, а саме в Благовіщенці. Цей специфічний для групи дуже малий відсоток КВШ дає підстави говорити про присутність у вибірці поволзького та прикамського (фінського) компонента⁵⁸. Міжгрупові кореляції (табл. 5), які відображають внутрішньо-етнічні зв'язки, в цілому невеликі, навіть у двох випадках між III та ІППШ (0,049) і між НО та КВШ (-0,094) кореляція практично відсутня. Тому можна говорити тільки про невелику домішку монголоїдних елементів⁵⁹ та уральського антропологічного компонента в цій серії. Статевий диморфізм у названій вибірці направлений на підвищення значень КВШ в жіночій частині популяції.

Тенденції до малого відсотка ПОВ II можна спостерігати в двох серіях, що репрезентують полян: хут. Половецький (25,8) та Монастирок (28,5), тому з великою ймовірністю можна припустити наявність у людей, які поховані у цих могильниках, південного європеїдного расового типу. А завищений відсоток КВШ, виявлений у двох серіях Поросся – Яблунівці (62,5) та згадуваній добірці Монастирок (67,8), виокремлює ці групи із загалу та вказує на те, що певна частина похованих там людей – вихідці з Північно-західної Європи. Таким чином, результати краніоскопічних досліджень підтверджують археологічні дані⁶⁰ про різноманітний склад населення та складність етнічної ситуації на Пороссі.

Також, за даними краніоскопії, в іншому регіоні – Нижньому Подніпров'ї, в серії Благовіщенка підтверджено малий відсоток, імовірно, поволзького і прикамського (ураломовного фінського) компонентів.

Підбиваючи підсумки, слід сказати, що залучення як нового джерела інформації дискретно-варіюючих ознак відкрило нові можливості аналізу краніологічного

матеріалу. Цей матеріал за двома краніоскопічними методиками дав змогу виявити генетичну спорідненість давньоруського населення Чернігова, що залишило ґрунтові могильники у різних районах міста, і давньоруського населення Києва. Таким чином, наші дані підтверджують краніометричні дослідження⁶¹ на основі середньостатистичних даних Т.І. Алексеевої⁶², а також автора статті про тісні стосунки між городянами цих міст в XI-XIII ст. Також виявлене генетичне тяжіння чернігівців до київської групи узгоджується з висновками П.П. Толочка⁶³ про тісне політичне співіснування цих великих центрів Південної Русі.

* Повторюється тільки одна расово важлива краніоскопічна ознака – надорбітні отвори, що були описані в попередньому дослідженні.

** Опрацьовано ґрунтові чернігівські поховання, а кургані могильники (N=68), що були зібрані Д.Я. Самоквасовим, Т.В. Кибальчичем (1878), Константиновським (1884) та графом Н.Д. Долгоруковим (1898), досліджуються автором у Москві і виводитимуться в окрему серію.

*** Частоти краніоскопічних ознак та їх радіани підраховувались у програмі, яку написав у 1996 р. російський антрополог к.і.н. А.В. Громов.

1. Громов А.В., Моисеев В.Г. Краниоскопия населения Западной и Южной Сибири: География и хронология. // Расы и народы. Т.30. – М., 2004. – С. 216–249.

2. Козинцев А.Г. Дискретне признаки на черепах эпохи бронзы из Южной Сибири // К проблемам методики изучения краниологического полиморфизма // Исследования по палеоантропологии и краниологии СССР. М., 1980. – С. 75–99.

3. Моисеев В.Г. Опыт интеграции данных четырех систем антропологических признаков (краниометрии, краниоскопии, одонтологии и дерматоглифики). / В.Г. Моисеев // Палеоантропология, этническая антропология, этногенез: К 75 летию Ильи Иосифовича Гохмана. СПб., РАН. 2004. – С. 187–200.

4. Долженко Ю.В. Характеристика древнерусского населения Чернигова по дискретно-варьирующим признакам на черепе // Вестник антропологии. – М., Вып. 17. 2009. – С. 191–205.

5. Мовсесян А.А., Фенетический анализ в палеоантропологии. – М. : Университетская книга, 2005. – 272 с.

6. Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV Археологического съезда. – М., 1916. – С. 6–7.

7. Кибальчич В.Т. Древности (указатель к археологическим находкам 1875–76 гг.). – Киев, 1876. – 45 с.

8. Мовсесян А.А., Фенетический анализ... – С. 186.

9. Там само. – С. 188.

10. Козинцев А.Г. Этническая краниоскопия расовая изменчивость швов черепа современного человека. – Л., 1988. – С. 165.

11. Денисова Р.Я. Граудонис Я.Я. Гравере Р.У. Кивуткалнский могильник эпохи бронзы – Рига, 1985, С. 103.

12. Коваленко В.П., Казаков А.Л. Дослідження дитинця древнього Чернігова 1984–1988/164. * – Том 3 // Роботи на розкопі. – К., Т. 4. 1988. – С. 1–42.

13. Моця О.П. Погребальные памятники Южнорусских земель IX–XIII вв. К., Наукова думка. 1990. – 156 с.

14. Палеоантропологические коллекции института Археологии АН УССР: каталог в II т. / [сост. С. И. Круц, Е. А. Шепель, С. П. Сегеда, И. Д. Потехина, П. М. Покас, Т. А. Назарова, Л. В. Литвинова, Т. А. Рудич]. – Киев: На правах рукописи, К., – 1986. Т. II. – С. 466–467.

15. Там само. – С. 475–476.

16. Моця А.П., Ильяшенко Э.М., Покас П.М. Отчет о работе в с. Липовое Черниговской обл. // НА ІА НАНУ. – 1984/106. – 34 с.

17. Моця О.П., Орлов Р.С., Коваленко В.П., Пархоменко О.В., Козловский А.А., Покас П.М. та інші. Розкопки на Чернігівщині. // Отчет об исследованиях Автуничского поселения в 1988 г. IV Т, // НА ІА НАНУ. – 1988/14. – 517 с.

18. Покас П.М., Приймак В.В. Звіт про археологічні дослідження комплексу пам'яток біля с. Зелений Гай Сумського р-ну. Сумської обл. в 1992 р. // НА ІА НАНУ. – 1992/58. – 17 с.
19. Покас П.М., Осадчий Є.М., Приймак В.В. Зелений Гай // Ін-т археології НАНУ, Ін-т культури. Заповідник Полтава., 2007. – 87 с.
20. Козак О.Д. Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії. – К., 2010 – 350 с.
21. Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. – К. 1985. – С. 30–62.
22. Козак А.Д. Новые материалы из средневековых славянских могильников Поднепровья (Григоровка, Бучаки) Народы России: от прошлого к настоящему. Антропология. – М. 2000. Часть II. – С. 243–259.
23. Козак А.Д. Древнерусское население Григоровки по материалам могильника // Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). – К.: ІА НАНУ, 2005. – С. 226–241.
24. Степаненко Л.Я., Блажевич Н.В. Поселення та могильник XI– XIII ст. поблизу с. Козаровичі на Дніпрі // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 151–163.
25. Круц С.І., Литвинова Л.В. Антропологічний склад населення Південного Подніпров'я за матеріалами могильника Благовіщенка // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. – Вип.5 – К.: 2003 – С. 143–149.
26. Козинцев А.Г. Этническая краниоскопия расовая изменчивость швов черепа современного человека. Л., 1988. – С. 101–102.
27. Kozintsev A. Homo. Ethnic epigenetics: A new approach Ethnische Epigenetik: vol. 43/3, – Jena, New York, 1992, – p. 219.
28. Dodo Y., Ishida H. Incidences of nonmetric cranial variants in several population samples from East Asia and North America // JASN. – 1987. Vol. 95, N 2. P. 161–177.
29. Томашевич Т.В. Закономерности распределения частот подглазничных каналов черепа человека // Вопросы антропологии. – М., 1988. Вып. 80. – С. 119 – 128.
30. Kozintsev A. Homo. Ethnic epigenetics: A new approach Ethnische Epigenetik: vol. 43/3, – Jena, New York, 1992, pp. 213–244.
31. Козинцев А.Г. Этническая краниоскопия расовая изменчивость швов черепа современного человека. Л., 1988. – С. 55.
32. Там само. – С. 66.
33. Там само. – С. 86.
34. Моисеев В.Г. Краниоскопическая характеристика населения Западной и Южной Сибири Скифского времени. // Археология, этнография и антропология Евразии. 1 (25) – М., 2006. рис. 1. – С. 145–152.
35. Громов А.В., Моисеев В.Г. Краниоскопия населения Западной и Южной Сибири: География и хронология // Расы и народы. Том 30. – М., 2004. – С. 236.
36. Покас П.М. Антропологическая характеристика погребений. Приложение № 4 к монографии Максимова Е.В., Петрашенка В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. – К., 1988. – С. 135–138.
37. Зиневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. – К.: Наукова думка, 1967. – 223 с.
38. Сегеда С.П. Одонтологічна характеристика краніологічної серії з давньоруського могильника біля с. Липове // Друга Чернігівська наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень, 1988). Тези доповідей. – Чернігів, 1888. – Вип. 2. – С. 28–29.
39. Івакін В.Г. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва. – К., 2008. – 265 с.
40. Козинцев А.Г. Этническая краниоскопия расовая изменчивость швов черепа современного человека. Л., 1988. – С. 131.
41. Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские пам'ятники у с. Монастырек на Бреднем Днепре. – К., 1988. – С. 3 – 148.

42. Козинцев А.Г. Этническая краниоскопия расовая изменчивость швов черепа современного человека. Л., 1988. – С. 114.
43. Мовсесян А.А. Фенетический анализ в палеоантропологии. – М., 2005. рис. 15.1. – с. 186.
44. Гравере Р.У. Одонтологический аспект этногенеза и этнической истории восточнославянских народов // Восточные славяне. Антропология и этническая история. – М.: Наука, 2002. – С. 205–218.
45. Мовсесян А.А. Фенетический анализ ... – С. 186–187.
46. Долженко Ю.В. До антропології похованих у Чернігівському Некрополі XI–XIII ст. // Наукова збірка: Історична антропология України в екологічному контексті. (У друці).
47. Санкина С.Л. Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии. – СПб., 2000. С. 15–17.
48. Моця О.П. Населення Південно-Руських земель IX–XIII ст. (За матеріалами некрополів) – К., 1993. – С. 69.
49. Сегеда С.П. Антропологічний склад українського народу. – К., 2008, С. 29
50. Моця О.П. Курганний могильник в с. Липове // II Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988). Тези доповідей. Вип. II. 1988. – Чернігів-Ніжин. – С. 23–24.
51. Громов А.В., Моисеев В.Г. Краниоскопия населения Западной и Южной Сибири: География и хронология // Расы и народы. Том 30. – М.: 2004. – С. 216–249. – С. 219.
52. Санкина С.Л., Козинцев А.Г. Антропологическая характеристика серии скелетов из средневековых погребений Старой Ладogi // Антропология сегодня. – М., Выпуск 1. 1995. – С. 90–107. –С. 93.
53. Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. – К., 1992. – 184 с.
54. Круц С.И., Литвинова Л.В. Антропологічна характеристика населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя (за матеріалами могильника Благовіщенка) // Сучасні проблеми археології. – К.: 2002. – С. 115–117.
55. Круц С.И., Литвинова Л.В. Антропологічний склад населення Південного Подніпров'я за матеріалами могильника Благовіщенка // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. – Вип.5 – К.: 2003 – С. 143–149.
56. Круц С.И., Литвинова Л.В. Антропологічна характеристика населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя (за матеріалами могильника Благовіщенка) // Сучасні проблеми археології. – К.: 2002. – С. 115–117.
57. Долженко Ю.В. Краниоскопічні особливості населення Києва X–XIII ст. // Наукові записки з Української історії: збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький: 2010. Вип. 25. – С. 3–17.
58. Козинцев А.Г. Этническая краниоскопия расовая изменчивость швов черепа современного человека. Л., 1988. – С. 57.
59. Литвинова Л.В. Населення Нижнього Подніпров'я XII – початку XV ст. за антропологічними даними: дис. Кандидата історичних наук. 07.00.09: / Литвинова Людмила Володимирівна. – К., 2008. С. 80–83.
60. Моця О.П. Населення Південно-Руських земель IX–XIII ст. (За матеріалами некрополів) – К.: 1993. – С. 124.
61. Рудич Т.О. Населення Лівобережної України давньоруської доби за матеріалами антропології // Археологія, № 4. – К., 2009. – С. 16–25. – с. 21
62. Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – С. 122.
63. Толочко П.П. Киев и Чернигов в IX–XIII вв. // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. Тезисы докладов – Ч., 1985. – С. 8–11.

Эта статья является результатом продолжения изучения дискретно-варьирующих признаков на черепах, представляющих значительный научный интерес в исследовании этнической истории украинцев: Дитинец, Некрополь, Предгородье и Окольный город, датирующиеся археологами X-XIII вв. Краниологический материал обработан по другой методической программе, которая относится к этнической краниоскопии и была разработана российским антропологом из Санкт-Петербурга д.и.н. А.Г. Козинцевым. Цель работы – введение в научный оборот новых краниоскопических данных, установление частот неметрических (дискретно-варьирующих, эпигенетических) признаков черепа у черниговцев, выявление возможных этнических вариаций, определение расстояния между отдельными сериями эпохи Киевской Руси с помощью многомерного анализа.

Ключевые слова: краниоскопия, антропология, Чернигов, северяне, поляны

This article is a result of a continued research of discretely varying features of skulls from ground burials of the Ancient Rus city Chernihiv, dated from the 10th to the 13th centuries. Craniological material is processed based on the second methodological program which belongs to ethnic craniology and was developed by doctor habilitatis O.G. Kozintsev, a Russian anthropologist from Saint-Petersburg. The aim of the work is to present to scientific circle the new craniological data, to determine the frequency of non metric (discretely varying, and epigenetic) features of skulls of Chernihiv habitants, to reveal possible ethnic variations, to determine the distance between the separate series of Kyiv Rus epoch using mathematical analysis.

Keywords: cranial nonmetrics, anthropological, Chernigiv, siveriany, polyany



Ірина Кривошея



ПРИСЯГИ РОСІЙСЬКИМ ЦАРЯМ XVII-XVIII ст. ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРІЇ НЕУРЯДОВОЇ СТАРШИНИ ГЕТЬМАНЩИНИ

Аналізуються присяги XVII-XVIII ст. як джерело історії неурядової старшини Гетьманщини. Розглядаються два аспекти становлення неурядової старшини – чисельність і термінологія.

Ключові слова: присяга, неурядова старшина, значний військовий товариш, бунчуковий товариш, значковий товариш.

Присяжні списки є дуже важливим джерелом історії Гетьманщини. До наукового вжитку запроваджено опубліковані у 2003 р. присяжні книги 1654 р. Білоцерківського і Ніжинського полків та частина присяги 1732 р. (Чернігівський полк), опублікована у 2010 р. [1]. Присяги інших полків 1654 р. вважаються втраченими, хоча відомо про існування присяги 1654 р. Кальницького полку, а значить, імовірно збереження присяг інших полків. Широкі можливості для істориків відкриває збереженість і доступність цього виду історичних джерел у Російському державному архіві давніх актів (далі РДАДА). В українських виданнях матеріали присяг малоросійських полків з фондів РДАДА на вірність царям Федору Олексійовичу 1676 р. [2], Петру Олексійовичу 1682 р. [3], царевичу Петру Петровичу 1718 р. [4] та Анні Іоанівні (1732), окрім Чернігівського полку [5], раніше не використовувалися.

Унікальним джерелом історії неурядової старшини є присяги 1676 та 1682 рр. [2, 3]. У них записане військово товариство козацьких полків, що присягало в той момент. Звісно, виключати можливість відсутності когось із товаришів, які могли виконувати різні місії, не варто. Але інших настільки повних списків неурядової старшини того періоду ми не маємо. Сам факт виокремлення інституту «військових товаришів» у присязі і їх запису у полках змінює усталені погляди науковців і робить вказані документи особливим джерелом знань про неурядову старшину.

Присяги другої половини XVII ст. істотно відрізняються як від опублікованих присяг 1654 р., так і від присяг XVIII ст. Присягою 1654 р. військово товариство не фіксується, хоча вже існує на той момент. На відміну від присяги 1654 р., де в книгу вписувалися всі козаки з покозаченою шляхтою і міщанством, які присягнули на вірність царю Олексію Михайловичу у 1676 та 1682 рр., у більшості полків за козаків присягали сотники і курінні отамани, а за міщан – війти. Ще одна відмінність від 1654 р., коли духовенство відмовилося складати присягу, полягала в тому, що тепер воно присягало першим, і на це зверталась особлива увага у супровідних документах-наказах стольникам, які направлялись у Гетьманщину. В багатьох полках у 1676 р. присяжну відомість першим підписало духовенство, лише потім полковники і полкова старшина. У присягах XVIII ст. знову бачимо повні списки духовенства, старшини, козаків і міщан. Тобто присяги другої половини XVII ст. не повні, вони не дають персональних списків козаків і міщан.

Царю Федору Олексійовичу козацькі полки Гетьманщини присягали у лютому 1676 р. Сама «крестоприводная» книга 1676 р. міститься у першій частині (477 арк.) справи обсягом 789 арк., що ділиться на дві частини із самостійною нумерацією [2]. Друга частина справи не пов'язана з присягою козацьких полків.

© Кривошея Ірина Іванівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Першу частину «крестоприводної» книги (бл. 100 арк.) складають різноманітні накази, інструкції для тих, хто направлявся для прийняття присяги. В них детально регламентувався кожен крок стольників та їх помічників: як підійти, як і кому вклонитися, скільки разів запитати про здоров'я. Особлива увага зверталася на традиційну конструкцію-вимогу «вірної служби як за батька, царя Олексія Михайловича». Окремо надані просторі інструкції щодо перемовин з Петром Дорошенком та про спілкування царських посланців з кошовим Іваном Сірком [2, с. 68 -70, 77].

Значне місце займають поіменні присяжні списки московських стрільців з різних українських міст. Указані списки також перемежуються інструкціями [2, с.102-159]. І лише ближче до середини книги починаються козацькі присяжні відомості. Текст присяги написаний гарним професійним почерком, а під ним різними почерками йдуть підписи старшини («рукою своєю») або тих, хто за них підписався («вместо его руку свою подписал»). Почерки часто нерозбірливі, інколи підписи накладаються один на одного. Для кожного полку текст присяги повторювався повністю.

Разом з гетьманом Іваном Самойловичем (поруч записаний його син Семен) і генеральною старшиною (обозний Петро Забіла, писар Сава Прокопович, осавул Іван Лисенко, хорунжий Григорій Карпович) у 1676 р. у Батурині присягали: полковник піхотний Гнат Кальницький, ніжинський полковий осавул Хома Гнилозубов, сотник батуринський Ярема Андрійович, отаман городовий батуринський Федір Белик та військові товариші Іван Мазепа, Іван Васильович Ломиковський, Яків Прокопович Павловський, Василь Михайлович Іскрицький, Іван Бистрановський, Павло Апостол та Тиміш Гудим (?) [2, с. 195 -196]. Після них присягнули військові канцеляристи Іван Скоропадський, Іван Дорошевич, Василь Романович, Григорій Кротневич та Василь Чуйкевич. Отже, в Батурині присягнули 7 військових товаришів, вірогідно, належних до столичного Ніжинського полку.

Неурядова старшина у вигляді військового товариства виокремлена у присяжних списках Чернігівського, Миргородського, Гадяцького, Полтавського, Прилуцького й Стародубського полків. У полках Ніжинському, Лубенському та Київському неурядова старшина не вписана взагалі. У Ніжинському полку є реєстр рядового товариства Батуринської і Глухівської сотень, подекуди, окрім сотників і городових отаманів, згадані курінні отамани. У двох інших, Лубенському і Київському, дуже короткі списки: полкова старшина, сотники і городові отамани. Видається, що повнота списку і схема запису залежали від писаря, який фіксував присягу.

Виділяється із загалу Переяславський полк, єдиний з усіх, де присяжні списки повні, включно з рядовими козаками. У списку три блоки: полкова старшина, сотники з курінними отаманами й товариством сотень і окремий список нерозділених на сотні всіх козаків полку. Аналіз реєстру дозволяє припустити, що неурядова старшина полку міститься серед значного товариства сотень. Проте окремого, як в інших полках, списку військового товариства тут немає [2, с. 293 зв - 297 зв].

Особливу увагу варто звернути на запис неурядової старшини у Полтавському та Гадяцькому полках. Терміни та схема присяги вказують, що в цих сусідніх південних полках записи вів один і той же писар. Тільки тут і лише цього року зустрічаємо термін «верстове товариство». Аналіз списку цих «верстових» товаришів однозначно вказує, що це військові товариші Полтавського і Гадяцького полків [2, с.314зв.-315, 323-324]. Назва «верстові» могла з'явитися з курйозного нерозуміння писарем-росіянином козацьких термінів. Менш вірогідною виглядає версія існування у цих полках окремої назви для неурядової старшини.

Завершується присяжна книга 1676 р. записом усього Канівського полку* включно з міщанами; реєстром Чернігівського полку в поході до Канева; присягою

* Старшина полку у 1676 р.: полковник Іван Гурський, Логвин Бутко, обозний полковий, Кузьма Трусчин (?), суддя полковий, Давид Пушкаренко, отаман городовий, Степан Симонов, осавул полковий, Михайло Булавка, писар полковий, Янко Михайленко, хорунжий полковий, Федір Мартинович, писар міський, Роман Семенча, довбиш полковий, Матвій Стародуб, сотник полковий, Михайло Харлан, сотник, Яків Мисера (?), сотник, Прохор Шинкаренко, сотник, Пилип Ринда, сотник, Данило [Р...овський], сотник [2, с.351].

комонного полку Федора Мовчана та кошового Івана Сірка з курінними отаманами запорозькими [2, с.349-362, 468зв.].

Присяга на вірність царю Петру Олексійовичу (липень (?) 1682 р.) записана в книзі обсягом 693 арк. Судячи з назви, «Малоросійська о приводе к присяге в верности овосприятія Всероссийского престола Его Императорскаго Величества Гдря Петра Великого гетмана и старшини і всего Войска Запоросжкого і реентам і стрельцам і всяким ратних людей» – це пізніша копія присяжної книги (не раніше 20-х років XVIII ст.), адже у 1682 р. Петро не був імператором і мав ще співправителя Івана Олексійовича. Особливість документа полягає також у тому, що з 412 аркуша починається повторний запис присяги всіх полків, який мало збігається з початковим. Початок книги (перші 10 аркушів) утрачено, тому ще один запис присяги гетьмана і генеральної старшини стає особливо важливим. Утім, порядок переліку полків у двох частинах різний, інформативність двох записів одного й того ж полку також відрізняється. Причому один полк детальніше представлений у першій частині, а інший – у другій. Гадяцький полк у другій частині книги взагалі відсутній.

У 1682 р. у Батурині з гетьманом і генеральною старшиною¹ присягали військові товариші Михайло Вуяхевич, Іван Васильович Ломиковський, Іван Павловський, Дмитро Чечель, Григорій Пашковський, Андрій Михайловський, Захар Щербина, Іван Цеханський, Іван Дубенський, Іван Добранський, підписався за частину з них Григорій Богдановський [3, с.412-413зв].

Неурядова старшина у присязі 1682 р. представлена у полках Переяславському, Київському², Чернігівському, Стародубському, Полтавському і Прилуцькому. У Ніжинському присягнули Марко Іванович Борсук, Тиміш Іванович Борсук, Іван Жданенко [3, с.439 зв, 532 зв]. У Гадяцькому полку фіксуються лише військові товариші Іван Рутковський та Мисько Ващенко, які підписувалися за неписьменних [3, с.545, 554]. У полках Лубенському і Миргородському неурядова старшина не записана. Порівняно з попередньою присягою загальна кількість неурядової старшини Гетьманщини зменшилася (164 → 144). Чомусь не вписано військових товаришів Гадяцького і Миргородського полків, у яких неурядова старшина присягала у 1676 р. Малозрозуміла ситуація зі столичним Ніжинським полком. Знову-таки можна припустити, що військові товариші, які присягали з гетьманом у Батурині, це військове товариство Ніжинського полку. Найскладніше з Лубенським полком, в якому в обох присягах другої половини XVII ст. не фіксується військове товариство, хоча немає сумніву в його існуванні в цей період.

Козаків і міщан у присязі 1682 р. вписано епізодично. В одних сотнях є рядове товариство і міщани, в інших немає. Доволі повні списки козаків, які присягнули у Прилуцькому, Лубенському, Миргородському (в 2-ій частині), Гадяцькому, частково у Чернігівському полках, і традиційно повні козацькі списки Батуринської і Глухівської сотень Ніжинського полку.

Отже, у другій половині XVII ст. поступово викристалізовується неурядова старшина у вигляді військового товариства. Цей процес, як засвідчують терміни, вжиті у присягах XVII ст., активно відбувався на теренах усіх полків, а за чисельністю товариства 1676 р. виділяються Прилуцький (45), Гадяцький (51) і Полтавський (25) полки. У 1682 р. вирізняються Прилуцький (38), Стародубський (28), Чернігівський (25) та Переяславський (25) (див. таблицю).

Варто детальніше розглянути два аспекти становлення неурядової старшини – чисельність і спосіб називання у полках.

¹ Знову першим присягав гетьманіч Григорій Іванович, за ним генеральний обозний Петро Забіла, генеральний суддя Іван Домонтович, генеральний писар Сава Прокопович, генеральний хорунжий Стефан Забіла, генеральний бунчужний Костянтин Іванович, осавул перший генеральний Іван Мазепа, осавул другий генеральний Михайло Миклашевський та писар судів генеральних Андрій Васильович. За ними присягали сотник батуринський Ярема Андрійович і сотенна старшина, піхотний полковник Петро Кожуховський і далі військові товариші.

Військові товариші Київського полку 1682 р.: Андрій Тимофійович Волошин, Константій Федорович, Андрій Сремеевич, Іван Петрович Бутрим, Антон Лаврененко, Михайло Степанович, Андрій Левицький [3, арк.191 зв., 420]

Чисельність неурядової старшини у полках за присягами 1676 і 1682 рр. не відповідає реальній кількості цієї категорії старшини у той період. У тих полках, де значне товариство не фіксується, воно все ж існувало, а значить, військових товаришів було більше, ніж бачимо у присягах. Про це свідчить і стандартний початок присяжного листа в усіх полках: «Запис полку [...] полковник [...] и вся того полку [...] старшина и посполство и войсковие товарищи ...» [2, с.335, 344]

Чому не присягали або чому не вписані окремо – то інше питання. В одних полках, як то в Київському і Лубенському в 1676 р., за всіх присягнула урядова старшина, і писар використав коротку форму запису. У Переяславі, де присягнув весь полк, значних від рядових відділили, але не розділили товаришів полку і товаришів сотень. Для полчан у 1676 р. статус кожного козака був очевидний, тому окремий запис військового товариства відсутній. Всього присягнуло у 1676 р. 248 осіб об'єданого товариства Переяславського полку [2, с.294-296]. З них у двох полкових сотнях 135 та в інших – 113 товаришів (виключаючи сотників, городових і курінних отаманів та хорунжих). Скільки з 248 значних козаків були значними товаришами полку, можемо лише гадати. Причому в усіх сотнях серед товаришів бачимо кількох колишніх сотників, що є ознакою належності до військового товариства. На жаль, маючи лише Переяславський полк, повністю внесений у присяжну книгу 1676 р., і в кількох полках записаних товаришів сотень, можемо робити лише попередні висновки.

Аналіз списків військових товаришів за вказаний рік наштовхує на думку, що в окремі списки винесена верхівка неурядової старшини, так зване «значне військо товариство». Адже, як військові товариші, які присягали з гетьманом, так і значна частина в інших полках раніше посідали не лише уряди сотників і полковників, а й генеральні. Утім, це також може свідчити, що в цей час обидва терміни «значне військо товариство» і «військове товариство» були синонімами. Очевидно також, що у 1676 р. від рядових козаків формально відділені значні товариші сотень, а останні вже відділені від військових товаришів.

Варто окремо наголосити на записі неурядової старшини XVII ст. у полках. Усі військові товариші 1676 і 1682 рр., часто відомі нам з інших документів як значні військові товариші, в присягах фіксуються у конкретних полках. У документах іншого типу не завжди зустрічається інформація, з якого конкретно полку той чи інший значний військовий товариш. Проте немає сумніву в їх полковій територіальній належності. В той час не бачили потреби наголошувати на загальновідомих речах. З іншого боку, прив'язка до полку зовсім не свідчить про їх підпорядкування полковнику.

У період, коли переважає традиція, а форми ще не усталилися, в кожному полку товариство фіксувалось і називалося з певними відмінами. У присязі 1676 р. вжито терміни «військове товариство», «товариство військо значне», «товариші полку», «значні люди полкові». Через шість років у присязі вживаються терміни: «старинное товариство полковое» або «товариство значнейшее старинное полку», «товариство значнейшее» [3, с.422, 497]. Щодо конкретної особи у 1676 р. застосовано терміни «товариш полку», «товариш полковий» і «товариш військовий». У 1682 р. назви різноманітніші. Переважає термін «військовий товариш», вживаються також «товариш полку», «значний товариш полку», «товариш значний військовий», «товариш стародубський (або полтавський)», «товариш ровний військовий», «товариш значний сотні» [3, с.243зв., 259, 420]. Крім останнього терміну, всі інші позначали одну й ту ж категорію – військового товариша певного полку.

У 1682 р. в Стародубському полку присягали 17 товаришів, які в першій частині справи записані як «значний товариш полку», а у другій, повторній частині, як «товариш значний військовий» [3, с.242зв, 463]. Це також засвідчує відсутність на той момент різниці між цими термінами. Нижче в присяжному списку записано 10 товаришів стародубських. Вони відрізняються за статусом від значних товаришів полку, ймовірно, це товариші сотні. Цей реєстр завершує Петро Романовський,

значний товариш «и иншее старшее именное товариство притомное [...] на тот час будучое». [3, с.243]. Часте на той час згадування у джерелах форми «старше і менше товариство» може трактуватися двоюко. Перше більш загальне: старше – урядова старшина і військове товариство, а менше – рядове козацтво витікає з традиційного називання козацького загалу «військовим товариством». Наприклад, один із традиційних зворотів присяги 1682 р. «...отаман городовий и все той сотне отаманя куренные и значное все той сотне и меншее товариства которие обещали и крест целовали» меншим називає рядових козаків [3, с.258]. Інше трактування «старшого і меншого товариства» пов'язане виключно з неурядовою старшиною, в середовищі якої поступово розрізняються товариш сотні і військовий товариш, а потім протягом кількох десятиліть триває структуризація вказаного інституту.

Така кількість назв неурядової старшини засвідчує неусталеність термінів у козацькій традиції на початку 80-х років XVII ст. Поступово відбувається становлення не лише інституції, а й її назви. Вже в кінці 80-х років спостерігаємо ускладнення структури неурядової старшини. З одного боку, воно проявилось у чіткішому поділі військового товариства на «значних старших» і «військових молодших» (приклад цього – супровід гетьмана Мазепи до Москви у 1689 р., в якому було 9 значних військових товаришів «старших» та 16 військових товаришів «молодших») [6, с. 33]. З іншого – з'являються згадки про взяття під гетьманський знак окремих осіб.

Час появи взятих під бунчук товаришів вимагає додаткового дослідження. Проблема залишається дискусійною, адже ще Л.Окіншевич, на якого некритично посилаються у цьому питанні сучасні дослідники, сам дуже правильно поставив під сумнів автентичність кількох універсалів І. Мазепи про взяття під бунчук [7, с.27, 191]. При уважному прочитанні монографії Л.Окіншевича впадає у вічі ряд його власних застерег. Найголовніша стосується того, що всі відомі ранні універсали про прийняття під протекцію чи бунчук є копіями. Тому ставитися до них треба обережно й уважно аналізувати мовні звороти документа. Аналізуючи універсал 1685 р. І. Самойловича, один із перших про гетьманську оборону і взяття під рейментарський знак, батьку і сину Левенцям, Л.Окіншевич звертає увагу на те, що новини ні у взятті під оборону, ні у походах під бунчуком немає, бо «так робилося здавна» [7, с.24-25]. Автор робить висновок, що здавна «...є ціла категорія, ціла група значного товариства, що має спеціальну гетьманську «оборону», що ходить в походи під бунчуком», а потім всупереч наступним власним твердженням поширює на неї назву бунчукові [7, с.25]. Взяття під оборону не означало, що особа ставала бунчуковим товаришем у пізнішому значенні цього терміну. Адже ця частина неурядової старшини, як правильно зауважив і Л.Окіншевич, з'являється з частини значного військового товариства трохи пізніше. Перші документи, де фіксується назва «бунчуковий товариш», у Окіншевича датовані 1698-1699 рр. А у попередніх мова йде про значних військових, на яких автор гіпотетично вказує як на ймовірних бунчукових товаришів [7, с.25-27].

Деякі дослідники безпідставно називають період гетьманування І. Самойловича початком формування бунчукового товариства [17, с.57]. Кількість бунчукових товаришів навіть за гетьманування І. Мазепи була незначною, і вказана категорія поступалася за впливом значним військовим товаришам. Проте поява поділу на старших і менших, а також категорії бунчукових якраз і засвідчує активні процеси структуризації неурядової старшини.

Це стосується і виокремлення значкового товариства. Ситуація в історіографії проблеми ідентична вже розглянутій стосовно бунчукового товариства, коли на основі окремих нечисленних прикладів зроблено узагальнюючі висновки, що неурядова старшина вже «...наприкінці 80-х рр. XVII ст. – на початку XVIII ст., була визнана та юридично оформлена державою у вигляді трьох основних привілейованих соціальних груп – «бунчукового товариства», «значкового товариства» та «військового товариства» [17, с.58, 62]. При цьому між термінами «значний» і «значковий» дослідники непрофесійно ставлять знак рівності.

Матеріали присяг 1676 і 1682 рр. разом з іншими джерелами підводять до висновку, що товариш полку і військовий товариш на той час – синоніми і

найчастіше вживані терміни на позначення всієї неурядової старшини XVII ст. Термінами «значний військовий» і «військовий товариш» називається одна і та ж особа в довільній хронологічній послідовності. Час виділення значкового товариства з частини товаришів полку та значних товаришів сотень відсувається до початку XVIII ст. Тобто порівняння, яке часто роблять дослідники слідом за Л. Окіншевичем між термінами «товариш полку» і «значковий товариш», навіть для 90-х років XVII ст., не кажучи вже про 70-і, виглядає необґрунтованим [7, с.28-31]. Зміст одного й того ж поняття, наприклад, «значне товариство полкове», дуже відрізняється залежно від періоду. У 70-90-х роках XVII ст. – це верхівка неурядової старшини, в 10-20-х роках XVIII ст. – значкове товариство конкретного полку, тобто найнижча ланка неурядової старшини.

Утім, уже присяга 1718 р. царевичу Петру Петровичу показує реальний наслідок тривалої структуризації неурядової старшини. Її основними категоріями стають бунчукові й значкові товариші. Присягу козацькі полки, за наказом Петра Олексійовича, склали у лютому 1718 р. вже після арешту старшого сина Петра Олексія. У Російському державному архіві давніх актів з присяг 1718 р. сформовано окремий фонд (№140), що вміщує 60 справ. Це присяги дипломатів, військових у різних країнах, а також присяги гетьмана і старшини в Москві, десяти козацьких полків, окремо охочекомонних полків, а також козаків і старшини в походах [4].

На початку кожної книги вкладали окремі листки з надрукowanими присягами, під якими підписувалися від однієї до кількох десятків осіб. У чистовому списку спершу розміщені імена священників, потім полкової старшини, значкового і бунчукового товариства. Основну частину книг становлять поіменні списки козацького товариства і посполитих, записаних у містах і селах куренями. Якість записів залежала від писаря, тому вони різняться в полках і сотнях.

Усі освічені старшини підписувалися під присягою власноруч. Тому списки бунчукових і значкових товаришів написані різним чорнилом і почерком. На сторінці часто перемешані чорне і коричневе чорнило, що вказує на тривалість складання присяги. У Ніжинському (1), Переяславському (1) і Стародубському (6) полках кілька товаришів підписалися польською мовою, причому імена одного значкового з Переяслава та одного із Стародуба не читаються. У Глухові польською підписався значний військовий товариш Ян Четвертинський, у Стародубі – значковий товариш Міхал Пілатович і чотири бунчукові товариші – Адам Мосімовський, Домінік Міхрінський, Юзеф Юрійович Новицький (староста Шептаківський) і Єжи Олексійович Новицький [8,с.141; 9,с.28; 10,с.95,98]. Більшість бунчукових чи знатних військових товаришів були письмєнними. А от у значковому товаристві значна частина писати не вміла. У присязі 1718 р. писарі розділяли реєстр значкових на письмєнних і неписьмєнних. Уперше маємо документ, у якому така увага звертається на рівень освіти неурядової старшини. Це дає можливість підрахувати відсоток освіченого значкового товариства у частині полків Гетьманщини станом на 1718 р. Маємо відповідні дані по полках Галяцькому (письмєнних 23, неписьмєнних 17), Стародубському (60/28) і Чернігівському (17/19) [11,с.33-34; 10,с.94-95; 12,с.70-71]. Усього у вказаних полках було 164 значкових товариші, з них 100 письмєнних, що становить 61%. Звісно, вибірка по трьох полках не може поширюватися на всю Гетьманщину. У двох полках бачимо приблизно рівний поділ товаришів у питанні освіти. Стародубський полк, в якому виявились освіченими 68% значкового товариства, становить виняток, що пояснюється проживанням тут великої кількості традиційно освіченої шляхти. Особливістю списку за 1718 р. є також вказівка в частині полків на місце проживання товаришів.

Списки неурядової старшини з окремих листків і загальні чистові в основному збігаються. Інколи в одній із частин міститься додаткова інформація, наприклад, ім'я батька, яке не згадується в іншій. Відрізняються ці початкові і кінцеві списки лише у Ніжинському полку, де у загальному списку товариші записані як військові, а на окремих присяжних листках вони себе власноруч записали як значкові [13, с.16, 34]. Були випадки й іншого плану. Товариш в списку військовий, а на

окремому присяжному листку себе назвав бунчуковим [8, с.47]. У більшості полків неурядова старшина вписана компактно після полкової. Виняток становлять полки Ніжинський (неурядова старшина присягала в Ніжині, Глухові, Воронежі) та Стародубський (присягали у Стародубі і Новгородку).

Отже, у 1718 р. прослідковується цілком усталений поділ на бунчукових і значкових товаришів. Виняток складали Ніжинський, Переяславський, Миргородський і Полтавський полки. У Переяславському і Миргородському полках бунчукові товариші відсутні. Натомість бачимо старі звання значних військових і військових товаришів, які присягали з полковником і полковою старшиною [9, с.33; 14, с.23]. У Полтавському полку домінував новий поділ на бунчукових і значкових, але є й один військовий товариш, записаний зі значковими [15, с.16]. Осібно виділяється столичний полк.

Особлива ситуація у Ніжинському полку пояснюється його великою територією і наявністю двох центрів: столиці і полкового міста. Причому так було здавна, бо й Батурин знаходився на території цього ж полку. Те, що існували два полюси влади, засвідчує й сама присяга 1718 р. Присяги всіх полків були вписані в одну книгу. Присяга Ніжинського полку – в дві [8, 13]. Одна складена у Ніжині, інша – у Глухові. Ніжинська частина включила полкову старшину, меншу частину неурядової старшини і населення сотень навколо полкового міста. У полковому місті писар у чистовику розділив значкове товариство на три категорії: військові товариші, значкові товариші і товариші, хоча самі себе вони всі записали як значкових. Мабуть, на місцевому рівні між ними існувала відчутна різниця.

Глухівська частина містить присяги генеральних старшин, частини полкової старшини, більшості неурядової старшини, яка проживала в Глухові чи неподалік, і товариство засеймських сотень (Глухівської, Кролевецької, Воронежської, Коропівської, Новомлинської, Конотопської, Батуринської).

У столиці присягала старовинна частина неурядової старшини. Вони вписувались як «товариші Війська Запорозького», «знатні військові товариші» чи «знатні товариші бунчукові». Були серед них і товариші, які чітко визначали себе бунчуковими. Впадає у вічі, що в 1718 р. знатний військовий чи старовинний військовий у цій частині присяги все ще стоїть вище за бунчукового. Тобто традиція виявляє себе, незважаючи на вже домінуючий поділ, лише на дві частини неурядової старшини. Лише у присязі Глухова і засеймських сотень неможливо визначити, до якого розряду (бунчукових, значкових чи до старих військових) віднести товаришів, записаних як військових. Складність полягає в тому, що проблему створили писарі. У самому Ніжині військових товаришів вдалося ідентифікувати як значкових завдяки окремим присяжним відомостям, в яких вони власноруч підписалися як значкові. У Глухові не маємо окремих відомостей щодо всіх військових товаришів. Частина з них себе записала як бунчукові, і такими вони внесені в таблицю. Про більшість точних даних немає. Вірогідно, більшість з них все-таки значкові товариші Ніжинського полку. Але для точності в таблиці їх зафіксовано як військових. Отже, перехідний період до нового поділу неурядової старшини майже завершився, і це остання присяга, в якій бачимо старі звання. У 1732 р. вже залишаться лише дві категорії неурядової старшини.

Таблиця №1. Кількість неурядової старшини у полках за присягами XVII-XVIII ст.

Полки/роки	1676	1682	1718	1732
З гетьманом	7 (Батурин)	10 (Батурин)	7 з.в.т., 2 в.т., 4 б.т., Москва	27 б.т. (Глухів)
Стародубський	9	18	32 б.т., 88 з.т.	51 б.т. 178 з.т.
Чернігівський	15	25	18 б.т., 36 з.т.	32 б.т., 60 з.т.
Ніжинський	-	3	7 з.в.т., 14 б.т., 38 в.т., 19 з.т.	38 б.т., 53 з.т.
Київський	-	7	2 б.т., 7 з.т.	18 б.т., 56 з.т.
Переяславський		25	13 в.т., 5 в.т., 31 з.т.	8 б.т., 64 з.т.
Прилуцький	45	38	7 в.т. 28 з.т.	16 б.т. 85 з.т.
Гадяцький	51	2	10 б.т., 40 з.т.	10 б.т., 80 з.т.

Лубенський	-	-	8 б.т., 39 з.т.	20 б.т., 101 з.т.
Миргородський	12	-	3 в.т., 9 з.т.	1 б.т., 26 з.т.
Полтавський	25	6	2 б.т., 1 в.т., 31 з.т.	5 б.т., 52 з.т.
всього	164	134/144	з.в.т.-15, в.т.-56 б.т.-90, з.т.-328	226 б.т., 755 з.т.

Частина старшини присягала у лютому 1718 р. разом з гетьманом у Москві* [16, с.1-2 зв.]. Серед них були 7 значних військових, 2 військові, 4 бунчукові і 4 значкові товариші. У зведеній таблиці значкові внесені у полки, а інші категорії вписано окремо.

Загалом між 1718 та 1732 рр. спостерігаємо тенденцію до різкого збільшення як значкового (328→755), так і бунчукового товариства (90→226). Вона пояснюється історичними та соціальними процесами, що відбувалися в Гетьманщині у вказаний період. Якщо у 1718 р. для родини вистачало визнання статусу і впливу в полку поза званнями або запису як значкового чи бунчукового товариша одного з членів родини, то після реформ, що у 1723 р. розпочав Петро I руками I Малоросійської колегії, внесення у реєстри узаконювало традиційний статус. Намагаючись його зберегти, представники старовинних шляхетських і козацьких родин поспішили записатися в компути. Ще одним фактором, що вплинув на збільшення чисельності неурядової старшини, стало відновлення гетьманства у 1727 р. У 1732 р. разом з гетьманом і генеральною старшиною у Глухові присягали 27 бунчукових товаришів (див. додаток 2).

Результатом описаних вище процесів стала величезна кількість значкових товаришів у кількох полках. Зокрема у Стародубському – 178 з. т. (проти 88 у 1718), у Лубенському – 101 (39), у Прилуцькому – 85 (28), у Гадяцькому – 80 (40), у Київському – 56 (7 у 1718 р.)**.

Присяга 1732 р. міститься в одній великій книзі на 880 аркушах і включає всі полки. Документ гарно збережено, а професійність писаря, який вів записи, значно полегшує працю істориків. Книга містить додаткові відомості у вигляді зведених таблиць по всіх полках. Присяга сформована за стандартом ревізій, які щорічно проводились у Гетьманщині. У зведених таблицях число неурядової старшини суттєво різняться: бунчукові – від 196 до 202, значкові – від 717 до 737. Власний підрахунок дав такі цифри: 226 бунчукових та 755 значкових товаришів. Причому зіставлення з уже відомими списками засвідчує, що частина неурядової старшини не присягнула разом з усіма. Тобто загальна чисельність мала бути ще вищою.

*Семен Савич, писар генеральний, Павло Полуботок, полковник чернігівський, Михайло Милорадович, полковник гадяцький, Андрій Маркович, полковник лубенський, Роман Борохович, товариш бунчуковий, Семен Лизогуб, товариш бунчуковий, Дмитро Володковський, старший канцелярист військовий, Яків Маркович, товариш військовий, Андрій Кондзеровський, знатний товариш військовий, Іван Федорович, сотник королівський, Стефан Савицький, писар полковий лубенський, Захар Прокопович, двору гетьманського слуга, Йосип Гаврилович, канцелярист військовий, Іван Несторович, канцелярист військовий, Іван Бутенко, писар полковий чернігівський, Александр Сакович, конюший гетьманський, Петро Чернецький, товариш полку Лубенського, Василь Покотило, [...] гетьманських, Остап Тарасович, канцелярист військовий, Андрій Литвишко, товариш значковий полку Лубенського, Лук'ян Якович, товариш полку Гадяцького, Герасим Григорович Підвисоцький, товариш сотні короповської (за Антипа сотника), Василь Танський, полковник, Григорій Іваненко, полковник, Яків Лизогуб, бунчучний генеральний, Андріаш Димитрович, полковник охочекомонний, Данило Кутневський, знатний товариш війська Запорозького, Григорій Жоравко, знатний товариш війська Запорозького, Федір Савич, знатний товариш війська Запорозького, Іван Маркович, сотник полковий прилуцький, Михайло Скоропадський, знатний товариш війська Запорозького, Іван Лизогуб, бунчужного генерального син, Петро Войцехович, сотник полку Чернігівського седневський, Федір Мавольський, канцелярист Війська Запорозького, Андрій Маркович, товариш військовий війська Запорозького, Григорій Томашовський, канцелярист військовий, Андрей Трошинський, канцелярист військовий, Парфен Пекалицький, знатний товариш військовий, Данило Забіла, товариш бунчуковий, Стефан Политович, дворянин двору рейментарського, Яків Сехорський, покоєвий двору рейментарського, Федір Чуйкевич, канцелярист суду військового генерального, Василь Казанович, слуга двору рейментарського, Іван Гулевич, слуга пана полковника чернігівського, Василь Григорович, слуга гетьманський, Федір Пучковський, товариш полку Ніжинського, Михайло [...] слуга гетьманський, Леонтій Лашинський, знатний товариш військовий Прилуцького полку, Федір Данилович, слуга полковника чернігівського, Дем'ян Бутович, товариш бунчуковий..

** Дані по інших полках дивись у таблиці.

Отже, за чотирнадцять років з 1718 р. чисельність товариства зросла більш ніж удвічі. Не дивно, що не забарилася й реакція імперської влади. І у 1734 р. з'явився знаменитий указ імператриці Анни Іоанівни про обмеження числа значкових у полках до 30-50 товаришів. Зменшити кількість товариства до норми закону вдалося не в усіх полках. На цей процес впливали різноманітні чинники [18].

Після смерті гетьмана Д. Апостола остаточно юридично визначається становище неурядової старшини. Бунчукові й значкові товариші отримують обов'язкові універсали та патенти на звання і записуються у відповідні компути. Колишні значні військові й військові товариші, які раніше записувалися і служили поруч з бунчуковими, в середині 30-х отримують звання бунчукового або значкового товариша. Еволюція неурядової старшини завершується в 40-х роках, коли з'являється середня ланка неурядової старшини XVIII ст. – військове товариство [19]. Наступна присяга 1741-1742 рр. імператриці Єлизаветі Петрівні фіксує всі три категорії неурядової старшини Гетьманщини.

Додаток 1.

[1676]

[2, арк.196-197]

Товариство сотне Батуриной

Семен Половец, Роман Артемович, Микола Бакуринский, Гордей Великощкий, Іван Кучинский, Охрем Крищенко, Микола Охремович, Прокоп Соловей. Юрко Радченко, Андрей Васи́лієвич, Артем Трохимович Кондрат Захариевич, Юско Самойлович, Хилко Власович, Іван Сухина, Ярема Роговник, Данило Харавченко, Іван Шадура, Василь Андреевич, Олексій Бобренко, Іван Чуприна, Семен Шпоренко, Василь Юрський, Роман Проценко, Данило Ярмоленко, Кондрат Хеведченко, Іван Марченко, Марко Хидкевич, Ігнат Парпура, Стефан Юрченко, Матвей Ющенко, Антон Опанасенко, Павел Белоноженко, Конон Недузенко, Денис Гажела, Роман Якувенко, Клим Петренко, Андрей Середенко, Денис Даниленко, Василь Лаврененко, Іван Семеренченко, Сенец Ситниченко, Іван Левченко, Логвин Коваленко, Іван Велитченко, Конон Коломійченко, Левко Подсудченко, Самойло Хвиренко, Миско Кривошиєнко, Стефан Пархоменко, Тимош Скаченко, Яков Водопянко, Демян Левоненко, Яков Грищенко, Гараско Нестеренко, Дмитро Нестеренко, Петро Козарченко, Улас Грищенко, Мартин Злидений, Стефан Кашпоренко, Опанас Демиденко, Ничипор Бутенко, Дмитро Охременко, Юско Ковердяченко, Іван Олезаревич, Яско Хрипченко, Іліаш Супруненко, Василь Костенко, Васко Гартований, Матвій Васкович, Терешко Гапоненко, Олехвир Каложненко, Іван Калеченко, Карп Тобаленко, Ігнат Бабак, Михайло Москаленко, Іван Лукаєнко, Левко Бумаженко, Устим Яценко, Прокоп Харитоненко, Тимко Ковал, Іван Рачипин, Левко Середенко, Омелко Лофченко, Семен Фескуненко, Ілля Горкавенко, Олексій Ігнатенко, Нестор Клименко, Хведько Павлович, Іван Пашенько

Додаток 2.

[1732]

[5, арк.57зв.]

Список бунчукових товаришів, які присягали в Глухові

Семен Лизогуб	Михайло Скоропадський
Федір Чуйкевич	Дем'ян Туранський
Андрій Лизогуб	Петро Валкевич
Стефан Миклашевський	Яків Маркович
Федір Савич	Яків Карпека
Матвій Жураковський	Андрій Кондзеровський
Григорій Гамалія	Василь Уманець

Петро Іскрицький
Філіп Борзаковський
Петро Горленко
Петраши
Федір Грушинський
Лука Маркович
Яків Оболонський

Іван Філіповський
Афанасій Дорофійович
Іван Костенецький
Михайло Банен
Павло Ломиковський
Іван Маркович

1. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. // Упорядники о. Ю. Мицик, М. Кравець. – К., 2003. – 349 с.; Именная роспись Черниговского полка 1732 г. – Харьков, 2010. – 144 с.

2. РДАДА. – Ф.229. – Оп.2. – Спр.42. – 789 арк.

3. РДАДА. – Ф.229. – Оп.2. – Спр.54. – 693 арк.

4. РДАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Спр.23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 48.

5. РДАДА. – Ф.248. – Спр.8250 – 881 арк.

6. Костомаров Н. О. Мазепа и мазепинцы / Н. Костомаров. – СПб., 1905. – 216 с.

7. Окіншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Том CLVII. – Мюнхен, 1948. – 223 с.

8. РДАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Спр.24. – 262 арк.

9. РДАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Спр.28. – 249 арк.

10. РДАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Спр.34. – 279 арк.

11. РДАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Спр.32. – 174 арк.

12. РДАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Спр.48. – 258 арк.

13. РДАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Спр.27. – 166 арк.

14. РДАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Спр.33. – 236 арк.

15. РДАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Спр.29. – 309 арк.

16. РДАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Спр.23. – 55 арк.

17. Горяга О. В. Соціально-правовий статус козацької старшини Гетьманщини у другій половині XVII – XVIII ст. // Дисертація на зд. наук. ст. к. ю. н. – Одеса, 2009.

18. Кривошея І. І. Значкове товариство Ніжинського полку на початку 40-х рр. XVIII ст.: два нових списки товариства // НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Наукові записки. Збірник праць молодих учених та аспірантів. Книга 1. Том 19. – К., 2009. – С.271-283.

19. Кривошея І. І. Військове товариство Гетьманщини у XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2010 – №2-3. – С.124-136.

Анализируются присяги XVII-XVIII вв. как источник истории неурядовой старшины Гетманщины. Рассматриваются два аспекта становления неурядовой старшины – численность и терминология.

Ключевые слова: присяга, неурядовая старшина, значный войсковой товарищ, бунчуковий товарищ, значковой товарищ.

The Oaths of Allegiance of XVII-XVIII as a historic source of Hetmanate neuradova starshyna are being analysed. Two neuradova starshyna formation aspects, a number of members and terminology are being examined.

Key words: Oath of Allegiance, neuradova starshyna, bunchukovy comrade, znachkovy comrade.

Ольга Циганок

ОСОБЛИВОСТІ ТА ШЛЯХИ РЕЦЕПЦІЇ ЛЕОНІНСЬКИХ ВІРШІВ-ЕПІТАФІЙ В УКРАЇНСЬКИХ ПОЕТИКАХ ТА РИТОРИКАХ XVII - XVIII ст.

У статті розглядається рецепція епітафій - леонінських віршів в українських барокових трактатах словесності. Встановлюються можливі шляхи рецепції: західноєвропейські поетики та риторики, антології, інколи хронологічно більш ранні українські трактати, перебування українських учених у Римі тощо. Середньовічні тексти – одне із джерел давньої української епітафії.

Ключові слова: поетики, леонінський вірш, середні віки, епітафії, похоронна поезія.

Аналіз анонімних епітафій, на котрі натрапляємо в давніх українських трактатах словесності як на взірці жанру, показує, що частина їх має середньовічне походження. Серед них виділяються тексти, писані у формі “*carmen leoninum*” [леонінського вірша] – гекзаметром чи пентаметром, у яких останнє слово в рядку римується із словом перед цезурою або зі словом, близьким до середини рядка. Вони отримали свою назву від латиномовного поета Леона. Митрофан Довгалевський у поетиці “Сад поетичний” ототожнює леонінський вірш з римованим: “Римований, або леонінський, вірш – це такий, у середині та в кінці якого вживаються подібні [щодо звучання] слова” [1, 262]. Сучасна дослідниця О.П.Ткаченко говорить про леонінські та римовані вірші як про два різновиди курйозної української поезії доби бароко, а саме граматичних віршів [4].

У поетиці Митрофана Довгалевського цитується епітафія рибалці (“*Item Piscatori*”) [11, 91 (зв.); 1, 234]. У близькій формі (різничитання: 1 “*quoniam punc*” [тому що тепер]) ця епітафія зустрічається у трактаті “*Ars nova argutiarum*” німецького єзуїта Якоба Масена (1606 – 1681) [7, 169]. Як вказують дослідники, існує багато варіантів цієї епітафії. Один із них зустрічається на сторінках старого рукопису „Чистилища” – другої частини „Божественної Комедії” Данте. Обігрується подібність між “*gaudent angeli*” [радіють ангели] та “*gaudent anguillae*” [радіють вугри]. Вважають, що пародія, де вводиться “*presbyter Andreas*” [пресвітер Андрій] – це жарт над теологом і церковним діячем VI ст. єпископом Андрієм з Цезареї – „ловцем людей”. У XIII ст. написана, ймовірно, епітафія, папі Мартину IV:

Gaudent anguillae quod mortuus hic jacet ille
Qui quasi morte reas excoriebat eas [15, 159].
[Дуже радіють вугри, що вже мертвий і тут спочиває
Той, хто з них шкіру здирав мовби на смерть наставляв].

Багато варіацій має також епітафія Фоссі, яка цитується у восьми українських поетиках та у одній риторичі [5, 45 - 46]. Це пародія на відому епітафію англійському пресвітеру VIII ст. Беді: “*Haec sunt in fossa Bede venerabilis ossa*” [У цій ось фосі Беди шановного кості] [18, 25]. Відома також пародія IX ст.: “*Haec sunt in fossa Arnulfi praesulis ossa*” [У цій ось фосі Арнульфа єпископа кості] [9, 164]. Епітафія саме Фоссі зустрічається у західноєвропейських трактатах з поетики і риторики [5, 46], а також у антології епітафій Лаббе [20, 404]. Складається враження, що популярний у середньовіччі текст зазнав переробки “на користь поета Фосси” не на українських

© Циганок Ольга Михайлівна – кандидат філологічних наук, перекладач з латинської, польської та німецької мов (м.Київ).

землях і прийшов у давні українські поетики і риторики із західноєвропейських джерел.

Ймовірно, в середні віки написана епітафія Дюрану:

Nic jacet durus Durandus, sub marmore duro,
Aut sit salvandus, aut sit damnandus, nec scio, neque ego curo.
[Тут опочив твердий Дюран під плитою твердою,
Чи йому спасіння, чи то покарання, не знаю і про це не дбаю].

Цей текст наводить у своєму трактаті „De arte poetica” (1705) Феофан Прокопович: „Sunt etiam aliquot ridicula... Epitaphium Durandi celebri Scotistarum scriptoris” [Бувають також жартівливі... Епітафія славному шотландському письменнику Дюрану] [3, 331]. Очевидно, услід за Прокоповичем до цієї епітафії звернувся Лаврентій Горка у своїй поетиці 1707 р.: „Item Durando celebri Scotistarum doctore” [Також Дюрану, славному шотландському вчителю теології] [12, 176]. Це жартівлива епіграма XIV ст., яку пропонували помістити на могилі Дюрана із Сен-Пусена – французького теолога-схоласта, вчителя, домініканця, філософа [14, 81]. Вона була поширена на землях Речі Посполитої принаймні у XVII ст., адже один із її варіантів зустрічається у антології Трембецького (Т.1, N. 132; різниця: 1 “sub saxo duro” [під каменем кріпким]; 4 “An sit salvandus, nescio nec ego curo” [Чи спасіння йому, я не знаю і я не дбаю]) [21, 47]. Привертає увагу комбінована форма цієї епітафії: перший рядок – гекзаметр із класичним для початку епітафії формулюванням: “Nic jacet” [Тут спочиває], другий рядок – леонінський вірш. Переклад не відображає повною мірою мовного багатства першотвору: асиміляції, повтору та порівняння “durus Durandus sub marmore duro” (у латинській формі прізвища Дюрана той самий початок, що й у прикметнику «твердий», який повторюється двічі). У західноєвропейських джерелах фіксується ще один варіант, де перший рядок має вигляд “Nic est Durandus positus sub marmore duro...” [Тут Дюрана поклали під плитою твердою], а другий рядок такий самий, як в антології Трембецького [21, 121].

Феофан Прокопович наводить у своїй поетиці писану леонінським віршем епітафію “Quisquis ad altare...” [Хто у храм молитись...] як “антивзірець”: “Cum animi gratia, tum ad notandam anterioris saeculi ruditatem, nec non etiam ad perfectiorem, doctrinae epitaphicae intelligentiam, quae non minus sectando virtutes, quam etiam vitia evitando solet crescere, advertite hic aliquot epitaphia, magnorum alias virorum inepte scripta, quae Romae licuit annotare...Aliud in basilica Lateranensi cujusdam episcopi” [Як для вітхи, так і для того, щоб відзначити невігластво минулого століття, а також для кращого розуміння, як складати епітафії (а ці навички покращуються не тільки шляхом наслідування кращих рис, а й уникання вад), зверни тут увагу на декілька недоладно написаних епітафій, зрештою, великим мужам. Ці епітафії можна бачити в Римі... Інша в Латеранській базиліці якомусь єпископу] [3, 332]. Цю епітафію зустрічаємо також у антології епітафій Лаббе (“Lib.V. Leonina et rhytmica” [Кн. V. Леонінські та римовані]. “XIX. Gerardi Blanci Card. Sabiensis. Romae in Ecclesia S.Ioannis Luter.” [Герарда Бланка Сабінського Кардинала у Римі в Церкві Св. Іоанна Лютер.] [20,162]. Прокопович наводить три рядки, в антології Лаббе додаються четвертий і п'ятий. Вказується, що щодо авторства цієї епітафії існують різні думки, однак не викликає сумніву її середньовічне походження. Критику Феофана Прокоповича спричинило, очевидно, нагромадження в тексті багатоскладових слів (“sacrificare” [приносити жертву], “adorare” [молитися], “memorare” [пом'янути], Parmensis [Пармський], Sabinensis [Сабінський]) та однотипних закінчень (4 форми на –are) [3, 332].

Іншу епітафію зі своєю поетики – “Siste gradum clama, qui perlegis hoc epigramma...” [Хто епіграми читач, крок притиш і заплач...] – Феофан Прокопович оцінив дуже високо: “Sed omnium praestantissimum hoc in aede sancti Laurentii extra romoerium cujusdam cardinalis Guillelmi” [Однак найкраща з усіх епітафій – у храмі

святого Лаврентія за померієм якомусь кардиналу Гвілельму (Вільяму)] [3, 332]. Перші два рядки – французька середньовічна епітафія французькому теологу XIII ст. Гвілельму (Вільяму?) [10, 117]. Кінець не ідентифікований – можливо, пізнішого італійського походження – кардинал Гвілельм жив також у XV ст. Цей 13-рядковий леонінський вірш зустрічається також у антології Лаббе (XXII. 3 fuit unus [був єдиний]; 12 nati Domini [сина Господнього] [20, 163]. Можливо, високу оцінку Прокоповича ця епітафія отримала завдяки віртуозній техніці версифікації. Ця епітафія має дві системи рим і умовно ділиться на дві приблизно рівні частини. У першій половині (7 леонінських віршів) римуються середина і кінець одного рядка (clama – epigramma, plora – hora, fumus – unus, veridicus – amicus, catholicus – pudicus, cygno – Inno-, illius – alius). У другій половині (6 віршів) римуються кінцівки сусідніх гекзаметрів (pharisaeat – beat, iste – Christe, regentis – ducentis). У Феофана Прокоповича натрапляємо не лише на епітафії, писані леонінським віршем: він подає як взірці леонінські вірші з «Салернської школи» кордовських лікарів, а також з Овідія (Героїди, Лист Герміони до Ореста, 29), з Вергілія (Енеїда, книга XII, вірш 373) і відзначає, що такі вірші були модними в середньовіччі [3].

Ряд епітафій, про час створення яких нічого не відомо, можна віднести до середньовічних за їх формальними ознаками. Це стосується популярної епітафії учителів “Nis jacet magister noster” [Вчитель в цій лежить могилі...], яку переклав Віталій Маслюк [1, 234]. Її зустрічаємо у восьми українських трактатах, куди вона потрапила, очевидно, із західноєвропейської риторики “Orator extemporeanus” (1664) [5, 52 – 53]. Ще одна леонінська жартівлива епітафія вперше зустрічається у поезиці “Luca” (1709) з приміткою: “Item de Jodoco Romano” [Також про римлянина Йодока]:

Nis jacet Jodocus, qui fuit Romae jocus,
Doctus in partibus, magister in artibus,
Ex gratia speciali mortuus in hospitali [13, 246 (зв.) – 247].
[Ось тут лежить Йодок, він був от у Римі лох.
Вчений у всіх штуках, і магістр у науках,
По милості спеціальній помер він у лікарні].

У поезиці “Parnassus” (1720) вказується шлях рецепції цієї епітафії: “Item tale est Romae in publica hospitali domo illud epitaphium juris consulti et atrium doctoris” [Також у Римі в приміщенні публічної лікарні є така епітафія юристові та викладачеві вільних мистецтв][17,45]. Текст подається у формі триметра, однак пусті місця посередині показують, що частини гекзаметра до і після цезури сприймалися як окремі рядки, і у формі тривірша текст записано лише задля економії місця (паперу). Практика економії - “ущільнення запису” була поширеною в українських поетиках та риториках [5, 53 - 54]. У поезиці “Regia” (1740) додається четвертий рядок: “Precibus rituum requiescat in saecula saeculorum” [Хай молитвами святих – безгрішних спочива на віки вічні] [19, 34]. Антологія Лаббе називає автором цієї епітафії якогось Ксенодохія (“Pars IX Jocosae Aenigmatica... CXXXV. Jodoci Germani I.C. Roma in Xenodochio” [Частина IX. Жартівливі. У формі загадки... Німцєві Йодоку. Рим у Ксенодохія]. Різничитання: 2 “Coquus” [Кок]: 3 “Doctor” [Учитель теології]; 5 “De gratia” [Із милості] [20, 406]. Епітафію Йодоку у формі, як у поезиці «Парнас», зустрічаємо також у трактаті Масена у § 4. “Jocosae et nugatoriae inscriptiones” [Жартівливі та нісенітні написи – епітафії] з приміткою: “Aliud. Coquo Romano inscriptum adde: barbaro quidem, sed rhythmico versu, ad leporem deposito” [Інша. Додай написану римському коку: складену, правда, варварським, але римованим віршем для дотепу] [7, 169].

Епітафія онукові з єзуїтської поезики “Leo Roxolanus” (1693) також має усі зазначені вище особливості середньовічного тексту: леонінський вірш, запис у формі двох або чотирьох рядків, фіксується у західноєвропейських літературних джерелах [5, 53 - 54]. Очевидно, у середньовіччі виникла також жартівлива епітафія Смоліку, на яку натрапляємо в українських поетиках “Cedrus Apollinis” (1702) [8, 148 (зв.)] та “Parnassus” (1720) [17, 45]:

Nic jacet Smolicus Regius aulicus,
Qui placuit multis, quid amplius vultis.
[Смолік ось тут лежить, королю він служив,
Милий тим та іншим, чого ж іще більше].

У поезиці “Parnassus” (1720) цю епітафію супроводжує коментар: “Item illud cuidam aulico” [Також ця якомусь придворному]. Подається у формі двовірша, однак знову ж таки великі пропуски між частинами віршів показують, що текст, очевидно, сприймався як чотиривірш [17, 45].

Як зазначає Віталій Маслюк, уже автор київського курсу «Rosa inter spinas» (1696–1697) вказує на співзвучність закінчень середнього й останнього слова у вірші як на ваду [2, 52]. Така ж думка Феофана Прокоповича [3, 279], Митрофана Довгалевського [1, 122] та деяких інших авторів українських поетик. В античній поезії леонінські вірші дійсно були, можна сказати, відхиленням від норми, однак їх не можна вважати лише спадщиною середньовіччя. В антології Лаббе, у якій представлено різні типи барокових епітафій, таким текстам присвячено окремий розділ (Кн. 5) [20, 162]. Питання функціонування леонінських віршів в українській бароковій літературі, зокрема в українських поетиках, потребує додаткових досліджень. Сучасна дослідниця Олена Ткаченко при аналізі леонінського вірша спростовує гіпотезу Миколи Петрова про вплив цього жанру на виникнення силабо-тонічної системи віршування у вітчизняній поезії: “Леонінський вірш мав певні ознаки тональності, але вплинути на всю поезію бароко не міг, оскільки розповсюдженням і обсягом значно поступався іншим поетичним жанрам” [4]. Варто зазначити, що значне поширення леонінських віршів в бароковій поезії латинською та національними мовами аж до кінця XVIII ст. не викликає сумніву, вони все-таки були одним із факторів, який вплинув на силабічну систему давньоукраїнського віршування. Як вказує Ніна Чамата, дослідники давніх українських поетик послідовно звертали увагу на ту міцну позицію, яку в цих поетиках посів серед українських текстів леонінський вірш як один із видів українського літературного вірша, пов’язуючи його з розвитком силабо-тоніки в Україні [6, 16].

Складається враження, що автори українських поетик до леонінських віршів ставилися по-різному, в залежності від літературного смаку, особистих уподобань. Зокрема, їх охоче цитує, окрім Феофана Прокоповича, автор київської поезики 1720 р. Леонінські вірші не належали до «високої літератури». Очевидно, не випадково з 12 писаних леонінським віршем епітафій, на які натрапляємо в українських поетиках та риториках, 11 – жартівливого характеру і розпочинаються словами «Nec jacet» [Тут лежить].

Коментарі теоретиків літератури, особливо Прокоповича і Масена, з приводу писаних леонінським віршем епітафій, наявність таких текстів у антологіях Трембецького і Лаббе, велика кількість цього роду віршів в українських поетиках та риториках підтверджують особливий “статус” середньовічних епітафій у шкалі літературних цінностей західноєвропейських і українських барокових книжників: риму, співзвучність закінчень “теоретично” не сприймали, а “на практиці” самі тексти охоче цитують. Кращі, за оцінкою тогочасних теоретиків літератури, епітафій, писані леонінським віршем (насамперед – жартівливі, із концептом, з цікавими формальними рішеннями) та їх варіації не менш, а то й більш популярні в українських барокових трактатах словесності, як їх античні “попередники”. Вони демонструють високу версифікаційну майстерність кращих зразків середньовічного віршування, безперервність літературної традиції. Особливістю рецепції леонінських епітафій в українських поетиках вважаємо різноманітність форм фіксацій та значну кількість варіацій тексту. Причину виникнення різноманітних літературних пародій вбачаємо в анонімному характері писаних леонінським віршем епітафій, те, що їх коріння губиться у глибині віків. Вони прийшли в українські барокові поетика та риторика, ймовірно, різними шляхами: через західноєвропейські трактати та антології, українські книжники бачили їх під час перебування у Римі тощо, і стали біля витоків давньої української поезії.

1. Довгалевський М. Поетика («Сад поетичний») / Митрофан Довгалевський / Пер. і прим. В. П. Маслюка. – К. : Мистецтво, 1973. – 436 с.
2. Маслюк В. П. Лагиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. і їх роль у розвитку теорії літератури на Україні / Віталій Маслюк. – К. : Наукова думка, 1983. – 234 с.
3. Прокопович Ф. Сочинения / Феофан Прокопович / Под ред. И. П. Еремина. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1961. – 512 с.
4. [Електронний ресурс] Ткаченко О.П. Курйозна поезія в українській бароковій літературі / Олена Ткаченко. - Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01. - К., 1999. – 20 с. – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/inode/4171.html> – Назва з екрана.
5. Циганок О. Генологічні концепції фунерального письменства в Україні XVII–XVIII ст.: основні напрямки досліджень / Ольга Циганок – К. : Університет „Україна”, 2011. – 176 с. – (Студії з україністики ; випуск X).
6. Чамата Ніна. Український віршовзнавчий дискурс від перших граматик і поетик включно з добою романтизму // На стику культур: польський та український вірш. – К., 2007. – С. 9–22.
7. *Ars nova argutiarum ... auctore R. P. Jacobo Masenio e Societate Jesu.* – Coloniae Agrippinae, 1711. – 270 p.
8. *Cedrus Apollinis ... 1702.* – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр ДС / П 241. – 209 арк.
9. *Enciclopedia metodica critico-ragionata delle belle arti dell'abate D.Pietro Zani fidentino. Parte II. Vol. I.* – Parma, 1817. – 355 p.
10. Favreau Robert. *Etudes d'epigraphie medievale.* – Pulim, 1995.
11. *Hortus poëticus ... 1736 anno.* – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр ДС / 261. – 209 арк.
12. *Idea artis poeseos ... 1707 ...* – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр 505 П / 1721, арк. 175 – 415.
13. *Lyra Heliconis ... 1709.* – Рукопис зберігається в в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр 674 /463 С. – 183 арк.
14. Lowe Elizabeth. *The Contested Theological Authority of Thomas Aquinas: The Controversies between Hervaeus Natalis and Durandus of St. Pour ain. (Studies in Medieval History and Culture, 17.)* New York and London: Routledge, 2003. – 259 p.
15. *Nahuatl Theater: Spanish Golden Age Drama in Mexican Translation / Ed. by Barry D.Sell etc.* – Norman, 2008.
16. *Officina praestantissimae artis poëticae ... 1726 – 1727.* – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр 686 /482 С. – 388 арк.
17. *Parnassus ... 1720.* – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В.І.Вернадського, Інститут рукопису, шифри ДС / П 252. – 254 арк.
18. Pettigrew Thomas Joseph. *Chronicles of the tombs. A select collection of epitaphs, preceded by an essay on epitaphs and other monumental inscriptions, with incidental observations on sepulchral antiquities.* Londen: G.Bell, 1888. – 529 p.
19. *Regia regis animorum Apollinis ... 1740 ...* – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В.І.Вернадського, Інститут рукопису, шифр 326 П/103. – Арк. 3 – 47.
20. *Thesaurus epitaphiorum veterum ac recentium selectorum ... Opera ac studio Philippi Labbé.* – Parisiis, 1686. – 626 p.
21. Trembecki Jakub Teodor. *Wirydarz poetycki / Wydał Alexander Brückner.* Т. 1–2. – Lwów, 1910. – 512 s.; Т. 2. – Lwów, 1911. – 402 s.

В статье рассматривается рецепция эпитафий – леонинских стихов в украинских барочных трактатах словесности. Устанавливаются возможные пути рецепции: западноевропейские поэтики и риторики, антологии, иногда хронологически более ранние украинские трактаты, пребывание украинских ученых в Риме и т.д. Средневековые тексты – один из источников древней украинской эпитафии.

Ключевые слова: поэтики, леонинский стих, средние века, эпитафии, похоронная поэзия.

The article deals with the reception of the epitaphs in Leonine verse in Ukrainian baroque literary treatises. Possible sources are established: Western poetics and rhetorics, anthologies, sometimes chronologically earlier Ukrainian treatises, the stay of Ukrainian scientists in Rome etc. Medieval texts are one of the sources of ancient Ukrainian epitaph.

Keywords: Poetics, Leonine verse, Middle Ages, epitaphs, funerary poetry.



ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477.51)

Петро Пиріг

СТАРОДУБ У ВИРІ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ – ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ

У XVI – XVII століттях Стародуб був найбільшим містом північної Чернігово-Сіверщини. У першій чверті XVII ст. він опинився в руках магнатсько-шляхетської Речі Посполитої. Бурхливі події навколо нього розгорнулися під час Визвольної війни українського народу середини XVII ст. проти польсько-литовської держави, що не обминула й Чернігово-Сіверщину. Вона зв'язала долю міста з українським козацтвом.

На основі використання широкого кола виявлених джерел, у тому числі архівних, та певних здобутків попередників автор пропонованого дослідження відтворює панораму визвольних подій, почасти заповнюючи існуючу в історіографії прогалину у вивченні історичної минувшини Стародуба середини – другої половини XVII століття.

Ключові слова: Стародуб, козаки, Річ Посполита, Богдан Хмельницький, договір

Визвольна війна під керівництвом Богдана Хмельницького охопила практично всю Україну. Одне за одним відвоювали козаки захоплені Річчю Посполитою українські міста. Полум'я визвольних подій не обминуло й Чернігово-Сіверщину.

На початку червня 1648 р. козацький загін, який нараховував більше 300 чол., зайняв Костянтинів [1]. Невдовзі в руках козаків опинився Острог [2]. Взяттям останнього вони забезпечили собі всі шанси для здобуття Новгород-Сіверського й Стародуба. Як засвідчують джерела, уже через два дні після острозької кампанії тринадцяти тисячний козацький загін зайняв Новгород-Сіверський, напевно, без будь-яких перешкод, незважаючи на те, що поляки встигли провести тут напередодні всі необхідні для опору приготування [3]. Комарицький драгун Андрій Жуков розповідав севським воєводам, що коли він “іюня де в 13 д., об вечерни” приїхав “к Новугородку-Северскому на реку на Десну на берег”, то почув “шум да крик большой” [4]. Новгород-сіверські міщани, які вийшли йому назустріч, повідомляли, що містом оволоділи козаки (В.Барвінський зазначав, що це відбулося 10 червня 1648 р.) [5].

Подібні відомості підтверджують й інші джерела. Так, наприклад, про це засвідчує стародубець Григорій Климов у своїй розповіді про події в Україні: “... козаки ж... Новгородок Северской, пришод, взяли...” [6]. Кількість козацького війська, яке боролось за звільнення міста від польсько-шляхетських загарбників, Григорій Климов не вказує, бо “... того сказать не уметь, потому что дале идут, и в которой город придут, и тут де у них войско прибывает многое, изо всяких чинов Рускіе люди, опрѣч Ляхов...” [7]. “Новгородка-Северского повету шляхтич помещик” Криштоф Силич, втікаючи після поразки поляків “от Литовских Черкас” у Почепщину, а згодом, не маючи можливості пробратися до Стародуба, в Брянськ і Трубчевськ, повідомляв там таке: “Пришли де в Новгород Северской воровскіе Литовскіе Черкасы и Новгород Северской здали...” [8]. В.Липинський писав, – що козаків упустив у місто шляхтич Харкевич – “хорунжий северский” [9]. А тех де людей было под Новгородком человек со 300” [10]. Таку ж кількість

© Пиріг Петро Володимирович – доктор історичних наук, професор.

повстанців визначає у своїй відписці від 15 червня 1648 р. і брянський воєвода князь Мещерський: "... А которые де, государь, вольные охочіе люди в Литовской земле воюют в Новегородке и под Стародубом были ... а тех де людей было под Новгородком человек со триста ..." [11]. Севські ж воєводи у своїх відписках за 1648 р. повідомляли, що Новгород-Сіверський зайняли 3000 козаків: "... А козаки де передовые люди стоят в Новгородке-Северском тысячи с три" [12].

Шляхта, котра зібралась у Новгороді-Сіверському "в осаду", почувши про наближення до міста козаків, за день до їхнього приходу повтікала в Стародуб і Литву [13]. Тих, хто залишився в місті, настигла козацька шабля: "... в Новегородке Северском панов и шляхт всех побили и посекли..." [14]. Зробили спробу залишити місто й міщани: "... И мещаня де, государь, и мещанские жоны и дети хотели от них, казаков, из Новогородка-Северского бежать" [15]. Але козаки робити це їм "не весели" [16]. "И в Новгородском же уезде Северскаго острожек Погар они козаки взяли, и поляков и жидов в том острожке побили 70 семей всех на голову" [17].

Звільнення від магнатсько-шляхетських володарів Новгород-Сіверського та його повіту сприяло подальшому розгортанню визвольної боротьби населення Чернігівщини. Підстароста стародубський невдовзі після цього у своєму повідомленні трубчевському воєводі зазначав, що піддані навколишніх маєтностей підняли бунт, панів своїх повбивали, захопили все їхнє майно й вивезли його у Трубчевськ [18]. Але селяни тоді, напевно, ще побоювались польських власників, які проживали в Стародубі. Їх боротьба значно посилилася після того, як до Стародуба підійшли козаки. В "Отписках Севских воевод о черкасских вестях" зазначається: "Их казаков четыре тысячи идут под Стародуб и под Почеп" [19]. Про рух козаків у напрямку до Стародуба згадував Криштоф Силич. За його свідченням, "под Стародуб де пошли с 2000" козаків [20]. Цю цифру підтверджують й інші джерела [21].

Є підстави вважати, що повстанці до 15 червня взяли місто Стародуб без опору [22]. Народний переказ зазначає, що воно безперешкодно здалося завдяки відважним діям шляхтича Павла Малявки, який впустив у місто козаків, поцінувавши при цьому інтереси українського народу вище особистих: "Когда к Стародубу под властію полскою будучому, присланним полком от гетмана Богдана Хмельницкого, стародубский житель Павел Малявка здал стародубскую крепость..." [23].

Обставини одначе склались таким чином, що полякам на певний час вдалося повернутися до міста після того, як його мали залишити козацькі загони [24]. Увірвавшись у місто, шляхта вчинила жорстоку розправу над повстанцями, пани "учали уездных крестьян грабить". Але "крестьяне, не истерпя их грабежев, дали весть к Запорожским казакам. И козаки де, собрався человек с 500, пришли опять к Стародубу". Нова хвиля повстання цілком покінчила із загарбниками - поляками, які зі Стародуба "выбегли врознь" [25]. Про це зазначають і польські джерела: "Из Литвы пришла весть, что собралось более 12000 "хлопов", которые ограбили и сожгли некоторые местечки, в частности взяли Стародуб и много шляхты убили" [26]. Це підтверджують й інші документи [27], зокрема, лист шляхтича С.Марцинкевича до невідомого шляхтича від 6 липня 1648 р., де зазначається, що козаки "Стародуб... вырубил, (а там) шляхты с женами, с детьми, с добром своим много укрылось и все до единого погибли" [28].

Активну участь у боротьбі за місто брав повстанський загін на чолі з Петром Головацьким. Виходець із дрібної волинської шляхти, у минулому жовнір Кодацької фортеці, на Сіверщині він з'явився в липні 1648 р. [29]. Сформоване ним ополчення звільняло Стародуб, а звідти вирушило у Білорусію. Незважаючи на те, що це ополчення довго там не перебувало, воно відіграло неабияку роль у посиленні визвольної боротьби білоруського народу [30]. Слід зазначити, що протягом літа 1648 р. від польської шляхти була позбавлена практично вся Чернігівщина. Міста краю здавались козакам, "выдавая им на муки шляхту католиков". Звільнення здійснював повсталлий народ: селяни, "своевольные люди-мещане и мещанские дети из буд будники и всякие люди" [31], які переважно покозачились [32]. Літописець Самовидець зазначив: "I на тот час туга великая людем всякого стану

значним була и наругання от посполитих людей, а найбільше от гультяйства, то єсть от броварников, винников, могильников, будников, наймитов, пастухов, же любо би який чоловік значний і не хотіл привязатися до того козацького війська, тилько мусіл задля позбитя того насмівиска і нестерпимих бід в побоях і кормах незвичайний, і тиї мусіли у войско приставати до того козацтва. Где по городах, по замках шляхту доставано, где колвек позачинялися білі, то єсть: в Ніжині, Чернігові, Стародубі, Гомлю” [33].

Потерпівши повну поразку у військових кампаніях 1648 р., магнатсько-шляхетська Річ Посполита змушена була піти на переговори із Запорозьким Військом, що відбулись у Переяславі в лютому 1649 р. Представники польського уряду, які брали в них участь, намагались звести до мінімуму завоювання козаків, а також усього українського народу. Пропонуючи запорожцям усього лише деякі поступки (повернення давніх привілеїв, забезпечення релігійних прав, збільшення реєстру, затвердження Б. Хмельницького гетьманом), польські послы й не думали про те, щоб народні маси вийшли із підкорення й підданства магнатам та шляхті. Вони були впевнені, що козаки порвуть із селянами, й останні повернуться до попереднього “послушенства”. Однак Б. Хмельницький у своєму виступі перед послами від імені всього українського народу заявив, що боротьба не припиниться до остаточного звільнення від “людської неволі” і відокремлення України від Польщі. Присутні на переговорах полковники одноставно підтримали заяву гетьмана [34].

Така позиція повстанців, зрозуміло, не могла задовольнити власті Речі Посполитої, і вона посилено готувалась до відновлення військових дій [35]. У деяких районах шляхта почала повертатись у 1649 р. на свої старі місця. Польські війська зайняли й Стародуб [36].

Козакам довелося стримувати литовське військо, здійснюючи успішні військові акції на території Білорусії. Та, незважаючи на значні втрати, польсько-литовському війську вдалося переправитись через Прип'ять. Незабаром “Литовского повету ляхи большим собраньем пришли в Кричевский уезд”, звідки, як повідомляли затримані ворожі вивідувачі, здійснювалась підготовка до походу “под Новгородок Северской и под иные города, которые за козаками...” Про це ж повідомляли й стародубські козаки у листі “полковнику к Петру наказному борзенскому”, закликаючи його “с козаки... изо всех украинных польских городков к Кричеву” виступити “против литвы тотчас” [37].

Успішно розвивалися події влітку 1649 р. на західному фронті, де з польсько-шляхетськими загарбниками воювали козаки під керівництвом Б. Хмельницького. Вирішальні битви відбулись тут під Збаражем і Зборовом.

Потерпівши поразку, польські власті запропонували переговори з Б.Хмельницьким. Обставини складалися так, що він міг диктувати свої умови. Однак політика хана Іслам-Гірея – очільника кримських татар, які воювали спільно з козаками, – негативно вплинула на хід подій. Хан аж ніяк не був зацікавлений у розгромі Речі Посполитої й зміцненні України. Адже успіхи останньої могли корінним чином змінити співвідношення сил у Східній і Південно-Східній Європі й сприяти припиненню хижацьких набігів татар. Україна була для татарських феодалів важливим джерелом збагачення. Протягом XV – першої половини XVII ст. тут було вбито й вивезено в ясир 2,5 млн. чол. [38]. Ось чому Іслам-Гірей так щиро поспішав задовольнити просьбу польського короля щодо переговорів. Ставши перед реальністю створення кримсько-польського союзу, Б. Хмельницький мусив піти на укладення не вигідного для козаків, як і загалом для українського народу, Зборівського договору, підписаного в серпні 1649 р.

Цей договір засвідчував деякі істотні завоювання українського народу, який піднявся на боротьбу за визволення. Передусім він обмежував панування на частині українських земель польських магнатів і шляхти. Досить чітко договір окреслив класові інтереси козацтва. Важливим завоюванням було те, що на території перебування козацького війська встановлювались нові порядки [39].

Однак, незважаючи на це, Зборівський договір був дуже обмежений.

Встановлений, наприклад, сорокатисячний реєстр не міг включити до свого складу все бажане поповнити ряди козацтва населення. Селяни, які опинилися поза реєстром, мусили повернутися у підданство до своїх попередніх власників.

Звичайно ж, широкі народні маси, козацтво не могли бути задоволені таким договором. Одна лише думка про тяжку "лядську неволю" викликала глибоке обурення. Неможливість розриву в даний момент із Річчю Посполитою спонукала Б. Хмельницького погодитись на повернення польських магнатів і шляхти у свої попередні маєтності. Невдовзі вони бурхливим потоком ринули в Україну. Їх влада була відновлена і на Чернігівщині [40]. Стародуб також не був винятком.

У відповідь на це українське населення чинило відчайдушний опір. Так, Єжи Швиковський скаржився стародубському підстарості судовому Рафаїлу Уейському, що "гульгяи" на грунті Дроковском в лесу под Долисичами занимались разбоем": 10 березня 1650 р. вони пограбували його підданих, котрі везли із Стародуба до Рудка на двох підводах добро, що належало пану: "подводы ... разбили, хлеб, мед и лагоминки побрали" [41]. Досить активно виступило в 1650 р. на боротьбу із гнобителями населення Чернігова, Стародуба, Почепа: "...А около де Чернигова и Стародуба и Почепа все мешчане забунтовались и стоят все, собрався в копах. Многие панов своих побили..." [42].

На початку 1651 р. Ян Казимир, керуючись рішеннями сейму Речі Посполитої, що відбувся наприкінці минулого року, віддав наказ про наступ [43], покладаючись на підтримку литовського князя Януша Радзивілла.

Б.Хмельницький, чітко розуміючи становище моменту, здійснив належну підготовку для відбиття ворога. У січні 1651 р. "у гетмана де в Чигирине была с полковники и с черкасы рада, а на раде приговорилися, что итить им против поляков и литовского гетмана Родивиля" [44].

Вирішальний удар передбачалося завдати ворогові на західному фронті, королівським військам. Тому туди були кинуті головні сили Війська Запорозького. Чимало козаків вирушило і на північ, на Чернігівщину, для відбиття литовського війська. Загальне керівництво на північному фронті здійснював чернігівський полковник Мартин Небаба. Істотну допомогу в ратних справах надавали йому наказні полковники. Один із них, Іван Шохов, "высланой от его милости пана Мартина Небабы", із досить численним загоном, який нараховував 4000 козаків і 500 татар, за домовленістю з брянським воеводою Д. Великогагіним, вирушив наприкінці травня 1651 р. "ис Стародуба да ис Почепа к Рославлю Брянским уездом", здійснивши таким чином глибокий рейд у Росію. Цими діями сили литовсько-шляхетської армії в Білорусії були значно сковані, і це дещо призупинило наступ Радзивілла на Україну [45].

У результаті запеклих боїв сили України були значно підірвані. Б. Хмельницький змушений був піти на підписання миру. 18 вересня 1651 р. було укладено Білоцерківський мир. Головні умови його були ще важчими для українського народу.

Невдовзі коронне військо Речі Посполитої окупувало Чернігівщину (як і Брацлавщину). Зробивши своїм центром Ніжин, воно розташувалось "везде по городах, взявши от Сули аж в Стародубщину за Мглин по Литовскую границу" [46]. Частина литовського війська зайняла Стародубщину. Під захистом збройних загонів повертались у свої маєтки магнати й шляхта. З усією силою розгорнулось безжалісне пригнічення підвладного населення, посилилось його грабування жовнірами.

Усе це викликало хвилю великого незадоволення з боку народних мас і призвело до спалаху боротьби з іноземним пануванням. Уся Україна опинилась у вогні нової пожежі. Великі зіткнення між місцевими жителями й чужинцями відбулись і поблизу Стародуба та Мглина. Після нього повстанці, щоб запобігти помсти з боку литовських військ, розбіглися по лісах, продовжуючи подальшу боротьбу [47].

Після вдалої для козаків битви під Батогом (22-23 травня 1652 р.) поспішно були виведені литовські війська з Чернігово-Сіверщини. Багато "литовців", які

перебували в Стародубі, поплатилися життям за знуцання над місцевим населенням [48].

Запорозьке військо зайняло згодом територію, визначену Зборівським договором 1649 р.

Перемога українського війська підняла на гребінь хвилю народних виступів. Повсюдно народ розправлявся з ненависними йому магнатами і шляхтою. “Того ж часу и року (восени 1652 р. - П.П.) - из Севери, то есть из Стародубова, Почепова, Мглина, Дрокова, жолнеров выгнало посполство сами тих городов, много оных погромивши,” – зазначав літописець Самовидець [49].

Радзивілл певний час не наважувався розпочинати черговий наступ на Україну, але вже в лютому 1653 р. частина його війська здійснила похід у Білорусію.

На боротьбу з литовським військом піднявся півторатисячний загін “черкас” на чолі з сотником міста Погара Афанасієм Єремєєвим (із польських документів за жовтень 1653 р. він відомий як стародубський полковник). На допомогу йому прибув із Стародуба полковник Завацький. Протягом усієї ночі з 27 на 28 лютого продовжувався бій. На ранок „тех поляков и немцев выбили, и убили человек с 50, да взяли 6 человек языков”. Решта відступила до Кричева. Там вони збиралися дочекатися підкріплення, щоб знову рушити до Стародуба. Дізнавшись про це, Завацький негайно “послал по татар в полки к гетману Хмельницкому, чтоб татаровя были к нему в Стародуб на помощь вскоре”.

Про боротьбу стародубців із ворогами восени 1653 р. певною мірою свідчать деякі джерела польського походження, які доречно подати.

З листа пана надвірного хорунжого Великого князівства Литовського

Неприятель так сильно потурбований, бо з цих чотирьох тисяч небагато їх назад повернулося і, думаючи, що за ними погоня, а їм немає де опертися, тільки в Чернігові, відправили під Гомель 200 кіннотників на роз'їзд заради «язика» і щоб роздивитися, що діється на Сожу; там же в кількох милях вони напали на моє село Морковичі, але на вість про це від посланих від мене (військ) без «язика» втекли назад. Я тепер вирушаю проти тієї їхньої залози, яка знаходиться в Бобовичах; що станеться там, тут же повідомлю.

Дійшла до нас небувала в цих днях відомість із Стародуба, що вони задумали чатою провідати Гомель і звідти ніби півтори тисячі мало вийти. Щоб переконатися у цьому, я вислав на роз'їзд з кількома хоругвами пана Короткевича, як знавця тих місць, котрий ходив аж до Попової гори // ... але ніде цього гультяйства не застав чи перехопив, тільки в одному окопі, до котрого мав надзвичайно важкий приступ. Там їх знайшов 50 реєстрових козаків, котрі втекли на болота, але чотирьох з них привів.

У самому Стародубі, як кажуть, немає понад три тисячі війська, крім залози дроківців та мгліївців, котрі стережуться і стоять особливою залогою з боку Мстиславля. Полковником у Стародубі є Опанас (Єремєєнко. - Авт.).

Про все це буде ще ліпша відомість, якщо син цього городового отамана повернеться цими днями завдяки капітуляції свого батька. Батько має добру надію і просить відстрочки до понеділка. Але коли цей термін мине, то не доведеться його довше залишати живим.

А ще інакше (?) доповідаю вашій князівській мості, що пан Зданович і пан Качановський, ротмістри князя його мосмть пана маршалка, приходили до мене, кажучи, що їм (кінчається) черть і кінчається за півтора тижня служба. Але й інші хоругви нового зтягу починають зриватися з місця і всі ми, 9000, смутно чекаємо листопада.

З листа його мості пана хорунжого надвірного Великого князівства Литовського 24 жовтня

Як тільки я вже швидко дав знати вашій князівській мості про (нашу) чату, що повернулася з Бобович, що там ще здійснилося, так одразу тут же мене досягла інша новина з Чечерська і Пропойська про неприємельські наміри, що нібито (...) (рушили) війська з Стародуба на Бихів і Пропойськ. Але у цьому через зичливість (до нас) волості й тамошніх міщан на переправі через Сож вони зазнали першої відсічі й мали відступити; з цієї ж відомості, якби це гультайство вийшло (десь) бродити, згідна інформація з різних джерел (буде), а залишившись й умислові їх на докінчену desolate тамтешніх місць, завжди цьому будемо завчасно (запобігати) (?). Я відправив до Бобович, де вони нібито мали створити своє укріплення, пана Здановича, ротмістра князя його мості пана маршалка, з кількома хоругвами; цей вже в укріпленні їх не заставши, бо вони вже вирушили на з'єднання з іншим військом, посланим із Стародуба до Попової гори, щоб йти цим Бихівським і Пропойським трактом, але прибувши (наші) у ближнє від цього укріплення село з (...) військо несподівано напало. Яких щасливо розбивши, він повернув назад до Гомеля з попом, хорунжим і з двома корогвами, які були захоплені в цій сутичці.

Цього гультайства, як каже цей піп, вийшло з укріплення 800 самих реєстрових козаків, крім селянства, котрих там було чимало, ці всі мали загинути, бо їх оточили і мало хто з них втік.

*Якогось самого сотника Бобровника не могли взяти живцем, він боронився, аж його мусили вбити, там же (було вбито) другого хорунжого, писаря й інших, котрі разом з ними оборонялися в лозах ... З нашого боку було забито товариша (роти) пана Короткевича. Він, йдучи в передній сторожі, першим з ними зійшовся (в бою), його було вбито і двох пахолків, а кількох пахолків поранено. Давши звіт про те, що відбувалося цими днями, вашій князівській мості, відсилаю цього попа з цими корогвами, а з того, що він скаже про ворожі *mens patebit*, краще ваша князівська мость зрозуміє, а я то повідомляю, про що довідався (сам) у нього.*

Перше це те, що стародубське військо мало рушити сюди, на річку, (а далі) – на Бихів, а чернігівське – на Гомель, але нібито недавно прийшов лист від Хмельницького і мав їх дещо затримати, аж до Дмитра, їхнього руського свята, котре припадає на 5 листопада (дата дана автором за новим стилем. День св. великомученика Дмитрія Солунського припадає на 26 жовтня за старим стилем. – Авт.). Цього дня вони сподіваються певної від нього відомості: чи буде війна, чи розійдуться по своїх домівках.

*Цей же каже, що це гультайство погрожує не тільки Бихівській та Пропойській волостям, але й задумує спробувати захопити й сам Бихов. Я писав про це до моїх підстаростів, щоб вони з'єднавши сили волості, берегли це місце, пильнуючи наказу вашої князівської мості, і що тільки там чи тут нового було, *aparte inimica*, швидко дам знати вашій князівській мості, залишаючися по своїй волі пониженим слугою вашої князівської мості.*

Дано в гомельському таборі дня 24 жовтня [50].

Важкі випробування випали на долю Стародуба після об'єднання України з Росією. Магнатсько-шляхетська Річ Посполита прагнула до відновлення свого панування в Україні. До весни 1654 р. нею було зруйновано понад 20 українських міст [51].

У лютому польсько-литовське військо розпочало широкий наступ у районі Стародуба: «А сказывають де что под Стародуб пришли поляки многие люди и стоят де в Стародубском уезде, в селе Бобовичах» [52]. Військо полковника Корхова (Корфа) перебувало лише за дві милі від Стародуба [53].

Реальна загроза нависла над містом. Однак його населення не мало й гадки щодо вступу в підданство завойовникам. Воно розгорнуло посилену підготовку до відбиття ворога. Сюди відправляли підкріплення і з розташованих неподалік населених пунктів. Наприклад, стало відомо, що почепський сотник усіх козаків

свого міста й повіту „выбивал в город Стародуб” [54]. Крім того, на допомогу стародубцям було відправлено 150 коней [55].

Олексій Михайлович, дізнавшись про напад поляків, також обіцяв у випадку початку військових дій у боротьбі за місто надати допомогу. Але невдовзі, як повідомляв про це стародубський полковник Афанасій Веремеєнко, „они де им воевать себя не дали и их прогнали”. Польсько-литовське військо, таким чином, було відкинуте від Стародуба [56].

Однак загроза завоювання ним міста залишалась очевидною, адже до Стародуба продовжувало прибувати на допомогу полякам підкріплення „с литовских краев”. Ще в початкових числах лютого 1654 р. Януш Радзивілл відправив „на лежу” в Стародубщину декілька хоругв свого війська. Сповідуючи про це Б.Хмельницького, він писав, щоб гетьман «крепко держал» козаків і не допустив порушення „постановленного покою”.

У листі до стародубських повітових людей Радзивілл зобов'язував їх видавати його воїнам харчі, які „по изычаю всех иных держав на воинство” належали [57].

Литовський гетьман Януш Радзивілл покладав, напевно, всі надії на оволодіння Сіверщиною. Перемога видавалась йому неминучою й близькою. Він не забарився навіть видати універсал, у якому улесливо закликів українське населення бути в них „в подданстве по прежнему” [58]. Згідно з універсалом, міцниці Стародуба „послушество” имели им (полякам. - П.П.) отдавать” [59].

Гетьман просив «ротмистра казацкого», щоб той після оволодіння Стародубом терміново вручив його „подданным тамошным” або ж людям, „на заставе там будучим, буде они есть” [60]. Радзивілл відправляв також для використання у військових діях по захопленню Стародуба декілька десятків коней [61].

Біжучими подіями був дуже стурбований і занепокоєний ніжинський полковник І.Н.Золотаренко, „не хотячи подати краю Северского”, доля якого знову могла опинитись у руках польсько-литовських завойовників. Золотаренко навіть дещо розгубився [62].

З метою попередження цього в напрямку Стародуба він вирушив із Ніжина зі своїми козаками. Полковник просив допомоги у севського воеводи Андрія Васильовича Бутурліна [63].

Останній виявив бажання допомогти українцям. У відписці цареві, отриманій у Посольському приказі 2 березня, він повідомляв, що „у меня государевы ратные люди готовы” і „по твоему государеву указу, я с твоими государевыми ратными людьми для помогання черкасом против ляхов пойду тотчас, и с полковники и с черкасы над ляхи твоим государевым делом стану промышлять с ними вместе” [64]. За планами воеводи, його військо мало зосередитись на новгород-сіверському й стародубському рубежах у селі Зноб'ях [65].

Невдовзі Олексій Михайлович видав розпорядження, і військо А.Бутурліна з „ратными людьми, с дворяны и с детьми боярскими, и с полковники и с драгуны” виступило на допомогу І.Н. Золотаренку в стриманні наступу польсько-литовського війська [66].

У відповідь на прохання про допомогу полковника Афанасія Веремеєнка цар розпорядився „быти наготове” до бойових дій боярину наміснику Білозерському, В.Б.Шереметеву і окольничому Ф.В.Бутурліну „с товарищи, а с ними ратным людем, конным и пешим многим” [67].

У грамоті Олексія Михайловича гетьману Б. Хмельницькому, датованій 3 березня 1654 р., зазначалося, що й надалі в усіх випадках, якщо польсько-литовське військо розпочне «наступать войною» на українські міста, «тебе б про то ведомо чинить нашим, царского величества, боярину и наместнику Белоозёрскому и воеводам, Василью Борисовичу Шереметеву с товарищи, а наше царского величества повеленье к ним, боярину нашему и воеводам, послано: как ты к ним о помочи отпишешь, и им тебе помочь нашими царского величества ратными людьми чинить велено. Также и из Севска стольнику нашему и воеводе Андрею Васильевичу Бутурлину с нашими царского величества ратными, с конными и пешими, людьми

на поміч к Стародубу и в инья места идти, и над литовскими людьми промышлять с одного велено ж» [68].

Однак, як показали подальші події, допомога вже не знадобилась. Прогнози Андрія Бутурліна щодо наступу в найближчий час Януша Радзивілла в глибину Чернігівщини виявилися нездійсненими. Загроза минула. Ніжинський наказний полковник Іван Носенський у листі до воєводи від 20 березня 1654 р. писав з приводу цього, що «ничего таково то небезпечного тут не показується» [69]. Напевно, невдала спроба боротьби за Стародуб перешкодила Радзивілли здійснювати задумані ним плани.

Даремними виявилися спроби польсько-шляхетського війська завоювати Стародуб у 1660 р. У бою на підступах до міста, що відбувся 10 березня, козаки під керівництвом стародубського полковника Петра Рославця та глухівського сотника Пилипа Уманця «Ляхов конных и пехоту побили и полковника Яна Скоковского, и порутчика Яна Соломоновича Давинковского, да Богдана Опимаховича и знамена и литавры взяли».

Не вдалося взяти Стародуб польському королю Яну Казимиру під час походу на Лівобережжя в 1663-1664 рр. [70]. У дуже скрутному становищі опинилося його військо під Новгородом-Сіверським. Більше шести тисяч жовнірів загинуло тут. Значна кількість татар відійшла ще раніше, рухаючись до Муравського шляху – дзороги, по якій вони зазвичай здійснювали вторгнення в Україну [71].

У таких умовах королю не залишалось нічого іншого, як у терміновому порядку міняти місце дислокації уцілілого війська. Й незабаром він приймає рішення відходити. Військо його взяло курс на Стародуб. У другій половині березня 1664 р. Ян Казимир стояв уже обозом у слободі Минковській (за 10 верст від Стародуба). Сюди ж прибули коронні гетьмани Потоцький, Чарнецький, польний гетьман Михайло Пац, канцлер Празмівський. Король мав намір залишити литовське військо тут, а сам „хотел итти не со многими людьми с конницею в Могилёв или в Кричев”.

Невдовзі Ян Казимир вирушив у Білорусію. Шлях туди довелося долати в пішому порядку, терплячи велику нужду й голод [72]. За повідомленням захопленого в полон польського офіцера, „померло в дороге и побито от мужиков... больных и безодежных и раненых и с голоду с 8 тысяч” [73]. До міста Могильова прибули полки, в яких залишилося лише по 60–80 чоловік (у початковому стані чисельність їх сягала 800–900 чоловік у кожному, а загалом королівська армія нараховувала 130 000 чол.). Крім того, було втрачено більше 40 000 коней разом із легкою кавалерією й обозом.

Але й тут король не міг почувати себе спокійно. Його не покидала думка, що в будь-який час Могильов може взяти в облогу російське військо. Остерігаючись цього, Ян Казимир незабаром залишив місто [74].

Після тривалих переговорів 30 січня 1667 р. Росія й Польща підписали в Андрусові (неподалік від Смоленська) перемир'я терміном на 13,5 року, за яким Росії поверталися Сіверська земля й Смоленськ; в її складі залишалися Лівобережна Україна й Київ; Правобережжя залишалось під владою Речі Посполитої; правом управління Запорожжям однаковою мірою наділялися Росія й Польща, фактично ж управління з боку Речі Посполитої воно не визнавало [75].

«Вічний мир» 6 травня 1686 р. між Росією й Польщею підтвердив це, закріпивши за Росією Київ і Запорожжя. Значна частина території Правобережжя залишалася під польською владою [76].

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею. - СПб: В типографии П.А. Кулиша, 1861. - Т.III. - С.211. (Далі: АЮЗР).

2. Акты Московского государства, изданные императорскою Академиею наук под редакциею Н.А.Попова. - СПб: Типография Императорской Академии наук, 1894. - Т.II. - Разрядный приказ. Московский стол. - С.224, 226. (Далі: Акты МГ).

3. Акты М Г. - Т. II. - С. 229.
АЮЗР. - Т. III. - С. 216, 237.
Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трёх томах. - М: Изд-во АН СССР, 1954. - Т. II. - С. 41, 43. (Далі: Воссоединение...).
- Грушевський М. Істрія України - Руси. - К.; Відень, 1922. - Т. 8. - Ч. III. - С. 30.
4. Воссоединение.... - Т. II. - С. 48.
5. Див: Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII-XVIII вв. - Харьков, 1909. - С. 33.
6. АЮЗР. - Т. III. - С. 216.
7. Там само.
Воссоединение... - Т. II. - С. 41.
8. Воссоединение... - Т. II. - С. 43, 228.
Акты МГ. - Т. II. - С. 228.
АЮЗР. - Т. III. - С. 225.
9. Липинський В. Україна на переломі. 1657-1659. Записки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Український історичний журнал. - 1992. - № 4. - С. 146.
10. Воссоединение... - Т. II. - С. 43.
Акты МГ. - Т. II. - С. 228.
11. АЮЗР. - Т. III. - С. 218.
12. Акты М Г. - Т. II. - С. 229.
13. Воссоединение... - Т. II. - С. 48.
14. АЮЗР. - Т. III. - С. 225.
15. Воссоединение... - Т. II. - С. 48.
16. Акты МГ. - Т. II. - С. 225, 229.
Воссоединение... - Т. II. - С. 48.
17. Акты МГ. - Т. II. - С. 229.
18. АЮЗР. - Т. III. - С. 227.
19. Акты МГ. - Т. II. - С. 229.
20. Там же. - С. 228.
Воссоединение ... - Т. II. - С. 43.
21. АЮЗР. - Т. III. - С. 218.
22. Див: Там же. - С. 218, 225.
23. Див: Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. - К.: Типография К. Н. Милевского, 1888. - Т. I. Полк Стародубский. - С. 6 (Далі: Описание старой Малороссии).
24. Див: Ковальский Н. П., Мыщук Ю. А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. Приложения. - Днепропетровск: ДГУ, 1986. - С. 75. (Далі: Анализ отечественных источников ...).
25. АЮЗР. - Т. III. - С. 236 Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. - К., 1954. - С. 134.
26. Pamietniki Albrychta Radziwilla. - Poznan, 1839. - Т. II. - С. 298.
Szajnocha K. Dwa lata dziejow nacznych. 1646, 1648. Opowiadanie i zrodla. - Lwow, 1869. - Т. II. - С. 362.
27. Див.: АЮЗР. - Т. III. - С. 240. Грушевський М. Історія України – Руси. - К.; Відень, 1922. - Т. 8. - Ч. III. - С. 34.
28. Мищик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. - 1998. - № 2. - С. 5-6.
29. Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні під проводом гетьмана Б. Хмельницького. – Філадельфія, Пенсільванія, 1980. - С. 131.
30. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий // Собрание сочинений. - Исторические монографии и исследования. - СПб: Издание Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым, 1904. - Книга четвертая. - Томы IX-XI. - С. 198. (Далі: Богдан Хмельницкий ...).
- Див.: Ковальский Н. П., Мыщук Ю. А. Анализ отечественных источников... - С. 34.

31. Воссоединение ... - Т.ІІ. - С.48.
32. Пиріг П.В. Показання населення Чернігівщини під час Визвольної війни українського народу середини XVII століття //Філософські, соціально-психологічні, історичні та моральні проблеми формування українського соборного суспільства. Збірник матеріалів круглого столу (30 березня 2007 р.). – Чернігів, 2007.
33. Летопись Самовидца . - К.,1878. - С.498.
34. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. - К.,1954. - С.159.
35. Там само.- С.161.
36. Див.: Лазаревский А.М.Описание старой Малороссии. - Т.І.-С.6.
37. Воссоединение.... - Т.ІІ. - С. 217.
38. Див.: Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). - Львів : Світ ,1991. - С.67.
39. АЮЗР. - СПб: Типография брат. Пантелеевых, 1878. - Т.Х. - С.456.
- Історія України в документах і матеріалах . - К.:Вид-во АН УРСР,1941. - Т.ІІІ. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569-1654 рр.). - С.185-187.
- Василенко М.П. Територія України XVII віку //Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. - К.: З друкарні Української Академії Наук, 1927. - С.118.
- Костомаров Н.И. Богдан Хмельницький ... - С.319.
- Грушевський М.Історія України-Руси. - К.; Відень,1922. - Т.8. - Ч.ІІІ. - С.215-217.
40. Краткий очерк истории г. Чернигова и управления в нём с X по XX в.// Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870-1901 г., с очерком истории г. Чернигова. - Чернигов,1901. - С.30.
- Див.: Грушевський М.Історія України-Руси. - К.:Наукова думка,1996. - Т.ІХ. - Ч.І. - С.16.
41. Мицик Ю.З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверській Україні//Сіверянський літопис. - 1999. - № 2. - С.31-32.
42. Воссоединение... - Т.ІІ. - С.340.
- Компан О.С.Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648-1654 рр. - К.: Вид-во АН УРСР,1954.-С.94.
43. Див.: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький .-К., 1954. - С.177.
44. Воссоединение.... - Т.ІІ. - С.487.
45. Див.: Воссоединение... -М.:Изд-во АН СССР,1953. -Т.ІІІ. -С.69,70,73,90,99,100.
46. Действия презельной и от начала поляков кравашой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляки, за Найяснейших Королей Полских Владислава, потом и Каземира, в року 1648, отправовагших начатой и за лет десят по смерти Хмелницкого неоконченной, з розних летописцов и из діаріуша, на той войне писанного, в граде Гадячу, трудом Григорія Грабянки, собранная и сомобитних старожилов свидетельства утвержденная. Року 1710. Издана Временною Комиссиею для разбора древних актов. - К.: В Университетской типографии,1854. - С.111.
47. Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654).-М.: Университетская типография,1889. - Т.ІІІ. - С.341,343.
- Костомаров Н.И. Богдан Хмельницький - С.486-487.
48. Летопись Самовидца. - К.1878. - С.21.
49. Там само. - С.31-33.
50. Див.: Мицик Ю. З документів польських архівів до історії Сіверщини XVII-XVIII ст.//Сіверянський літопис. - 2003. - № 5-6. - С.14-16.
51. Див.: Мальцев А.Н. Россия и Белоруссия в середине XVII века.-М.: Изд-во Московского университета,1974. - С.33.
52. Акты МГ. - Т.ІІ. - С.366,372.
53. АЮЗР. - Т.Х. - С.330.

54. Акты МГ - Т.II. - С.366.
 55. Там само. - С.367.
 56. Там само. - С.366,368.
 АЮЗР. - Т.Х. - С.542.
 57. АЮЗР. - Т.Х. - С.329.
 58. Там само. - С.541.
 59. Акты МГ. - Т.II. - С.364.
 60. АЮЗР. - Т.Х. - С.327-328.
 61. Там само. - С.328.
 62. Акты МГ. - Т.II. - С.330.
 63. Там само. - С.363,368.
 АЮЗР. - Т.Х. - С.541.
 64. Акты МГ. - Т.II. - С.372.
 65. Там само. - С.363.
 66. Там само. - С.368.
 АЮЗР. - Т.Х. - С. 541, 542.
 67. Акты МГ. - Т.II. - С.368.
 68. Там само.
 АЮЗР. - Т.Х. - С.542.
 Мальцев А.Н. Указ.соч. - С.33.
 69. Акты МГ. - Т.II. - С.371.
 70. Пиріг П. Лівобережний похід Яна Казимира 1663-1664 рр./Сіверянський літопис. - 1999. - № 5.
 71. Дневник генерала Патрика Гордона, веденный им во время его шведской и польской служб от 1655 до 1661 г. и во время его пребывания в России от 1661 до 1699 гг. - М.: Университетская типография,1892. - Часть 2-я (1661-1684 гг.). Перевод с немецкого М.Салтыковой. - С.44.
 Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського. Інститут рукописів.
 - Ф.І. - Спр.54671(Лаз 34₂). - Арк.105. (Далі: НБУ.ІР).
 72. НБУ.ІР. - Ф.ХІV. - Спр.163. - Арк.41.
 73. АЮЗР. - СПб: В типографии Эдуарда Праца,1867. - Т.V. -С.205.
 74. НБУ.ІР. - Ф.ХІV. - Спр.163. - Арк.41-42.
 75. Полное собрание законов Российской империи. - СПб,1830. - Т.I. - № 398.
 - С.631-643.
 76. Російський державний архів давніх актів. - Ф.79. - Оп.5. -Спр.14.
 Галактионов И.В. Из истории русско-польского сближения в 50-60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). -Издательство Саратовского университета,1960.
 Греков И.Б. «Вечный мир» 1686 года. Автореф. дисс... канд. ист. наук. - Л.,1950.
 Копреева Т.Н. Русско-польские отношения во второй половине XVII века (от Андрусовского перемирия 1667 года до «вечного мира» 1686 года): Автореф. дисс... канд. ист. наук. - Л.,1952.

В XVI – XVII веках Стародуб был самым большим городом северной Чернигово-Северщины. В первой четверти XVII в. оно оказалось в руках магнатско-шляхетской Речи Посполитой. Бурные события вокруг него развернулись во время Освободительной войны украинского народа середины XVII в. против польско-литовского государства, не оставившей в стороне и Чернигово-Северщину. Она связала судьбу города с украинским казачеством.

На основании использования широкого круга выявленных источников, в том числе архивных, и определенных достижений предшественников автор предлагаемого исследования воссоздает панораму освободительных событий, отчасти заполняя существующий в историографии пробел в изучении исторического прошлого Стародуба середины – второй половины XVII века.

Ключевые слова: Стародуб, казаки, Речь Посполитая, Богдан Хмельницкий, договор.

In the XVI - XVII centuries Starodub was the largest city of northern Chernihiv-Sivershchyna. During the quarter XVII. it was in the hands of mahnatsko - shliahetska Commonwealth. Violent events unfolded around it during the war of the Ukrainian people of mid XVII. against the Polish-Lithuanian state, that did not evade Chernihivo-Siverschyna. It tied the fate of the city with Ukrainian Cossacks.

On the basis of a wide range of detected sources, including archival, and certain achievements of predecessors the author of the proposed research shows a panorama of the liberation of events, partly filling the existing gap in the historiography of the study of the historical past of Starodub middle - second half XVII century.

Keywords: Starodub, Cossacks, Rich Pospolita, Bohdan Khmelnytsky, the contract.



ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 261.5 (477.51).

Данило Рига



НОВГОРОД-СІВЕРСЬКА ДУХОВНА СЕМІНАРІЯ (1785 – 1797 рр.) – ПРОВІДНИЙ РЕЛІГІЙНИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ ХVІІІ ст.

У статті йдеться про діяльність Новгород-Сіверської духовної семінарії (1785-1797 рр.). Аналізується навчально-виховний процес у навчальному закладі. Подається інформація про викладачів семінарії.

Ключові слова: Новгород-Сіверська семінарія, навчально-виховний процес, викладацькі кадри.

Новгород-Сіверська семінарія (1785 – 1797 рр.) фактично ніколи не ставала об'єктом спеціального дослідження. На це були різні причини. Зараз, коли виникає інтерес до церковної історії, настав час докладно висвітлити її діяльність.

Складовими системи установ, підпорядкованих духовній владі, закладами, які були покликані підвищувати освітній рівень духовенства, виховувати духовних осіб, краще підготовлених до виконання своїх функцій, постачати кадрами органи єпархіальної влади і до певної міри – світські структури, були духовні семінарії.

Розвиток освіти в Україні у кінці ХVІІІ століття не був би можливий без діяльності духовних семінарій, розташованих на землях сучасної України. Характерно, що у 60-х та 70-х рр. ХVІІІ ст. на території семи полків Гетьманщини діяло 866 шкіл, тобто одна школа припадала на кожну тисячу душ місцевого населення.

Церковна реформа, проведена ще Петром I в Україні, і, зокрема, видання «Духовного Регламенту», що вимагав від єпархіальних архієреїв заведення шкіл для підготовки кандидатів священства, сприяли відкриттю нових навчальних закладів у Лівобережній Україні. Таким чином, «Регламент Духовної колегії» поклав початок структурного розмежування духовної освіти. Але відсутність чіткої моделі освіти з часом привела до необхідності глибших реформ у цій сфері. Єпархіальні семінарії займали третій ступінь духовної освіти і вважалися середнім навчальним закладом. Навчання в семінарії тривало, як правило, 6 років: перші чотири роки вивчалися загальноосвітні предмети, два останні – богословські. Після закінчення 4-х класів семінаристи мали право без іспитів вступити на історико-філологічні факультети університетів. Тобто рівень освіти 4-х класів семінарії дорівнював світській середній освіті. Учнів семінарій поділяли на спеціалізовані класи за рівнем знань та здібностями.

Станом на 1750 р., в Лівобережній Україні діяли Київська духовна академія, Чернігівський та Харківський колегіуми та дві семінарії – Переяславська та Полтавська. Останні за обсягом викладання дорівнювали середньовічним університетам [1, С.9].

Школи засновувалися представниками церковної влади за зразком Київської. З

© Рига Данило В'ячеславович – науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

приходом до влади Катерини II розпочалася повна руйнація українського православ'я, а водночас і відрив навчального процесу в Києво-Могилянській академії від рідного ґрунту, національних потреб українського народу. В інструкції графу П. Румянцеву, призначеному 1764 року правителем Малоросії, імператриця радила звернути особливу увагу на Київську академію.

Під час царювання Катерини II відкрились вісім нових семінарій, а загальна їх кількість досягла двадцяти шести із загальною кількістю учнів у них приблизно шість тисяч. Перше місце серед навчальних закладів усе ще займала академія у Києві [2, С.548].

Катерина II оголосила, що на утримання семінарій буде відпускатися «знатная денежная сумма». 29 березня був даний іменний указ колегії економії, котрий повелівав відпускати на Київське училище 500 рублів. Таким чином, на утримання учнів, жалування вчителям та на всі інші потреби виділялося 500 р. Нові укази про відпуск коштів на утримання духовних закладів ми зустрічаємо вже з 1779 р. А з 1780 р. на утримання кожної семінарії виділялося 2.000 рублів. [3, С.94].

Наприкінці XVIII ст. Чернігівщина переживає бурхливі події, які стосувалися суспільно-релігійного життя. В цей історичний час відбувається ліквідація Гетьманщини – символа національної незалежності українського народу. Колишню Гетьманщину було розподілено на три намісництва: Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське. Старе і тихе сотенне місто Новгород-Сіверський фактично стає центром Північної Гетьманщини – Новгород-Сіверського намісництва [4, С.146].

Перетворення відбувались не лише у суспільно-політичному, а й у релігійному житті регіону. У зв'язку з новим адміністративно-територіальним поділом у березні 1785 р. під релігійні потреби нового намісництва було утворено Новгород-Сіверську єпархію. До її складу увійшли одинадцять повітів: Глухівський, Конотопський, Коропський, Кролевецький, Мглинський, Новгород-Сіверський, Новомістський, Погарський, Сосницький, Стародубський, Суразький.

Очолив новостворену єпархію переяславський єпископ Іларіон, якого імператриця Катерина II наказала «перевести Епископом в Новгород-Северский именовать его Новгородско-Северским и Глуховским» [5, Арк.1].

До Новгорода-Сіверського перебралися й інші відомі церковні діячі – Володимир Сокальський, Мелхиседек Значко-Яворський, Варлаам Шишацький, Платон Романовський та інші [6, С.77].

Після заснування Новгород-Сіверської єпархії одразу ж створюється церковний орган управління й суду – духовна консисторія. Новгород-Сіверська духовна консисторія була утворена 6 червня 1785 р. у відповідності з указом Катерини II «Про утворення єпархій у намісництвах». [7, С.244].

У вересні 1785 р. для задоволення потреб єпархії у священнослужителях була відкрита Новгород-Сіверська духовна семінарія, до якої було переведено частину учнів та викладачів Переяславської духовної семінарії, а також Київської академії [8, С.378-379]. Духовна консисторія мала «1) для бедных нищетных означить дом для жилища и потребное к содержанию; 2) для школ означено каменное строение, палаты, яко весьма для сего благопристойные, кои оправлены и очищены для сего уже по велению его преосвященства» [9, Арк.413].

Під час закладання семінарії у Новгород-Сіверському враховувалися досвід і кращі традиції вищого навчального закладу Києво-Могилянської академії. Викладачі Новгород-Сіверської семінарії не були новачками у царині освітньо-виховного процесу. За плечима у них, як правило, були роки навчання у Києво-Могилянській академії та освітньої практики в інших навчальних закладах. Фактично, викладачі Новгород-Сіверської семінарії впроваджували кращі традиції тогочасної освіти під час викладання предметів у семінарії та організації навчального процесу. Добір викладачів семінарії цілком залежав від єпископа Іларіона. Він, зокрема, звернувся до Синоду з клопотанням «взять мне в новую мою Новгородско-Северскую епархию для заведения семинарии годных человек из монашествующих. Теперь

смею донести, что нужны мне люди для открытия семинарии и учреждения консистории: ректор семинарии, Михайловского Переясловского монастыря игумен Ваарлам, префект семинарии Архидиакон Платон, да еще для должности иеромонах Христофор. Сих трех человек определить прошу ваше святейшество» [10, Арк.10].

Синод пристав на цю пропозицію і задовольнив прохання Іларіона, який невдовзі рапортував: «Касательно взять в учреждаемой Новгородско-Северскую епархию, из монашествующих и других для архиерейского служения нужных мне людей указ получен, о чем святейшему правительствующему Синоду почтенно рапортую» [11, Арк.23].

Семинарія була заснована з ініціативи передусім Іларіона та інших церковних і культурних діячів другої половини XVIII ст. При формуванні керівного та викладацького складу Новгород-Сіверської семінарії були дотримані принципи, які мали місце і у кадровій політиці інших навчальних закладів відповідного рівня: ректором призначався присутній консисторії (або навпаки, ректор ставав таким присутнім), а викладачі були представлені духовними особами.

Новгород-Сіверська семінарія поряд з Чернігівською семінарією та Києво-Могилянською академією стає одним з визначних осередків просвіти і культури у кінці вісімнадцятого століття на теренах Півночного Лівобережжя. Заснування семінарії саме у Новгороді-Сіверському не було випадковістю. Місто завжди було одним з центрів Чернігово-Сіверської землі. Новгород-Сіверська семінарія являла собою окрему сторінку у діяльності епархії. Кожна епархія мала свій навчальний заклад, і Новгород-Сіверська епархія не була винятком. Цікаво, що діяла семінарія у Спаському монастирі. Семінарія була подібна до семінарій тогочасного типу.

Іеромонах Платон Романовський стає досить впливовою постаттю у Новгород-Сіверській епархії. 1785 року його призначено на посаду префекта Новгород-Сіверської семінарії та викладача риторики й піітики. У 1787–1793 рр. префектом семінарії був іеромонах Павло Чедневський, який народився у 1748 р. Після закінчення Київської академії у січні 1776 р. він був призначений на викладацьку посаду в Астраханську семінарію. У 1780 р. Павло Чедневський прийняв чернечий постриг, а у квітні 1786 р. виїхав до Санкт-Петербурга, але невдовзі Синод відправив його у розпорядження Новгород-Сіверського єпископа Іларіона. 7 вересня 1787 р. П. Чедневський посів посаду префекта семінарії. Він також викладав риторіку, філософію та французьку мову.

У січні 1793 р. був призначений ігуменом заштатного Миколаївського Макошинського монастиря, але з 1796 р. знову викладав богослов'я у духовній семінарії. У квітні 1798 р. П. Чедневський був переведений настоятелем Козелецького Георгіївського монастиря. У 1803 р. він був звільнений за станом здоров'я з пенсією у розмірі 272 руб. 50 коп. на рік. Помер 10 січня 1823 р. [12, С.369-370].

Ще один префект семінарії Іоанн Казанський народився у 1755 р., навчався у Київській академії. У 1783 р. був направлений у Севську семінарію викладачем граматики і географії, а наступного 1784 р. став її префектом. 22 вересня 1784 р. він був посвячений у диякони Севського кафедрального собору. З вересня 1785 р. Іоанн Казанський – священик Севського кафедрального собору і викладач риторики, історії та давньогрецької мови у місцевій семінарії. У 1787 р. був переведений до Новгород-Сіверської духовної семінарії і розпочав викладати давньогрецьку мову. Префектом семінарії і викладачем філософії Іоанн Казанський був у 1794–1797 рр. У 1797 р. він став членом Глухівського духовного правління [13, С.371].

Префект Леонтій Рклицький народився у 1766 р., навчався у Чернігівській та Новгород-Сіверській духовних семінаріях. У 1791 – 1793 рр. викладав у Новгород-Сіверській семінарії піітику та давньогрецьку мову, а у 1793 – 1796 рр. – риторіку, філософію і водночас займав посаду префекта. З грудня 1798 р. він – священик Чернігівського Спасо-Преображенського собору. У 1799 р. був направлений на посаду вчителя філософії Чернігівської семінарії. У 1800 р. став протоієреєм, а трохи згодом префектом семінарії [14, С.371].

На особливу увагу заслуговує перший ректор Новгород-Сіверської духовної семінарії Варлам Шишацький. Він народився в 1743 р. у селі Красилівка на Чернігівщині. Навчався у Переяславському колегіумі, а потім у Київській академії. Згодом викладав у Переяславському колегіумі філософію та богослов'я і був його ректором. 30 червня 1777 р. посвячений у ієромонахи, у 1780 р. – в ігумени Мошногірського монастиря, звідки у 1783 р. переведений ігуменом у Переяславський Михайлівський монастир. Упродовж 1785–1787 рр. В. Шишацький обіймав посаду ректора Новгород-Сіверської духовної семінарії. У 1794 р. за клопотанням Мінського архієпископа Віктора Садовського був призначений архимандритом Дятловицького монастиря на Пінщині й став намісником архієпископа В. Садковського в Правобережній Україні [15, С.606].

У 1787 році посаду ректора семінарії обіймає Платон Романовський. Він є досить помітною фігурою у суспільно-релігійному житті Лівобережної України наприкінці XVIII ст. Народився у родині священника Фоми Романовського. На жаль, про рік народження релігійного діяча достовірно нічого не відомо. Цікаво, що він був рідним братом майбутнього ректора Чернігівської семінарії Феофана Романовського. Початкову освіту майбутній діяч здобуває, навчаючись у Переяславському колегіумі, а потім у Київській академії [16, С.289-290].

Після навчання у Києві він повертається до Переяслава. У Переяславському колегіумі Платон Романовський обіймає посаду префекта та згодом стає ієромонахом. З квітня 1790 р. його призначають ігуменом третьокласного Миколаївського Батуринського монастиря зі збереженням усіх посад, а у 1794 р. за указом св. Синоду він обіймає посаду архимандрита другокласного Пустино-Харлампіївського Гамаліївського монастиря.

У лютому 1796 р. ректор духовної семінарії Платон Романовський помер, його було поховано у Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі [17, С.272.].

Після смерті Платона Романовського єпископ Іларіон представив до Синоду двох кандидатів на посаду ректора – ігумена Германа та ієромонаха Києво-Печерської лаври Анатолія Ставицького, який був довгий час префектом Київської академії. Але члени Синоду вирішили інакше, й у 1796 р. на цю посаду було призначено ігумена Орловського Успенського монастиря Ієроніма Загоровського. Але Ієронім Загоровський на посаді ректора духовної семінарії пробув лише один рік [18, С.370].

Ієронім Загоровський – фактично невідома постать в історії Чернігівщини. Як свідчать джерела, релігійний діяч походив з малоруських дворян. Народився у 1741 році. Відомо, що освіту отримав в Київській академії. Прийняв чернецтво в Києво-Печерській лаврі 18 квітня 1770 р. і скоро був посвячений в ієродиякони. У 1774-ому рукопокладений в ієромонаха. 1772 року поїхав до Москви у земельних справах лаври. 19 травня 1775 року митрополит Платон призначив його намісником Звенигородського Саввина монастиря і присутнім у Звенигородському духовному правлінні. З 1776 року Ієронім призначений префектом тільки що заснованої Звенигородської семінарії.

У 1779 році він обіймає посаду ігумена Орловського Успенського монастиря і стає префектом новозаснованої Орловської семінарії. У 1788-ому його призначають присутнім у Севську духовну консисторію і Орловське духовне правління.

Окремі маловивчені питання – навчання, виховання та життя учнів семінарії.

До 1786 р. семінарія утримувалася за рахунок прибутків монастирів, а також відсотків від грошових пожертв з боку благодійників. У 1786 р. відбулася секуляризація, котра не оминула і Новгород-Сіверську єпархію. За указом від 10 квітня 1786 р., на утримання Новгород-Сіверської семінарії виділялося дві тисячі рублів. Цікаво, що на Чернігівську семінарію виділялося також 2000 р. [19, Арк.2.].

Невдовзі семінарія перетворюється на важливий духовно-навчальний заклад на півночі України. На початку діяльності семінарії у ній було 4 класи – нижчий клас граматики, вищий клас граматики, класи риторики та поетики. До Новгород-Сіверської семінарії було переведено частину учнів і викладачів Переяславської

духовної семінарії, а також Київської академії. Можна твердити, що учні прибували на навчання у семінарію фактично з кожного найбільшого містечка або села Новгород-Сіверської єпархії.

За відомістю 1786 року, всього учнів з усіх протопопій у першому класі граматики було 106; у другому класі граматики – 93; у третьому класі піітики було 29; в останньому класі риторики навчалося 43 учні. Загальна кількість учнів семінарії становила 276 дітей духовного походження і 6 світського. Всього у семінарії навчалося 283 учні. З них 8 були синами дяконів, 7 – синами протопопів, 2 були синами намісників, 1 – настоятеля та 15 були синами дячків. Переважну більшість учнів семінарії склали вихідці з родин священників. У духовному закладі навчались учні починаючи з 10 років і закінчуючи 26 роками. Причому учні різного віку мали змогу навчатись у різних семінарських класах.

Новгород-Сіверська семінарія дотримувалась демократичних засад життя та гуманних принципів виховання, чим заслужила собі особливу симпатію та популярність серед молоді. Крім цього, прослідковується те, що у семінарії діти священників навчались у різних класах в залежності від віку. Духовенство цих повітів і протопопій Новгород-Сіверської єпархії надсилало на навчання найбільший відсоток студентів духовного походження, які і склали більшість у семінарії.

Здобувати освіту студентам семінарії доводилось у скрутних матеріальних умовах. Виняток становили вихідці з багатих родин. Більша частина студентів жила у тяжких умовах. Керівництво намагалось певною мірою полегшити їхнє становище.

Частину студентів семінарія забезпечувала гуртожитком – бурсою, що призначалась переважно для найбідніших вихованців, круглих сиріт і таких, які не мали з дитинства батька. Бурса була завжди переповнена і не могла вмістити всіх бажаючих. Тому траплялися випадки, коли студенти залишали семінарію з різних причин. Найчастіше це були страшна нужда, що гнала їх у пошуках шматка хліба, хвороби, сімейні обставини. Багато студентів семінарії поступало до медичних закладів.

Після закінчення повного курсу навчання або старшого класу студенти отримували атестат, підписаний ректором чи префектом з печаткою семінарії. Атестати являли собою просте свідоцтво про освітній ценз, без зазначення успіхів у навчанні. Цікаво, що атестати учні мали змогу отримати, не закінчивши повний курс навчання. Яскравий приклад – атестат учня Новгород-Сіверської семінарії Авраама Доброгаєва.

Атестат свідчить, що він був учнем школи риторики. Священик Лук'ян Доброгаєв просив звільнити з семінарії свого сина Авраама Доброгаєва з атестатом. Зміст атестата такий: «Семинарии префект архидьякон Платон засвидетельствовал что он Доброгаев обучался в одной семинарии риторике год вел себя честно и добропорядочно и ни в каких штрафах не был в засвидетельствовании духовной Новгород-Северской дикастерии ему Доброгаеву аттестат за надлежащею подписью и печатью дан 1786 года октября дня 3.» [20, Арк.130.]. Атестати отримували також учні, які бажали продовжити навчання в інших навчальних закладах.

До єпископа Новгород-Сіверського Іларіона надходило багато донесень від священників щодо переведення, звільнення з семінарії їхніх синів. Священик Іаков Захаркевський звертався до Іларіона: «Имею я двух сыновей, старший Яким обучался два года риторики. Николай дома грамоте обучался, и сколько я не старался, чтоб, обучая их в семинарии, привести до степени совершенства, но по причине болезни, до окончания обучения в семинарии быть не может, а от второго успеха совершенно не ожидаю. Покорнейше прошу ваше преосвященство моих двух сыновей не способных быть в семинарии навсегда уволить. села Андреевич священник Иаков Захаркевский.» [21, Арк.29].

Документи засвідчують, що було чимало звернень до Іларіона, єпископа Новгород-Сіверського і Глухівського, від учнів семінарії, як правило, про матеріальну допомогу. Сини померлого церковного дякона Федір та Андрій

звертались до єпископа Іларіона з проханням: «Просим обратить внимание на наше сиротство и недостачу и просим с этого прихода давать нам, что-то с доходов его. Рабы ваши Федор и Андрей» [22, Арк.7.].

Учень риторики Захарій Рожковський звертався за звільненням з семінарії. Він пояснював, що: «дальнейшие обучение продолжать не имею желания, а желаю обучатся медицинской науке. Для этого вашего преосвященства прошу меня уволить. Ученик риторики Захарій Рожковский. 1786 р. декабрь 23 числа» [23, Арк.205].

Як правило, єпископ Іларіон доручав ректору семінарії допомагати студентам семінарії, зважаючи на обставини їхнього життя. У 1787 р. Платона Романовського призначають на посаду ректора Новгород-Сіверської семінарії та викладача філософії. Це був новий етап у житті цієї людини. Платон Романовський починає більше приділяти увагу навчальному закладу. Наприклад, у 1790 році він звертався до Св. Синоду з клопотанням щодо забезпечення Новгород-Сіверської семінарії книгами з латинської мови. Як свідчать документи, інколи підручників не вистачало. Так було з латинською граматикуою.

Указ Синоду щодо забезпечення Новгород-Сіверської семінарії книгами з латинської мови мав такий вигляд: «по требованию святейшего синода напечатано при императорской Санкт-Петербургской академии наук более двух тысяч экземпляров грамматик латинских переводу Василия Лебедева с латинскими прибавлениями переведенными из грамматики называемой, книги напечатаны для удовольствия находящихся в училищах ведомства святейшего синоду учеников». Св. Синод просив: «дать знать сколько книг для семинарии Новгород-Северской потребно, о том приказать тамошней дикастерии связаться с помянутой типографскою конторою, о чем в оную указы из святейшего синода посланы февраля 17 дня 1790 года» [24, Арк.2].

Ректор Новгород-Сіверської семінарії ієромонах Платон рапортував у дикастерію про отримання указу. Він писав, що: «в семинарскую библиотеку, для здешней семинарии упомянутых Лебедевых грамматик, ныне не более коих двадцать пять экземпляров потребно» [25, Арк.5а].

Ці документи дають змогу говорити про те, що Синод впроваджував цензуру у сфері освіти. Зрозуміло, що Новгород-Сіверська семінарія не була винятком у цьому відношенні.

Станом на 1790 р., у духовній семінарії навчалося понад 470 учнів, діяли класи граматики, піітики, риторики, філософії, богослов'я. У семінарії поступово розширювалося коло і обсяг предметів. Поряд з традиційними латиною, поетикою, риторикою, філософією викладалась грецька, французька мови, а також математика, геометрія, географія, музика, образотворче мистецтво. За змістом навчальних програм семінарія була загальноосвітнім навчальним закладом [26, С.542.].

1790-1797 рр. – доба розквіту семінарії у Новгороді-Сіверському. Навчальний рік починався у семінарії, як і в інших навчальних закладах, 1 вересня і тривав до початку липня, хоча студентів часто зараховували і протягом року. Для вступу необхідно було пройти співбесіду з префектом. Існувала своя система перевірки знань: домашні завдання, опитування під час уроків, щосуботи – опитування за цілий тиждень та іспити наприкінці навчального року. Важливе місце посідав префект семінарії, який відповідав за організацію навчального процесу, виконання програм, успішність студентів, їх матеріальне забезпечення. Йому підлягав суперінтендант, який призначався з учителів і, разом з помічниками з числа візитаторів і сеньйорів бурс, відповідав за поведінку вихованців семінарії поза її межами.

Після смерті Катерини II відбуваються доленосні зміни у суспільному та релігійному житті всієї імперії. Як відомо, Павло I своїм указом скасовує Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське намісництва та утворює єдину Малоросійську губернію [27, С.2-3]. Нова Малоросійська губернія повністю відповідала кордонам колишньої Гетьманщини. З приходом Павла I пов'язаний останній етап життя

Новгород-Сіверської єпархії [28, С.207]. Після дванадцяти років діяльності семінарія припиняє свою діяльність. Це відбувається у зв'язку з новим адміністративним поділом [29, С.26-27].

У височайшому указі імператора Павла I від 1 вересня 1797 р. були такі розпорядження: 1) єпископа Новгород-Сіверського Іларіона перевести у тому ж званні до управління Могильовською єпархією; 2) колишню Новгород-Сіверську єпархію приєднати до Чернігівської; 3) архієрейський будинок колишнього єпископа Новгород-Сіверського залишити за монастирем, призначити у монастир архімандрита, і бути йому у числі першокласних монастирів з утриманням по штату [30, С.48-49]. З ліквідацією єпархії було ліквідовано і духовний навчальний заклад – семінарію. Учнів колишньої духовної семінарії було переведено до Чернігівської семінарії.

Після закриття єпархії у 1797 р. останній ректор Новгород-Сіверської семінарії Ієронім Загоровський залишився тільки архімандритом Гамаліївського монастиря. 14 січня 1799 р. він був призначений настоятелем Печерського монастиря Нижегородської єпархії [31, С.370]. Але за станом здоров'я він відмовився від нового призначення і був тимчасово призначений настоятелем Київського Видубицького монастиря. Це був один з давніх монастирів Київської Русі. Відомо, що обитель було засновано в XI столітті сином Ярослава Мудрого – князем Всеволодом. Монастир складався з церкви Архангела Михайла (1070–1769), Георгіївської церкви (1696–1701) і Спаської церкви (1696–1791), побудованої у стилі українського бароко. Михайлівський собор невеликий, практично не змінився з XI століття. Саме в цьому монастирі 25 листопада 1804 р. Ієронім Загоровський помер.

Значення діяльності духовної семінарії у Новгороді-Сіверському без перебільшення можна назвати величезним. Провідний духовний заклад сприяв поширенню релігійної освіти у регіоні. Завдячуючи семінарії, Новгород-Сіверський перетворювався у центр релігійного життя. Випускники цього навчального закладу ставали релігійними діячами не тільки на Чернігівщині, але і за її межами. Все це викликає інтерес до маловивченої сторінки історії.

Додаток № 1.

Відомість про вік і кількість учнів духовної семінарії станом на 1786 рік.

Вік учнів	Кількість учнів
10-річних	6
11-річних	18
12-річних	35
13-річних	33
14-річних	42
15-річних	40
16-річних	24
17-річних	13
18-річних	23
19-річних	23
20-річних	4
21-річних	2
22-річних	5
23-річних	7
24-річних	5
25-річних	2
26-річних	2

Додаток № 2.
Викладачі Новгород-Сіверської семінарії

Викладач	Посада	Роки
Варлам Шишацький	Ректор	1785 - 1787
Платон Романовський	Ректор	1787 - 1796
Ієронім Загоровський	Ректор	1796 - 1797
Платон Романовський	Вчитель риторики	1785 - 1787
Павло Чедневський	Вчитель риторики	1787-1793
Леонтій Рклицький	Вчитель риторики	1793-1796
Платон Романовський	Вчитель піітики	1785 - 1796
Леонтій Рклицький	Вчитель піітики	1791-1793
Варлам Шишацький	Вчитель філософії	1785 - 1787
Платон Романовський	Вчитель філософії	1787-1796
Павло Чедневський	Вчитель філософії	1787-1793
Іоанн Казанський	Вчитель філософії	1794-1797
Леонтій Рклицький	Вчитель філософії	1793-1797
Варлам Шишацький	Вчитель богослов'я	1785 - 1787
Платон Романовський	Вчитель богослов'я	1787-1796
Павло Чедневський	Вчитель богослов'я	1796 - 1797
Павло Чедневський	Вчитель французької мови	1787-1793
Іоанн Казанський	Вчитель грецької мови	1787-1797
Леонтій Рклицький	Вчитель грецької мови	1791-1793

1. Дорошенко Д. Новгород-Сіверський // Сіверянський літопис. – 1995. – №1. – С.9.
2. Карташев А. В. История Русской Церкви. – М.: Терра, 2000. – Т. 2. – 782 с.
3. Знаменский И. П. Положение духовенства в царствоание Катерины II и Павла I. – М., 1880. – 186 с.
4. Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці. – Острог, 2000. – С. 146.
5. Російський державний історичний архів. – Ф. 796. – Оп. 66.– Спр.135. – Арк. 1.
6. Федірко А.М. Патріотична освічена еліта Новгород-Сіверського на рубежі 18 – 19 ст. // Український історичний журнал, 1998. – № 2. – С. 77.
7. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С.244.
8. Никодим. Описание бывшей Новгород-Северской епархии // Черниговские губернские ведомости.–Часть неофициальная. – 1858. – №44. – С.378-379.
9. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 712.– Оп. 3. – Спр.18.– Арк. 413.
10. Російський державний історичний архів. – Ф. 796. – Оп. 66.– Спр.208. – Арк. 10.
11. Там само. – Арк. 23.
12. Никодим. Описание бывшей Новгород-Северской епархии // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1858. – №48. – С.369 - 370.
13. Никодим. Описание бывшей Новгород-Северской епархии // Черниговские губернские ведомости (Часть неофициальная). – 1858. – № 47. – С.371.
14. Там само. – С.371.
15. Докладніше див: Травкіна О. Архієпископ Ваарлаам Шишацький та бібліотека «Чернігівських Атен» // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній

історії Центрально-Східної Європи. – Чернігів, 2007. – С.606.

16. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.– Чернигов, 1873. – Т.3. – С.289-290.

17. Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці. – Острог, 2000. – С.272.

18. Никодим. Описание бывшей Новгород-Северской епархии // Черниговские губернские ведомости.– Часть неофициальная. – 1858. – № 47. – С.370.

19. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 63.411. – Арк. 2.

20. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 712.– Оп. 3. – Спр.18.– Арк.130.

21. Там само. – Арк.29.

22. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 712.– Оп. 3. – Спр.18.– Арк.7.

23. Там само. – Арк. 205.

24. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 712.– Оп. 1. – Спр.131.– Арк.2.

25. Там само. – Арк.5а.

26. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С.542.

27. Ковалевский А. Некоторые подробности, касающиеся учреждения Малороссийской (Черниговской) губернии в 1796-1797 годах // Черниговские губернские ведомости.– Часть неофициальная. – 1898. – № 1439. – С.2-3.

28. Оболенский Г. Л. Император Павел I. – М.: ООО ТИД «Русское слово – РС», 2001. – 384 с.

29. Брикнер А. Смерть Павла I. Спб., 1907 – С. 27-26.

30. Гумилевский Ф. Описание Новгород-Северского первоклассного мужского монастыря. // Черниговские епархиальные известия.– Часть неофициальная. – 1861. – №2.– С.48-49.

31. Никодим. Описание бывшей Новгород-Северской епархии // Черниговские губернские ведомости.–Часть неофициальная. – 1858. – № 47. – С.370.

В статье идет речь о деятельности Новгород-Северской духовной семинарии (1785–1797 гг.). Анализируется учебно-воспитательный процесс в учебном заведении. Подается информация о преподавателях семинарии.

Ключевые слова: Новгород-Северская семинария, учебно-воспитательный процесс, преподавательские кадры.

Speech goes in the article about activity of Novgorod-siverska of theological seminary (1785-1797). An educational-educator process is analysed in educational establishment. Information is given about the teachers of seminary.

Keywords: Novgorod-siverska seminary, educational-educator process, teaching shots

Олександр Тарасенко

●

З ІСТОРІЇ ПЕРЕКЛАДУ СВЯТОГО ПИСЬМА У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.: ВІРШОВАНЕ ЄВАНГЕЛІЄ ПРОТОІЄРЕЯ МАТВІЯ ДАНИЛЕВИЧА

Стаття присвячена історії віршованих перекладів Святого Письма. Запроваджується до наукового обігу літературна пам'ятка – віршований переклад Євангелія від Луки, здійснений у 20-і рр. ХІХ ст. протоієреєм Чернігівської єпархії Матвієм Данилевичем.

Ключові слова: Чернігівська єпархія, переклад Святого Письма, літературна пам'ятка.

Віршовані переклади (парафрази) текстів Святого Письма в українській, російській та інших слов'янських мовах мають давню традицію. Науковий фундамент дослідження українського літературного процесу, ранньомодерної поетичної теорії і практики був закладений професором М.І. Петровим¹. Але досі не існує в історії вітчизняної літератури спроб бодай виділити в окремий жанровий вид поетичні переклади Біблії, не визначені особливості цієї літературної діяльності, не каталогізовано віршовані парафрази біблійних текстів. Академік В.М. Перетц, наприклад, увесь український віршований літературний матеріал ХVІ - ХVІІ ст. пропонував поділяти на три головні категорії: 1) вірші полемічного і публіцистичного характеру; 2) вірші на теми євангельських подій та життя святих; 3) вірші, що оспівували героїв свого часу, їхні герби, походження, діяльність. Кожна категорія має предтечу у польській літературі². Відповідно до запропонованої вченим класифікації, віршовані переклади Біблії можна віднести до другої категорії. Сучасні українські літературознавці віршоване «оспівування старо- і новозавітних біблійних сюжетів та мотивів» зараховують або до галузі метафізичної поезії³, або до узагальненої категорії – духовної поезії⁴.

Вочевидь, поетично-перекладацька творчість потребує подальших літературознавчих студій з метою глибшого осмислення жанрової палітри поезії. Проте актуальність вивчення даної проблеми не замикається лише на історії літератури; дослідження цієї теми має загальне культурно-історичне та аксіологічне значення для вивчення українського соціуму модерної доби.

Мета нашої розвідки, крім актуалізації дослідницької проблеми, полягає у запровадженні до наукового обігу літературно-історичної пам'ятки, яка зберігається у фондах Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського і на яку нам вказав старший науковий співробітник музею Ігор Михайлович Ситий, за що висловлюємо йому щирі подяки. Цією пам'яткою є віршований переклад Євангелія від Луки, виконаний у 20-х рр. ХІХ ст. протоієреєм Чернігівської єпархії Матвієм Данилевичем⁵. Біографія цього поета-перекладача нині залишається невідомою. Наразі пошуки джерельної інформації принесли скромні результати, які дозволили тільки окреслити загальну канву його біограми. Але, зважаючи на новизну і нерозробленість в історичній науці порушеної проблеми, гадаємо, буде не зайвим здійснити побіжний огляд традиції поетичних перекладів Біблії.

Перші поетичні обробки й переклади Біблії на слов'янські мови з'являються під

© Тарасенко Олександр Федорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Центрально-Східної Європи ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка.

впливом літературних традицій західноєвропейського відродження у XVI ст. Так, знаменитий польський поет Ян Кохановський здійснив низку перекладів з латини біблійних текстів, але найбільшої популярності зажив його «Psalterz Dawidow», що був надрукований у 1578 р. Сучасник Яна Кохановського польський композитор Микола Гомулка написав до цього поетичного твору музику і він став популярним серед народу і справив вплив на інші слов'янські та угорську літератури ⁶. Для прикладу наведемо перший псалом у перекладі Яна Кохановського:

Szczęśliwy, który nie był między złymi w radzie
Ani stóp swoich torem grzesznych ludzi kładzie
Ani siadł na stolicy, gdzie tacy siadają,
Co się z nauki zdrowej radzi naśmiewają;
Ale to jego umysł, to jego staranie,
Aby na wszystkim pełnił Pańskie przykazanie;
Dzień li po niebie wiedzie, noc li swoje konie,
On ustawicznie w Pańskim rozmyśla zakonie.
Taki podobien będzie drzewu porzecznemu,
Które przynosi co rok owoc panu swemu,
Liścia nigdy nie tracąc, choć zła chwila przydzie;
Temu wszystko, co pocznie, na dobre wynidzie.
Ale źli, którzy Boga i wstydu nie znają,
Tego szczęścia, tej nigdy zapłaty nie mają:
Równi plewom, które się walają przy ziemi,
A wiatry, gdzie jedno chcą, wszędzie władną jemu.
Dla czego przed sądem być muszą pohańbieni
Ani w liczbie z dobrymi będą policzeni;
Pan bowiem sprawiedliwych na wszelki czas broni,
A przewrotne, złe ludzi cicha pomsta goni ⁷.

Польськомовний віршований переклад набув поширення й популярності, зокрема, на українських землях серед інтелектуалів, магнатерії, а з середини XVII ст. і в російських придворних колах. Літературне полонофільство в Росії тривало до петровських часів. У контексті цієї традиції, очевидно, слід розглядати переклад і видання 1680 р. «Псалтыри рифмотворной» Симеона Полоцького, переклад якого має ще багато церковнослов'янізмів. Ось як звучить його парафраз першого псалма:

Блажен муж, иже во злых сонет не вхождаше,
Ниже на пути грешных человек стояше,
Ниже на седалищех восхоте седети
Тех, иже не желают блага разумети, –
Но в законе Господни волю полагает,
Тому днем и нощию себе поучает.
Будет бо яко древо, при водах сажденно,
Еже дает во время си плод свой неизменно;
Лист его не отпадет; – и все, еже дает,
По желанию сердца онаго успеет.
Не тако нечестивой, ибо исчезает
Яко прах, его же ветер с земли развеваает.
Темже нечестивии не имут востати
На суд, ниже грешницы в совет правых стати.
Весть бо Господь путь правых, тыя защищает,
Путь паки нечестивих в конец погубляет ⁸.

На початку XVIII ст. поетичні обробки біблійних текстів стають уже популярними. Зокрема, Псалтир перекладали віршами А. Кантемир, М. Ломоносов, А. Сумароков, В. Тредияковський та інші. У порівнянні з перекладами С. Полоцького, виконаними різними видами силабічного вірша, російські письменники XVIII ст. використовували ямби, хорей і модерну лексику російської мови. Для прикладу наведемо переклад М. Ломоносова першого псалма:

Блажен, кто к злым в совет не ходит,
 Не хочет грешным в след ступать,
 И с тем, кто в пагубу приводит,
 В согласных мыслях заседать.
 Но волю токмо подвергает
 Закону Божию во всем
 И сердцем оный наблюдает
 Во всем течении своем.
 Как древо, он распространится,
 Что близ текущих вод растет,
 Плодом своим обогатится,
 И лист его не отпадет.
 Он узрит следствия поспешны
 В незлобивых своих делах,
 Но пагубой смятутся грешны,
 Как вихрем восхищенный прах.
 И так злодеи не восстанут
 Пред вышнего творца на суд,
 И праведны не вспомнят
 В своем соборе их отнюдь.
 Господь на праведных взирает
 И их в пути своем хранит;
 От грешных взор свой отвращает
 И злобный путь их погубит ⁹.

В українській традиції ХХІІІ ст. віршовані парафрази біблійних текстів склали дідакалі колегіумів. Вправи з перекладами на аматорському рівні виконували освічені представники козацької старшини, які не мали безпосереднього відношення до літературної діяльності, а також представники духовенства.

На початку ХІХ ст. відбувається формування модерних слов'янських літератур, а письменники продовжують попередню традицію віршованих перекладів біблійних текстів. Як і раніше, найпопулярнішою для перекладу залишався Псалтир. Як вірець саме українського вірша наведемо для порівняння перший псалом у перекладі Тараса Шевченка:

Блаженний муж на лукаву
 Не вступає раду,
 І не стане на путь злого,
 І з лютим не сяде.
 А в законі Господньому
 Серце його й воля
 Навчається, і стане він –
 Як на добрім полі
 Над водою посаджене
 Древо зеленіє,
 Плодом вкрите.
 Так і муж той
 В добрі своїм спіє.
 А лукавих, нечестивих
 І слід пропадає, –
 Як той попіл, над землею
 Вітер розмахає,
 І не встануть з праведними
 Злії з домовини;
 Діла добрих оновляться,
 Діла злих загинуть ¹⁰.

Гадаємо, що в контексті традиції біблійної парафрази можна розглядати і

віршований переклад Євангелія від Луки, здійснений, судячи з наведеної інформації наприкінці рукописного фоліанта, поетом-аматором: «Сие Св. Апостола и Евангелиста Луки Благовествование стихотворческо преложено и собственноручно написано, епархии Черниговской, благочиния Березинского, в бытность епархиального архиерея преосвященного архиепископа Лаврентия дворянином села Березанки протоиереем Матфеем Евстратиевым сыном Данилевичем 1826 года, октября 21 окончено, со Благодарением Господу Богу».

На сьогодні ми маємо в розпорядженні клірові відомості Чернігівського повіту 1803 і 1838 рр., в яких міститься інформація про Матвія Данилевича і його сина Стефана. В першій зазначено, що церква Різдва Богородиці с. Березанки «деревянная, благолепна, сосуды серебряныя имеет»¹¹. У другій з приводу церкви знаходимо уточнення: «построена 1786 г. тицанием умершего [курсив наш. – О.Т.] березанского протоиерея Матфея Данилевича и прихожан»¹². У відомості за 1803 р. настоятелем храму значиться Стефан Матвійович Данилевич, якому виповнилося 27 років. Згідно з відомістю за 1838 р., йому – 61 рік. Відповідно, народився він або в другій половині 1776 р., або в першій половині 1777 р. Стефан Матвійович Данилевич у 1798 р. закінчив клас філософії Чернігівської семінарії, служив канцеляристом у Чернігівській дікастерії, рукопокладений 21 січня 1803 р.¹³ і з цього часу посідав «настоящее место»¹⁴. Настоятельським місцем йому, вочевидь, поступився батько, якому на тоді виповнилося 46 років і який з 1803 р. залишався в парафії «на пропитании»¹⁵.

Отже, автор поетичного перекладу Святого Письма Матвій Данилевич народився близько 1757 р. Його анкетні характеристики в контексті літературної творчості видаються цікавими: «В семинарии был и обучался по риторике», тобто не закінчив навіть філософський клас. Зазвичай риторичні класи проходили у 20 – 22 роки. Отож його навчання завершилося близько 1777 р. (не у семінарії, а ще в Чернігівському колегіумі), а 24 лютого 1778 р. він був рукопокладений у священника¹⁶. Інші записи у відомості також звертають на себе увагу: «В чтении довольно могущий» і «по нотам петь умеет»¹⁷. Такі характеристики священнослужителів у клірових відомостях початку ХІХ ст., принаймні в Чернігівській епархії, трапляються дуже рідко.

Щодо дворянського походження березанських священиків Данилевичів, то це питання потребує заглиблення в їхній родовід, але наразі можемо лише вказати на списки козацької старшини, укладені сучасними дослідниками, де зазначені прізвища Данилевичів, Даниловичів, як військових товаришів у Чернігівському полку¹⁸.

Таким чином, Матвій Євстратович Данилевич «на покое» взявся за «стихотворное предложение» Євангелія від Луки. Що спонукало його розпочати такий труд? Очевидно, для цього були суб'єктивні причини, про які ми навряд чи дізнаємось, якщо не буде раптом знайдено інший його твір. Об'єктивні причини, які могли надихнути парафіяльного священника на перекладацьку діяльність, гадаємо, пов'язані не лише з традицією парафрази, про яку йшлося вище, а й з духом епохи перших двох десятиріч ХІХ ст., для котрої характерне, зокрема, культивування ідей народного просвітництва. Реформа світської і духовної освіти, новий статут духовних академій, який закріплював опіку академії над семінаріями, спонукали до посиленого заняття науками, заохочували до творчості у вищих та середніх духовних навчальних закладах тощо. За всім цим пильно стежили і жваво обговорювали небайдужі й допитливі освічені кола (в тому числі духовенство) в Російській імперії. У 1814 р. виникло Російське Біблійне товариство, яке активно розповсюджувало Старий і Новий Заповіти по всіх епархіях. Так, у 1819 р. відкрилося Чернігівське відділення Російського Біблійного товариства. Біблія в цілому і окремо Новий Заповіт церковнослов'янською, грецькою, латинською, німецькою, французькою, польською, єврейською мовами розкуповувалися десятками і сотнями екземплярів¹⁹. Коли протягом 1816 – 1820 рр. було здійснено переклад Нового Заповіту російською мовою, він також охоче купувався населенням Чернігівської епархії. Загалом до 1821 р. Російське Біблійне товариство здійснило 129 видань повного тексту Біблії або окремих його частин 29 мовами²⁰.

Чернігівське відділення Російського Біблійного товариства вело постійне діловодне листування з духовними правліннями єпархії, і Матвій Данилевич, як благочинний священнонамісник, звичайно, був добре ознайомлений з його намірами та діяльністю. Гадаємо, саме дух епохи та практичні заходи світських та духовних властей надихнули поетичну натуру протоієрея Матвія Данилевича взятися за роботу поетичного перекладу Євангелія від Луки. Чи перекладав він інші Євангелія та біблійні тексти, невідомо. Якщо це єдиний перекладений текст, то постає питання: чому саме Євангеліє від Луки? Зробимо припущення: воно було обрано поміж інших через свою насиченість подіями, що давало можливість перекладачеві розширити синонімічний ряд і варіативність у римуванні. Невідомо також, коли Матвій Данилевич розпочав роботу з перекладом і скільки часу вона тривала. Чернетки не збереглися. Чистовий варіант виглядає так: рукопис здійснено на синьому папері розміром у 2 на 182 аркушах. Перші два аркуші, на яких містився зміст фоліанту, втрачені. Євангеліє від Луки повністю збережено і подано у лінійних рамках у двох колонках: церковнослов'янський текст ліворуч, віршований переклад – праворуч. Заголовок, нумерація «глав» і «зачал», а також ініціали в кожному вірші виконані кіновар'ю, решта тексту – чорним чорнилом. У перекладі трапляються посторінкові посилання та авторські коментарі, а також відзначені місця з притчами. Ці місця коментуються теж у віршованому вигляді окремо після тексту Євангелія.

Для прикладу наведемо два уривки з рукопису. У першому відтворено початок Євангелія від Луки з віршованим перекладом протоієрея Матвія Данилевича:

ОТ ЛУКИ СВЯТОЕ БЛАГОВЕСТВОВАНИЕ
Преложенное стихотворческо с сообразностию
смысла содержащагось в стихах
Глава Первая

<p>а. Поне́же оу́же мно́зи начя́ша чини́ти по́вѣсть о́ и́звѣ́ствованныхъ въ ны́нѣ вѣщѣхъ, б. И́коже преда́ша на́мъ, и́же и́спѣрва само́вѣдцы и́ слѣги бѣ́вшеи́ словесе́: г. Изво́лиа и́ мнѣ́ послѣ́довавшѣ́ быше́ всѣ́ и́спы́тнѡ, по́рдѡ́ писа́- ти тебѣ́, держа́вный д.ео́филе́, д. Да развѣ́мѣши, о́ ни́хже навѣ́чнѡсѡ е́си́ словесе́хъ оу́твержде́нїе. е. Бѣ́сть во дни́ и́рода ца́рѡ іудейска, іере́й и́скї́й, и́мене́мъ захарїа, ѡ́ дне́вныа́ чредѣ́ авїа́ни: и́ жена́ е́го ѡ́ дщере́й ла́рѡновѣ́хъ, и́ и́ма е́й е́лїсаветъ.</p>	<p>Понеже многие явились, свое хотенье в сем имеют: случалось им что в жизни зреть, вносит в историю потщились. О тех событиях они, других народов извещали, рукописаны посылали, поколь текли их жизни дни. Я подражая таковым: быв со желанием моим что испытать возмог удобно, все то списать к тебе подробно, Феофиле державный князь! в письме ж моем сия есть связь. Да разумеешь все то: слов письменных в чем научился дабы тех в силе утвердился, кто б говорить мог ино что. Как Ирод был Царь Иудейский Во время Рождества Христа, имел сей Ирод нрав свой дерзкий в нем совесть не была чиста. Во днех его Захарий был, во храме Божием служил, чреду свою всегда держачи, в преди Авии был служащий. Имел жену Захарий сей: Зовомую Елисавет, был в роде Аарон совет ей и в роде, кто держит весь свет.</p>
---	---

Ѹ. Бѣста же прѣна Ѹба предъ
вѣомъ, ходѣша ко вѣкъхъ заповѣдехъ
и ѡправданїиныхъ гдннхъ безпорѡчна.

з. И не бѣ ѡма чѣда, понѣже
ѣлїсаветъхъ вѣ неплоды, и Ѹба
заламторѣвша ко днѣхъ своїхъ
вѣста.

и. Бысть же слажащѣ
ѣмъ въ чинѣ чредѣ своелъ предъ
вѣомъ,

д. По ѡбычаю свѣщенничества
ключїса ѣмъ покандїти,
вшедшѣ въ церковь гдню:

ї. И вѣ множетво людеї
вѣ молїтвѣхъ дѣла вѣ,
въ годѣхъ дѣмїама:

л. Пѣнса же ѣмъ ѡггѣхъ
гднѣхъ, стоѡ ѡдеснѡ
ѡлтарѣ кадїанагѡ:

г. Рече же къ немъ ѡггѣхъ:
не вѡнса, захарїе: занѣ
оѡслашана бысть молїтва
твоѡ, и женѡ твоѡ
ѣлїсаветъхъ роднїтѣхъ сына
тебѣ, и наречеши ѡма
ѣмъ іѡаннхъ.

д. И вѣдетъхъ тебѣ радостъ
и веселїе, и мнози ѡ
рождествѣхъ ѣгѡ возрадѡвѡтса.

є. Бѣдетъ ко келїи предъ
гдѣмъ: и вїна и сїкѣра
не ѡматъ нїтн, и дѣхъ
сїгѡгѡ ѡсполнїтса

ѣще нѣз чрѣва мѡтере своелъ:

є. И многихъ ѡ сынѡвѣхъ
їлєвѣхъ ѡвратнїтѣхъ
ко гдѣхъ вѣхъ нѣхъ.

з. И тѡнъ предъндѣтѣхъ предъ
нїмъ дѡхомъ и сїлою
нїннѡю, ѡвратнїтн
сердцѡ ѡтцѣмъ на чѣда,
и прѡтнѣнѣхъ въ мѡдрѡстн
прѡвѣднѣхъ, оѡготовѡвн
гднн людн совершѣнѣ.

Была ж собой чета сия:
пред Богом праведна всечасно,
творили то во дни своя:
что только есть в законе гласно.

Они в себя чад не имели,
Были уж во летах старых,
как милости Творца приспели
узрели плод от чресл своих.
Когда служил Захарий Богу,
В доспевшую чреду свою,
Обрел он Творчу милость многу,
Обрел внезапно он сию:

Когда пред олтарем кадил,
По долгу своего священства
какие собылись тут действия!
какое чудо Бог явил!

Во время то народ был мног
Свои моления творили,
что фимиам в храм приносили,
с тех всяк то чудо видеть мог.
Господень Ангел вдруг явил,
в бок правый алтаря стояще,
Захарий что узря смутил,
и в страхи быв стоял дрожаще.

Тогда сказал так Ангел сей:
Небось Захарий муж священный
Бог глас молитвы внял твоей,
ты будещи им одаренный.

Елисавет жена твоя,
от днесь зачат во чреве сына
в нем будет Божья власть и сила,
ему Бог дары даст своя.
Он назовется Иоанн
никто из жен родит подобна
жизнь Ангелам вся будет сходна,
пророком будет он избран.

Тебя объемлет радость вся,
узря твою жену другие
что дары ей Творца такие
все будут радость внутрь нося.

Понеже будет он собою
пред Господем велик в делах,
Он жизнью проживет святою,
мяс не познает во устах.
От дня рожденья своего,
вина сикера не познает,
его Святыи Дух осияет,
родит как только мать его.

Он многих к Богу обратит.
с числа израильска народа,
всегда во исполненьи быти,
в чем дан Закон для их же рода.

Во всяк час будет Бог при нем
ему даст силу так подобно
как Илия творил удобно
дела чудесные во всем.
Он укротит во всех отцах
державший гнев на чад в сердцах
кто б мог противен быти собою,
советам праведных людей,
того по мудрости своей,
наставит жизнью жить святою.

кд. Обаче горе вамъ во гл҃тѣмъ:
ѣкѡ ѡтѡнтѣ оутѣшеніа вѣсегѡ.

кє. Горе вамъ, насыщенный нѣѣ: ѣкѡ
взл҃аете. Горе вамъ смѣіущимъ
нѣѣ: ѣкѡ возрыдаете ѡ восплачете.

кз. Горе, егда добръ речѣтъ вамъ
всѣи челоѣцы: по гл҃мъ во тѡрѣхъ
лжепророкъмъ ѡтцы ѣхъ.

кз. Но вамъ глаголю слышашымъ:
любите врагѣ вѣша, добръ тѡрѣте
ненавидѣшымъ вѣсѣ,

кн. благословите кленѣшымъ вы,
ѡ молитеся за тѡрѣшнымъ вамъ
ѡбидѣ.

кд. Пійшемъ гл҃а въ ланитѣ,
подаждѣ ѡ дрѣвю: ѡ ѡ взмѣнѣшагѡ
тѣ ризѣ, ѡ рачнѣ не возеранѣ.

л. Всѣкомъ же просѣшемъ оутѣбѣ,
дѣи: ѡ ѡ взмѣнѣшагѡ тѡѡ, не
нѣтѣзѣи.

ла. ѡ ѣкоже хощете да тѡрѣтъ
вамъ челоѣцы, ѡ вы тѡрѣте ѣмъ
гѣкоже.

лв. ѡ ѣще любите любѣшымъ вы,
каа вамъ благодѣть ѣтъ; ѣбо ѡ
грѣшницы любѣшымъ ѣхъ любѣтъ.

лг. ѡ ѣще благотѡрѣте
благотѡрѣшымъ вамъ, каа вамъ
благодѣть ѣтъ; ѣбо ѡ грѣшницы
тѡжде тѡрѣтъ.

лд. ѡ ѣще взаимъ дѣте, ѡ
нѣхъже чѣете воспріѣти, каа вамъ
благодѣть ѣтъ; ѣбо ѡ грѣшницы
грѣшникѡмъ взаимъ даѣютъ, да
воспріимѣтъ рѣвнаѣ.

Но горе будет тем, кто на богатства зрит,
а нищим никаких пособий не творит,
тот утешения ввек будущий лишится
и на суде Христа как грешник осудится.

Так будет горе тем, кто яст довольно пищ,
не получит же от тех ни мало нищ,
возьмѣт таковы, возжаждут в тое время,
когда представится пред них грехов всех
время. Вы пребываюши во играх все своих,
грядут беды и вам, вы ожидайте их.
Утѣха ваша вся и смехи прекратятся,

Есть горе таковым, как кто людьми хвалим,
а Господем с высот не есть благословим,
хотя быть от людей не худо с похвалой,
но лучше как иметь из Господем дух свой.
Хвала бо от людей есть временна, забвенна,
во царствии ж Святом хвала неизреченна.
Хвалими в древности были и лжепророки,
хвала же скрылась их во рвы земли глубоки.

Як вам всем слышашим так испускаю глас,
любите вы врагов своих во всякий час.
Кто вам обиду в чем с ненависти содеет,
пусть всяк обиженный к тому благоговеет.

Кто клятвенны слова безвинно вам речет,
пусть благословный глас тому ваш потечет.
Вы за клянущего молитвы простирайте,
и не малейшего тому зла не желайте.

В ланиту кто тебя ударит и без вин,
не оскорбляйся ты так за удар един,
ты обрати тому ланиту и другую,
пушай еще творит обиду же такую,
кто схощет из тебя чтоб верхню ризу снять,
не пожалей ему и споднюю отдать.

Вспросит кто в тебя какого дара в чем,
не откажись помочь ему хоть мало в сем,
не воспрети тому твое кто хошет взять,
без прения о том благоволи отдать.

Желательно что вам, от братий получайте,
подобно ж братии вы благо воздавайте,
понеже зла приймае не схочете и вы,
то не желайте вы скрывать своей любви.

Если вы будете любить кто любит вас,
каков от Судии услышите в суд глас?
Как согрѣшающа в делах кто похваляет,
то и грѣшащего любовь к тому бывает.

Когда сотворите добро, кто вам творит,
то как вас Бог с высот за тое наградит?
А кто свою любовь явит и ко злотворцем,
тот будет истинно небесна царства зорцем.

Когда вы что дасте взаим в надежду тую,
что и от тех себе часть примете такую,
то можете себя со грѣшники сравнить,
тем и не можете благословенны быть.
Вы ж дав кому взаим подробно рассуждайте:
не в силах станет как, за взятое прощайте.

<p>лб. Обаче любите враги ва́ша, и благоутвори́те, и взаимх да́йте, ниче́юже ча́юще: и вде́те мзда́ ва́ша мно́га, и вде́те сынове ва́шнаго: ꙗ́ко то́й бл҃гъ љ́тъ на безблагодѣ́тныа и злыа.</p>	<p>Любите вы врагов и им всем благ желайте, кто просит в вас взаим, тем безвозратно дайте, за всё вы примете мзду от высот в свой час, вы в суд услышите Благословенный глас, за то вы назоветесь правыми сынами, за то наградитесь во царствии местами, понеже есть Господь благ и преблаг ко всем, кто в жизни есть не прав, он милосерд и тем.</p>
<p>лв. Вдѣните оубо милосѣрдн, ꙗ́коже и о́цх ва́шх милосѣрдх љ́тъ.</p>	<p>Так будите и вы ко ближним милосерды, не окажитесь до них ни в чем зловредны.</p>
<p>лз. И не сѣдѣте, и не сѣдѣте ва́мх: (и) не ѡсѣжда́йте, да не ѡсѣжде́ни вде́те: ѡпѡща́йте, и ѡпѡстѣте ва́мх:</p>	<p>Кого вы узрите сотворша дело зло, чтоб осуждения от вас быть не могло, как ровно и из вас не может прав всяк быть, то что? когда и вас начнут во злых судить? Когда ж вы будете грехи другим прощать, надейтесь что и вам все люди грех простят.</p>
<p>лн. да́йте, и да́теа ва́мх: мѣрѡ доврѡ, наткѡнѡ и потрѡснѡ и преанѡющѡа да́деа на о́но ва́ше: то́ю ко мѣроу, љ́же мѣрите, козмѣритеа ва́мх.</p>	<p>Вы что кому дасте, иль мерою иль в щот, не возвратит ли вам того занятель тот? Когда занятель есть имея добродетель, то и бывает он всей правоты содетель. В него всечесная мысль взятое отдать, чтоб люди не могли его нечестным звать.</p>

Дата смерті Матвія Данилевича невідома. Він помер між 1826 і 1838 рр. Рукопис зберігався у родині Данилевичів і передавався у спадок нащадками. На вклеєному в кінці рукопису невеликому аркуші паперу початку ХХ ст. зазначено: «1/VIII. 1909. Чернявские Борис Михайлович и Персида Митрофановна, рожд. Данилевич. Евангелие от Луки – писанный текст с вольным стихотворным пересказом. Рукописная книга без начала (нет 2 листов). После Евангелия от Луки изъяснение притчей». Очевидно, рукописна пам'ятка була передана нащадками до Чернігівського єпархіального древлесховища, а потім потрапила у фонди Чернігівського історичного музею.

Таким чином, рукопис віршованого перекладу Євангелія від Луки, виконаний протоієреєм Чернігівської єпархії у 20-х рр. ХІХ ст. Матвієм Данилевичем, становить значний інтерес для дослідників української літератури. Крім того, ця літературна пам'ятка є важливим джерелом для вивчення аксіологічних рис ментальності українського соціуму, в даному випадку, освіченої його частини – духовенства.

1. Про внесок М.І. Петрова у вивчення української поезії див: Сивокінь Г.М. Давні українські поетики. – Харків, 1960.

2. Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI – XVIII веков. – М.; Л., 1962. – С. 138.

3. Кречотень В.І. Українська книжна поезія середини ХVІІ ст. // Українська поезія. Середина ХVІІ ст. / Упорядники В.І. Кречотень, М.М. Сулима. – К., 1992. – С. 12.

4. Шевчук В.О. Муза Роксоланська: Українська література ХVІ – ХVІІІ століть: У 2 кн. Книга друга: Розвинене бароко. Пізнє бароко. – К., 2005. – С. 14, 339.

5. Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського (далі – ЧІМ). – Інв. № АЛ-983.

6. Голенищев-Кутузов И.Н. Итальянское возрождение и славянские литературы XV – XVI веков. – М., 1963. – С. 282; Его же. Первый великий поэт Польши Ян Кохановский // Славянские литературы. – М., 1973. – С. 117 – 131.

7. Kochanowski Jan. Psalterz Dawidów / oprac. J. Ziomek. – Wrocław, 1960.
8. Полоцкий С. Избранные сочинения. – М.; Л., 1953. – С. 85.
9. Ломоносов М.В. Избранные произведения. – Л., 1986. – С. 185.
10. Шевченко Т. Кобзар. – К., 1956. – С. 266.
11. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 679. – Оп. 11. – Спр. 29. – Арк. 20 зв.
12. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4534. – Арк. 120.
13. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 11. – Спр. 29. – Арк. 21.
14. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4534. – Арк. 121 зв.
15. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 11. – Спр. 29. – Арк. 20 зв.
16. Там само. – Арк. 21.
17. Там само. – Арк. 20 зв.
18. Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. Частина третя. Кн. 2: Військове товариство. – К., 2008. – С. 29.
19. ДАЧО. – Ф. 225. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2.
20. Литвак Б.Г. Русское православье в XIX веке // Русское православье: веки истории. – М., 1989. – С. 320.

Статья посвящена истории поэтических переводов Библии. В научный оборот вводится литературный памятник – стихотворный перевод Евангелия от Луки, выполненный в 20-е гг. XIX в. протоиереем Черниговской епархии Матвеем Данилевичем.

Ключевые слова: Черниговская епархия, перевод Святого Письма, литературный памятник.

Oleksandr Tarasenko

**FROM THE HISTORY OF TRANSLATION OF THE SCRIPTURES
IN CHERNIHIV EPARCHY IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY:
VERSICULAR GOSPELS BY ARCHPRIEST MATVIY DANYLEVYCH**

The article focuses on the history of poetic translations of the Scriptures.

A literary monument – a poetic translation of the Gospel of Luke made in 20-ies of the 19th century by the archpriest of Chernihiv eparchy Matviy Danylevych – is introduced for scientific circulation.

Keywords: Chernihiv eparchy, translation of the Scriptures, literary monument.

РОЗВІДКИ

УДК 94(744)

Володимир Чухно



НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ ПРЕДВОДИТЕЛЬ ДВОРЯНСТВА ОЛЕКСАНДР МИХАЙЛОВИЧ СУДІЄНКО ТА ЙОГО НАЩАДКИ

Дана стаття носить біографічний характер і містить у собі відомості про основні етапи життя і діяльності новгород-сіверського предводителя дворянства, колезького радника Олександра Михайловича Судієнка та його нащадків.

Ключові слова: дворянин, Очкине, землевласник.

Олександр Михайлович Судієнко був одним із двадцяти чотирьох предводителів дворянства Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії, що обіймали вказану посаду з 1785 року по 1917 рік¹.

Він походив із відомого в Україні дворянського роду Судієнків. Його прадід Степан Іванович (близько 1689 р. – † 1763 р.) був новгород-сіверським городовим отаманом (17.03.1727 р. – 1739 р.) і новгород-сіверським сотником (1730 р., 1732 р., 1736 р., 31.01.1739 – 12.05.1744 рр., 28.03.1745 – 1763 рр.)², дід Осип Степанович (близько 1743 – 04.12.1811 рр.) – першим членом Головного поштових справ управління в Санкт-Петербурзі (1784 – 14.08.1797 рр.)³ і одним із найбагатших людей на Новгород-Сіверщині, а батько Михайло Осипович (1802 – 08.09.1871 рр.) – головою Київської тимчасової комісії для розбору стародавніх актів (08.1948 – 08.1857 рр.) і найвідомішим археографом України середини XIX століття.

Олександр Михайлович Судієнко народився 28 липня 1832 року в Москві⁴, за місцем тимчасового проживання своїх батьків Михайла Осиповича і Надії Михайлівни Миклашевської (? – 1876 рр.).

Через півтора року після його народження батьки повернулися в Україну і оселилися у своїй садибі в Очкиному.

Наприкінці 30-х років XIX століття, коли Олександр Михайлович і його старший брат Йосип почали проявляти інтерес до навчання, Судієнки переїхали до Новгород-Сіверського, поселилися у власному будинку, розташованому поблизу Спасо-Преображенського монастиря, і запросили для навчання своїх дітей кращих викладачів місцевої гімназії.

Серед них був і Йосип Акимович Самчевський, інспектор Новгород-Сіверської гімназії, автор обширних „Спогадів”, опублікованих в 1893 – 1894 рр. у журналі „Київська старовина”. Він викладав Олександрю та його старшому брату Закон Божий, російську мову та словесність і був їхнім наставником.

У 1843 році сім'я Судієнків переселилася до Києва, де Олександр поступив і в 1850 році закінчив приватний навчальний заклад.

Після закінчення навчання вступив на військову службу унтер-офіцером у Драгунський його імператорської величності полк (10.11.1850 р.), де 13 лютого 1851 року був пожалуваний в юнкери, а 16 січня 1853 року – в прапорщики.

З 14 серпня 1853 року по 10 січня 1854 року Олександр Михайлович служив ад'ютантом при командирі 1-ої Драгунської дивізії, з 12 січня 1854 року по 1

© Чухно Володимир Єгорович – краєзнавець (м. Шостка Сумської області).

листопада 1855 року ад'ютантом при командирі 2 резервного кавалерійського корпусу генералі від кавалерії Івані Петровичу Шабельському, а з 4 грудня 1855 року ад'ютантом при штабі 1-го Гвардійського окремого резервного кавалерійського корпусу.

22 січня 1856 року О.М. Судієнка перевели в лейб-гвардії Кірасирський Його Величності полк корнетом, однак на прохання Івана Петровича Шабельського залишили на посаді ад'ютанта при штабі 1-го Гвардійського окремого резервного кавалерійського корпусу.

На початку 1857 року, після звільнення І.П. Шабельського в запас, Олександр Михайлович залишив посаду ад'ютанта і 25 січня 1857 року повернувся у свій полк.

18 травня 1857 року О.М. Судієнка прикомандирували до лейб-гвардії Гусарського Його Величності полку з випробуванням, 25 червня 1857 року пожалували в поручики, а 25 травня наступного року зарахували у вказаний полк корнетом⁵.

30 травня 1858 року Олександр Михайлович брав участь у параді, приуроченому освяченню Ісаїївського собору в Санкт-Петербурзі. Під час параду його кінь підсковзнувся, упав на тротуар і переламав йому ногу в двох місцях⁶. У зв'язку з цим О.М. Судієнка більше року перебував на лікуванні, після чого повернувся у свій полк, і 3 квітня 1860 року був пожалуваний в поручики, а 17 квітня 1862 року – в штаб-ротмістри.

Однак повністю одужати від отриманої травми йому не вдалось, і 5 листопада 1863 року він звільнився із армії за хворобою.

Під час проходження служби О.М. Судієнко брав участь у військових походах російської армії проти турків та англо-французів (04.05.1854 р. – 26.08.1855 р.) і проти об'єднаних військ Туреччини, Англії, Франції та Сардинії (1855 р.). За відзнаки по службі був нагороджений Іменним Найвищим благоволінням (02.04.1856 р.)⁷.

Після виходу у відставку Олександр Михайлович повернувся у Новгород-Сіверський і протягом декількох років управляв маєтками свого батька⁸, а потім поступив на державну службу. 16 квітня 1869 року, 3 вересня 1872 року, 19 вересня 1875 року, 21 вересня 1878 року і 25 червня 1881 року він обирався почесним мировим суддею Новгород-Сіверського судового мирового округу, 15 листопада 1869 року, 28 вересня 1872 року, 19 вересня 1875 року, 21 вересня 1878 року і 25 червня 1881 року – головою з'їзду мирових суддів Новгород-Сіверського судового мирового округу, а 30 травня 1881 року був обраний на посаду предводителя дворянства Новгород-Сіверського повіту⁹.

О.М. Судієнко був крупним землевласником і промисловцем. Після смерті батьків він успадкував 8160 десятин землі в Новгород-Сіверському повіті Чернігівської губернії і в Трубчевському повіті Орловської губернії¹⁰, винокурний завод в селі Очкине, житловий будинок з мезоніном по вул. Козацькій в Новгороді-Сіверському, садибу в селі Очкине та інше майно.

Однак повною мірою скористатися отриманою спадщиною він не встиг. 12 квітня 1882 року Олександр Михайлович дочасно помер і був похований на території Спасо-Преображенського монастиря поруч з матір'ю і батьком¹¹. У тому ж році померла і його дружина, внучка декабриста Олександра Федоровича Бріггена, Ольга Володимирівна Судієнко (Туманська) (24.09.1847 – 1882 рр.), з якою він перебував у шлюбі з 1864 року¹².

Після їх смерті залишилося п'ятеро неповнолітніх дітей – два сини Євгеній і Георгій та три дочки Ольга, Марія і Софія.

Турботи по їх вихованню узяв на себе брат Олександра Михайловича володимирський губернатор Йосип Михайлович і його сестра Катерина Михайлівна Гессе (Судієнко), дружина київського губернатора Миколи Павловича Гессе.

Старший син Олександра Михайловича – Євгеній народився 25 травня 1870 року в Новгороді-Сіверському¹³.

У 1898 році він закінчив юридичний факультет Московського університету¹⁴ і у тому ж році був обраний почесним мировим суддею Новгород-Сіверського

повіту¹⁵, а в наступному році – гласним Новгород-Сіверських повітових та Чернігівських губернських земських зборів¹⁶ і казначеєм Новгород-Сіверського сільськогосподарського товариства¹⁷.

У 1906 році Є.О. Судієнка призначили помічником предводителя дворянства Новгород-Сіверського повіту¹⁸, а в наступному обрали на посаду предводителя дворянства¹⁹, яку він обіймав до жовтневої революції. Одночасно з цим він виконував обов'язки голови Новгород-Сіверської дворянської опіки, голови повітового з'їзду, голови економічної ради повіту тощо²⁰.

27 червня 1909 року Євгенію Олександровичу присвоїли придворне звання камер-юнкера двору Його Величності²¹, а 25 жовтня 1912 року обрали депутатом IV Державної думи Росії від 2-го з'їзду міських виборців Чернігівської губернії²². У Державній думі він входив у фракцію Центр і був членом бюджетної комісії (з 16.06.1916 р. секретарем комісії) і комісії законодавчих пропозицій²³.

За своє недове життя Євгеній Олександрович дослужився до чину надвірного радника і був нагороджений орденами Святого Володимира 4-го ступеня, Святої Анни 2-го ступеня і Святого Станіслава²⁴.

Є.О. Судієнко був крупним землевласником і разом зі своїм братом Георгієм займався сільським господарством. У селі Очкине та прилеглих до нього хуторах і селах він мав у власності більше 5000 десятин землі, на яких вирощував тютюн, коноплі, картоплю, буряки, просо, овес та інші сільськогосподарські культури, на фермах розводив велику рогату худобу тирольської породи і свиней-йоркширів²⁵, а на винокурному заводі №15 в селі Очкине виробляв спирт.

У березні 1917 року Євгеній Олександрович був відряджений Тимчасовим комітетом Державної думи в Чернігівську губернію і з того часу майже постійно проживав в Очкиному.

На початку вересня 1917 року очкинські селяни звинуватили його у вбивствах і незаконних арештах селян, а 3 вересня 1917 року заарештували і доставили в Хильчицьке волосне правління. Однак звітти його відпустили. Це викликало незадоволення серед мешканців Очкиного і вони поскаржилися на дії Є.О. Судієнка до Військово-революційного комітету Петрограда, який 11 листопада 1917 року розглянув їх скаргу і надіслав на місце телеграму з вимогою звільнити селян на поруки і притягнути Є.О. Судієнка до кримінальної відповідальності²⁶.

Дізнавшись про це, Євгеній Олександрович зібрав свої речі і виїхав на Дон, де за невідомих обставин був жорстоко убитий у 1919 році²⁷.

Є.О. Судієнко був одружений з дочкою генерала К. Фосса – Марією Ксаверівною Фосс, яка з 1912 року по 1916 рр. займала посаду голови Новгород-Сіверського повітового комітету Товариства Червоного Хреста²⁸.

Після від'їзду чоловіка Марія Ксаверівна деякий час проживала у його садибі в Очкиному, а після його смерті переїхала до Москви і влаштувалася на роботу перекладачем в Експериментальний науково-дослідний інститут металоріжучих верстатів. Однак життя їй не склалось. У січні 1942 року її безпідставно звинуватили в скоєнні злочину, передбаченого ст. 58 Кримінального кодексу РРФСР (антирадянська агітація і пропаганда) і через два місяці розстріляли у Бутирській в'язниці²⁹.

Молодший син Олександра Михайловича Георгій народився 21 червня 1872 року в Новгороді-Сіверському. Під час Російсько-японської війни він служив санітаром в російській армії і був нагороджений Георгіївським хрестом³⁰, а після закінчення війни працював членом Новгород-Сіверської повітової землевпорядної комісії (1908 р., 1909 р.)³¹ і мировим суддею 2-ої дільниці Новгород-Сіверського судового мирового округу (01.01.1914 р.)³².

Г.О. Судієнко мав чин колезького секретаря і був одружений з Вірою Степанівною Слепушкіною³³, дочкою відставного капітана Степана Івановича Слепушкіна. Віра Степанівна займалася громадською діяльністю і впродовж декількох років була головою „Товариства допомоги нужденним ученицям Новгород-Сіверської жіночої гімназії” (1908 – 1909 рр.)³⁴.

Старша дочка Олександра Михайловича Ольга народилася 6 червня 1867 року в Черторигах Глухівського повіту Чернігівської губернії, на батьківщині своєї матері Ольги Володимирівни Туманської. Вона була одружена з Василем Олександровичем Семеновим (1836 – 04.10.1916 рр.)³⁵, таємним радником, який з 1870 р. по 1890 р. служив володимирським віце-губернатором, а з 1890 року був почесним опікуном опікунської ради установ імператриці Марії по Петроградському присутствію³⁶, і проживала разом з ним в Санкт-Петербурзі.

Середня сестра Марія народилася 29 березня 1869 року в Новгороді-Сіверському³⁷. Після закінчення в 1886 році „Виховного товариства благородних дівчиць” (Смольного інституту) вона вийшла заміж за камер-юнкера імператорського двору Сергія Олександровича Єгорова (28.03.1863 – 14.04.1902 рр.), який в 1890 р. служив почесним мировим суддею Юр'ївського повіту Володимирської губернії³⁸, і проживала разом з ним і сином в Москві, поблизу Кремля.

14 квітня 1902 року Марія Олександрівна овдовіла, а через десять років одружилася з Йосипом Петровичем Скаржинським, камергером імператорського двору, дійсним статським радником і поміщиком з Херсонської губернії³⁹.

У спадок від батька їй дісталася три листи Олександра Сергійовича Пушкіна до її діда Михайла Осиповича Судієнка, які вона вперше опублікувала в 1898 році в історичному журналі «Російський архів»⁴⁰.

Марія Олександрівна померла 28 жовтня 1951 року в Римі, на 83 році життя, і була похована на некатолицькому кладовищі Тестаччо⁴¹.

Її молодша сестра Софія народилася 7 вересня 1874 року в Новгороді-Сіверському. У першому шлюбі вона була одружена з Володимиром Васильовичем Чарнишем (07.07.1867 р. – ?), колезьким секретарем, який до 1894 року служив поручиком в армії, а з 1894 року працював молодшим понадштатним чиновником особливих доручень при київському губернаторі, а після розлучення з ним – з Костянтином Миколайовичем Волковим, штаб-ротмістром Чугуївського уланського полку⁴².

Після Жовтневої революції більшість нащадків Олександра Михайловича Судієнка покинуло батьківщину, і про їх долю нічого не відомо.

1. Список губернских и уездных предводителей дворянства Черниговской губернии 1782 – 1893 гг. – Чернигов, 1893. – С. 15 – 16.

2. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648 – 1782 рр. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 176 –177; Модзалевский Б.Л. Малороссийский родословник. Т. 4. – Киев, 1914. – С. 797 – 798.

3. Модзалевский Б.Л. Малороссийский родословник. – Киев, 1914. – Т. 4. – С. 798 – 799.

4 Там само. – С. 800.

5. Формулярний список про службу Судієнко О.М. // Державний архів Чернігівської області. – Ф. 127. – Оп. 26а. – Спр. 220.

6. Бригген А.Ф. Письма. Исторические сочинения. – Иркутск, 1986. – С. 149.

7. Формулярний список про службу Судієнко О.М. // Державний архів Чернігівської області. – Ф. 127. – Оп. 26а. – Спр. 220.

8. Воспоминание Самчевского. // Киевская старина. – Том XLVI. – Киев, 1894. – С. 339.

9. Формулярний список про службу Судієнко О.М. // Державний архів Чернігівської області. – Ф. 127. – Оп. 26а. – Спр. 220. – С. 43 – 52.

10. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 4. – Киев, 1914. – С. 800.

11. Там само. – С. 801.

12. Шемшученко Ю. Наш друг Туманский. – Киев, 2000. – С. 16.

13. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 4. – Киев, 1914. – С. 801.

14. Речь и отчет, читаемые в торжественном собрании императорского Московского университета 12 января 1898 года. – Москва, 1898. – С. 183.

15. Четвертая Государственная Дума: Портреты и биографии. – Спб., 1913. – С. 188.
16. Боиович М.М. Члены Государственной Думы: Портреты и биографии. – Москва, 1913. – С. 394.
17. Адрес-календарь сельскохозяйственных обществ. – СПб., 1902. – С. 86.
18. Календарь Черниговской губернии на 1906 год. – Чернигов, 1906. – С. 127;
19. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 4. – Киев, 1914. – С. 801.
20. Календарь Черниговской губернии на 1904 год. – Чернигов, 1903. – С. 127; Календарь Черниговской губернии на 1909 год. – Чернигов, 1908. – С. 149, 150, 151, 152, 156, 158, 160; Адрес-календарь Черниговской губернии на 1910 г. – Чернигов, 1911. – С. 168, 169, 170, 171, 176, 181; Адрес-календарь Черниговской губернии на 1913 г. – Чернигов, 1912. – С. 183, 184, 185, 190, 191, 196, 198; Адрес-календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1913. – С. 185, 186, 192, 193, 199; Адрес-календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 191, 192, 193, 199, 200, 207; Адрес-календарь Черниговской губернии на 1916 г. – Чернигов, 1916. – С. 52, 197, 198, 200, 205, 207, 214.
21. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 4. – Киев, 1914. – С. 801.
22. Шелохаев В.В. Государственная Дума России: Государственная Дума Российской империи, 1906 – 1917. – Москва, 2006.
23. Государственная Дума. IV созыв. I сессия. Справочник. Вып. 6. – Спб., 1913. – С. 98 – 99.
24. Придворный календарь на 1915 р. – СПб., 1915. – С. 322.
25. Семенов В.П. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. Малороссия. – Т. 7. – Спб., 1903. – С. 452.
26. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. – Ч. 2. – Киев, 1982. – С. 188, 217.
27. Наумов А.А. «История московского портрета работы художника Й. Грасси». // Журнал «Мелодия». – М., 2006. – С. 21 – 23.
28. Адрес-календарь Черниговской губернии на 1913 г. – Чернигов, 1912. – С. 196; Адрес-календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1913. – С. 200; Адрес-календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 207; Адрес-календарь Черниговской губернии на 1916 г. – Чернигов, 1916. – С. 214.
29. Наумов А.А. «История московского портрета работы художника Й. Грасси». // Журнал «Мелодия». – М., 2006. – С. 21 – 23.
30. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 4. – Киев, 1914. – С. 801.
31. Календарь Черниговской губернии на 1909 год. – Чернигов, 1908. – С. 151.
32. Адрес-календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1913. – С. 323; Адрес-календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 191; Адрес-календарь Черниговской губернии на 1916 г. – Чернигов, 1916. – С. 198.
33. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 4. – Киев, 1914. – С. 801.
34. Календарь Черниговской губернии на 1909 год. – Чернигов, 1908. – С. 161.
35. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 4. – Киев, 1914. – С. 801.
36. Список гражданским чинам первых трех классов на 1 марта 1910 г. – СПб., 1910. – С. 130.
37. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 4. – Киев, 1914. – С. 801.

38. Савелов Л.М. Родословная книга дворянства Московской губернии. – Том 1. – М., 1914. – С. 539.

39. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 4. – Киев, 1914. – С. 801.

40 Письма А.С. Пушкина к М.О. Судиенко. // Журнал «Русский архив». СПб., 1898. – №1. – С. 165 – 168.

41 Гасперович В. и др. Тестааччо. Некатолическое кладбище для иностранцев в Риме. Алфавитный список русских захоронений. // Российский некрополь. Выпуск 6. – СПб., 2000.

42 Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 5, вып. 4. – Киев, 2004. – С. 21.

Данная статья носит биографический характер и содержит в себе сведения об основных этапах жизни и деятельности новгород-северского предводителя дворянства, коллежского советника Александра Михайловича Судиенко и его потомков.

Ключевые слова: дворянин, Очкино, помещик.

The real article has a biographic character and contains some information about the basic stages of the life and activity of the leader of the nobility of a Novgorod-severskiy, kolezhskiy adviser Oleksandr Myhailovych Sudiyenko and his descendants.



Олексій Колеватов

●

ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕННЯХ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІХ ст.

Стаття присвячена аналізу землекористування в Слобідсько-Українських військових поселеннях у першій третині ХІХ ст. Розглядаються принципи наділення військових поселенців землею, а також аналізується кількість землі на ревізську душу в поселених округах до їх реорганізації на початку 30-х рр. ХІХ ст.

Ключові слова: військові поселення, поселений округ, дивізія, десятина.

В останні роки дослідники все частіше почали звертати увагу на історію військових поселень у Росії, в т.ч. на процеси їх соціально-економічного розвитку [1]. Але все одно ще залишаються окремі маловідомі сюжети цієї досить широкої і багаторівневої проблеми. Так, майже відсутні роботи, присвячені дослідженню землекористування в Слобідсько-Українських військових поселеннях у першій третині ХІХ ст. Тому вважаємо за необхідне ліквідувати цю лакуну і проаналізувати дане питання щодо цих військових поселень до їх реорганізації на початку 30-х рр. ХІХ ст.

Землі, що відійшли під військові поселення в Слобідсько-Українській губернії, були досить добре освоєні, а жителі цих територій традиційно займалися землеробством і тваринництвом. Статистичні дані, зібрані напередодні переведення земель до Слобідсько-Українських військових поселень, свідчать про гарне забезпечення господарств надільними земельними угіддями та худобою [2], а родючі ґрунти дозволяли селянам збирати стабільно високі врожаї зернових культур. Середній земельний наділ на душу населення губернії становив 10-15 десятин. Необхідно також відзначити, що для Слобідсько-Української губернії типовою була значна майнова диференціація в середовищі державних селян і козаків.

Про розмір господарств військових поселенців свідчать численні списки корінних жителів, що склалися у зв'язку з утворенням військових поселень. Так, наприклад, у списку поселенців 2-ої уланської дивізії зазначалося, що „багаті землевласники землі мали більше, ніж повинно бути, і тільки в одному Борисоглібському окрузі в селищі Мохначі бідні перебороли багатих” [3]. Деякі з цих військових поселенців мали по 60 і більше десятин. Поселенці-хазяї також купували землі за межами поселених округів. Зокрема, командир 2-ої уланської дивізії ген.-л. Г.І.Лисаневич відзначав, що „є в Печенігах один поселенець, який має маєток поза округом військового поселення, від поміщика придбаний, і який має майже 2000 іспанських овець” [4]. Військовий поселенець Петро Доценко (Таганрозький поселений округ) володів 253 дес. землі, придбаної поза округом поселення, а також 100 дес. лісу. В господарстві цього поселенця налічувалося 24 голови великої рогатої худоби і 1370 овець, а грошовий капітал становив 12 тис. руб. [5]. Досить заможним було і господарство поселенця цього ж округу Корнія Лозового, в якому налічувалось 60 дес. „придбаної” землі, 50 голів великої рогатої худоби, 150 овець, 200 бджолиних вуликів та 7 тис. руб. грошового капіталу [6].

© Колеватов Олексій Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Чернігівського державного технологічного університету.

У Чугуївському окрузі в селищі Кочатка відносно заможним було господарство поселенця Осипа Кошавцова (27 голів великої рогатої худоби, 20 овець, 100 бджолиних колод, два сади та капітал, що сягав 1000 руб.), а в селищі Зарожному – Павла Іванова (8 садів, 3 будинки, 200 бджолиних колод, 37 голів великої рогатої худоби та 2 тис. руб.). Середнє поселенське господарство в селищі Піщане мало: 6 голів великої рогатої худоби, 14 бджолиних колод, 27 овець і фруктовий сад [7]. Розвивалось і хутірське господарство. Як правило, в цих селянських господарствах було по 25–30 дес. землі і до 30–40 голів великої рогатої худоби. Все це свідчило, що до округів військових поселень переводились досить заможні селянські родини.

Селянські та козацькі господарства цього регіону вже були пов'язані з ринком, йшов розвиток товарно-грошових відносин, землеробство та тваринництво значною мірою були зорієнтовані на виробництво товарної продукції. Це зумовлювалося близькістю чорноморських портів і наявністю великих ярмарків у Харкові, Курську, Катеринославі, Полтаві та ін. На продаж у ці міста селяни привозили сіно, овочі, вовну, продукти тваринництва, а також деякі вироби домашніх промислів (рядна, сукно, глиняний посуд та ін.). На ярмарках і базарах у цих містах здійснювалась закупівля необхідних для господарства землеробських знарядь та матеріалів для будівництва. Деякі селяни займались візництвом і брали участь в операціях по перепродажу різноманітних товарів [8]. Введення військових поселень призвело до зміни напрямку в розвитку сільського господарства даного регіону. Тепер наголос робився головним чином на землеробство, оскільки господарства військових поселенців ставали базою для забезпечення продовольством діючих підрозділів кавалерії, а тваринництво та інші галузі сільськогосподарського виробництва розглядались як допоміжні.

Необхідно було також вирішити питання про землекористування у поселених округах. Як свідчать статистичні звіти, до створення військових поселень у Слобідсько-Українській губернії місцеві жителі користувалися нивами колективно, без розподілу на окремі земельні ділянки. З уведенням військових поселень общинне землекористування було відмінено, а вся орна земля поселених округів розподілялася між господарствами на рівні ділянки. За „Проектом учредження о военном поселении регулярной кавалерии” поселений округ поділявся „на стільки рівних ділянок, скільки повинно бути в ньому військових поселенців-хазяїв” [9]. У кожному окрузі передбачалось мати по 573 господарські ділянки, але якоїсь конкретної норми наділення землею кожного поселенця-хазяїна цей законодавчий документ не визначав, а закріплював лише перехід до зрівняльної системи землекористування. Проте іншими угоддями (вигонами, сінокоси і пасовища) поселенці-хазяїни продовжували користуватися спільно „за розпорядженням комітету полкового управління, яке робилося щорічно на початку літа” [10]. Це було пов'язано насамперед із коливанням врожаїв трав, які багато в чому залежали від погодно-кліматичних умов кожного окремого року.

Відповідно до „Проекта учредження...” поселенцям заборонялося мати ділянки на правах приватної власності. Проте, як вже зазначалось, військові поселенці мали як в округах, так і поза ними власні ділянки землі. Таким чином, розподіл землі на рівні ділянки між поселенцями-хазяїнами був би порушенням права власності, якщо не визначити за неї винагороду. А оскільки приватне землеволодіння поселенців перешкоджало, на думку уряду, досягненню поставленої перед військовими поселеннями мети, то за наказом головного над військовими поселеннями начальника графа О.А.Аракчєєва колишні власники зобов'язані були продати ці землі своїм округам. В округах 2-ої уланської дивізії у приватному володінні виявилось 12,5 тис. дес. землі. Командир дивізії ген.-л. Г.І.Лисаневич запропонував викупити близько 7,5 тис. дес., у середньому по 13 руб. за десятину (ринкова ціна землі становила близько 40 руб.), а решту конфіскувати, оскільки на них не було купчих [11].

В округах кавалерії питання про наділення поселенців достатньою кількістю землі не стояло так гостро, як у військових поселеннях піхоти. Однак уже при

поселенні в середині 1820-х рр. 2-ої кірасирської дивізії відчувалася нестача земельних угідь. В округах цієї дивізії було мало земель під сінокосами та лісовими угіддями, яких було, вочевидь, недостатньо (див.: табл. 1). Лише в окрузі Псковського полку була достатня кількість лісу – 10.888 дес., або 72,7 % всіх лісових угідь 2-ої кірасирської дивізії (інші поселені округи мали приблизно однакову площу лісу – 8–10 %). За підрахунками командування Слобідсько-Українських військових поселень, для покриття недостатньої кількості землі в поселених округах необхідно було придбати не менше 95 тис. дес., у тому числі 55 тис. дес. сінокосів і 12 тис. дес. лісу [12]. Але через те, що уряду для цього треба було витратити значні кошти, ця пропозиція була виконана лише частково і тільки через декілька років, під час реорганізації поселених округів Слобідсько-Українського військового поселення. Тому відсутність достатньої кількості сінокосів, особливо в поселених округах 2-ої кірасирської дивізії, негативно позначалася на постачанні стройових коней фуражем у перші роки їх функціонування.

Після створення військових поселень перед урядом постало питання: скільки необхідно мати поселенцям землі для того, щоб повністю перевести поселені війська на самозабезпечення продовольством та фуражем. У 1820-1821 рр. керівництвом військових поселень і командирами поселених підрозділів були складені нормативні розрахунки необхідної кількості землі з урахуванням місцевих особливостей і наявності в кожному районі земельних ресурсів [13]. Так, наприклад, для полкового округу 2-ої уланської дивізії пропонувалось мати 40 тис. дес., в т. ч. на одного хазяїна – 24 дес. ріллі, 12 дес. сінокосу та ще 12 дес. для розвитку скотарства. Кожному інваліду передбачалось мати по 6 дес. орної землі (див.: табл. 2). Всього ж у складі 2-ої уланської дивізії передбачалось мати 162.079,5 дес. землі [14]. Однак ці розрахункові норми залишилися лише на папері. Треба також зазначити, що під час початкової організації військових поселень кавалерії 1817 р. для розгортання кавалерійського полку відводилось до 30 тис. дес. землі [15] (див.: табл. 3).

Нові зміни в розмірах земельних ділянок військових поселенців відбулися після прийняття в травні 1827 р. „Положення о военном поселении регулярной кавалерии”. Кожному хазяїну з його помічником передбачалося виділити по 10 дес. орної землі, під городи і коноплянки – по 2 дес. та сінокісної землі по 12 дес. [16]. Але на початок 1830-х рр. середня кількість землі на ревізку душу в Слобідсько-Українських військових поселеннях становила лише 7,04 дес. (6,43 дес. в поселених округах 2-ої уланської дивізії і 7,65 дес. в округах 2-ої кірасирської дивізії) [17]. Найбільша кількість землі на ревізку душу була в Псковському поселеному окрузі – 9,4 дес., а найменша – в Білгородському і Чугуївському округах – по 5,9 дес. землі (див.: табл. 4). Але, якщо брати земельні ділянки поселенців без лісових угідь, сінокосів і пасовищ, які були потрібні для продовольства стройових коней, то середня кількість землі в поселених округах Слобідсько-Української губернії була вже тільки 5,9 дес. на ревізку душу (5,28 дес. у поселеннях 2-ої уланської дивізії і 6,52 дес. – 2-ої кірасирської дивізії).

Цих земель було недостатньо для динамічного розвитку поселенських господарств. Однак за всіх умов Слобідсько-Українські військові поселення були краще забезпечені надільною землею, ніж державні селяни цієї губернії (3,5-4,35 дес.). У поміщицьких селян ці показники були ще меншими – 2,8 дес. [18]. Для покриття власних потреб у продовольстві в цьому регіоні необхідно було мати не менше 5 дес. землі на ревізку душу. Також треба відзначити, що військові поселенці при бажанні могли отримати і більші наділи землі (якщо в поселеному окрузі були вільні угіддя), але недостатня кількість худоби не дозволяла це зробити.

У цілому на початок 1830-х рр. у порівнянні з іншими категоріями селянства військові поселенці були наділені більшою кількістю зручної землі. Але треба відзначити, що до створення військових поселень у Слобідсько-Українській губернії середній земельний наділ на душу населення становив 10 – 15 дес. землі. Таким чином, після організації військових поселень у цьому регіоні земельні наділи зменшилися вдвічі (в деяких поселених округах майже втричі), в основному

за рахунок вилучення з них лісових угідь. У зв'язку з цим поселенці втратили можливість освоювати нові сінокоси, оскільки кращі сінокоси були на розчищених від лісу ділянках.

**Таблиця 1.
Кількість землі і лісу поселених округів
2-ої кірасирської дивізії (1825 р.)**

Округи	Під поселеннями /десятин/	Оранки /десятин/	Сінокоосу /десятин/	Разом /десятин/	Лісу /десятин/	Непридатної землі /десятин/
Катеринославський	3730	50154	13125	67009	1560	4702
Глухівський	4990	45574	17960	68524	1219	5667
Астраханський	6028	51536	9753	67317	1316	11729
Псковський	3927	49714	8983	62624	10888	27306
Всього	18675	196978	49821	265474	14983	49404

Підраховано за: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДІАК України). – Ф. 1351. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 60 зв. – 69.

**Таблиця 2.
Кількість землі, потрібної для одного полкового округу 2-ої уланської дивізії (вересень 1820 р.)**

	Десятин землі
У трьох полях орної землі на 573 стройові ділянки, вважаючи на кожній 24 дес.	13752
Орної землі на 500 інвалідів, кожному по 6 дес.	3000
Під поселення і вигін	2146
Під будівництво штабу і під парадні навчальні місця	400
Під сінокіс на кожену стройову ділянку 12 дес.	6876
Під сінокіс інвалідам, кожному по 2 дес.	1000
Для кінного заводу пасовищні і сінокісні місця	5950
Разом	33124
Для скотарства військових поселенців на кожену стройову ділянку 12 дес.	6876
Всього на кавалерійський полк	40000

Складена за: Російський державний військово-історичний архів (далі: РДВІА). – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 13.

**Таблиця 3.
Норми земельних угідь для розміщення
кавалерійського полку (травень 1817 р.)**

	Десятин землі
Орної землі для стройових ділянок	10905
Орної землі для інвалідів	2000
Під поселення і вигін	1206
Під побудову штабу і блоків	130
Під сінокіс стройовим ділянкам	5005
Під сінокіс інвалідів	700
Для засіву пасовищної і сінокісної оранки	5422
Разом	25368
Для розведення худоби і овець військовим поселенцям	4632
Всього	30000

Складена за: ЦДІАК України. – Ф. 1314. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 5.

Таблиця 4.
Кількість землі на одну ревізку душу в поселених округах
Слобідсько-Українських військових поселень
на початку 30-х рр. XIX ст.

Поселені округи	Всього землі (десятин)	Землі без лісу (десятин)	Землі без сінокошу і пасовищ, які потрібні для продовольства стройових коней (дес.)
2-а уланська дивізія			
Білгородський	5,9	5,4	5,13
Чугувський	5,9	5,04	5
Борисоглібський	7	6,21	5,33
Серпухівський	6,9	6,4	5,67
У середньому по дивізії	6,43	5,76	5,28
2-а кірасирська дивізія			
Катеринославський	7,29	7,12	6,58
Глухівський	6,41	5,85	5,25
Астраханський	7,5	7,35	6,73
Псковський	9,4	9,14	7,5
У середньому по дивізії	7,65	7,37	6,52
У середньому по поселеннях	7,04	6,57	5,9

Підраховано за: РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 3636, 3643, 6933, 6970.

1. Липовская Т.Д. Социально-экономическое и правовое положение военных поселян на Украине 1817–1857 гг. – Днепропетровск, 1982; Богданов Л.П. Военные поселения в России. – М., 1992; Ячменихин К.М. Военные поселения в России (История социально-экономического эксперимента). – Уфа, 1994; Він же. Экономический потенциал военных поселений в России // Вопросы истории. – 1997. – №2. – С.34-48; Кандаурова Т.Н. Экономическая система округов военных поселений кавалерии (статистический анализ массовых источников) // Круг идей: традиции и тенденции исторической информатики. – М., 1997. – С.175-182; Вона ж. Военные поселения в России: аспекты экономической истории // Экономическая история. Ежегодник. 2000. – М., 2001. – С.559-595; Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. – Чернигов, 2006.
2. ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 251-254; Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 252. – Арк. 3-12.
3. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 10.
4. Там само. – Арк. 11.
5. Там само. – Арк. 34 зв.
6. Там само. – Арк. 35 зв.
7. Там само. – Арк. 23-34.
8. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків, 1993. – С. 128-142.
9. Проект учреждения о военном поселении регулярной кавалерии. – СПб, 1817. – Ч. I. – С. 4.
10. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 70.
11. Ячменихин К.М. Экономический потенциал военных поселений... – С. 35.
12. Він же. Армия и реформы: военные поселения... – С. 210.

13. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 60.
14. Там само. – Арк. 13 зв. – 17.
15. ЦДІАК України. – Ф. 1314. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 5.
16. Положение о военном поселении регулярной кавалерии. – СПб., 1827. – С. 61-67.
17. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 3643. – Арк. 59-59 зв.
18. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К., 1989. – С. 57-58, 80.

Статья посвящена анализу землепользования в Слободско-Украинских военных поселениях в первой трети XIX ст. Рассматриваются принципы наделения военных поселенцев землею, а также анализируется количество земли на ревизскую душу в поселенных округах до их реорганизации в начале 30-х гг. XIX ст.

Ключевые слова: военные поселения, поселенный округ, дивизия, десятина.

Organization of the use of land in Slobidsko-Ukrainian's military settlements in the first third of XIX century is analyzed in the article. The principles of distributing plots of land to military settlers are considered, the amount of land per revised head in settled districts to their reorganization in the beginning of 30th in XIX century is analyzed.

Key words: military settlements, a settled district, division, dessiatina.



Костянтин Рахно



ГОРЩИК І ГОРЩИЦЯ: ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ ВИЯВ МЕТАФІЗИКИ СТАТІ

Стаття присвячена метафізичним аспектам символізму статі в українських діалектних номінаціях глиняного посуду, пов'язаних із традиційними віруваннями. Проведено порівняння із українськими та білоруськими віруваннями, що стосувалися дерев'яних виробів, зокрема діжі. Досліджено феноменологічні підстави розподілу предметів матеріальної культури за ознакою статі.

Ключові слова: діжа, глечик, горщик.

При купівлі ремісничих виробів споживач оцінював їх із утилітарної та естетичної точки зору. Згідно з феноменологічною філософією, конституція неживого матеріального об'єкта у зовнішньому світі є першою сферою дійсності, що аналізується. Те, що річ протяжна у просторі і тривала у часі, що вона має такі якості, як вагу, еластичність, колір, тобто конкретизується матеріально, що вона перебуває в певних відносинах з іншими речами, перебуває в русі або ж непорушна, – все це переживається у людському сприйнятті. Матеріальні речі відначально дані в особливих актах перцепції. Дійсна річ носіями традиційної культури сприймалася у просторово-часовому контексті дуже своєрідно. Знати її – означало знати не лише, як вона поводить себе при ударі, при нагріванні, чи довго прослужить, але також усвідомлювати всі її каузальні залежності від інших речей, які теж переживалися в якості дійсних, матеріальних об'єктів зовнішнього світу. Ці залежності не просто припускалися, а вбачалися або сприймалися. Оскільки надприродний світ, реальність і каузальність нерозривно були пов'язані, то дійсні якості були *eo ipso* метафізичними властивостями. Річ виступала не просто загальним поняттям, універсалією. Всі матеріальні змісти речі були контингентні, вони могли змінюватися, але вони завжди були представлені у формі цієї речі¹. Повною мірою це стосувалося глиняних виробів. Навіть процес їхнього придбання в Україні у XIX–XX столітті набував ознак ритуалу, включаючи в себе обрядові моменти та співвідносячись із великою кількістю різноманітних вірувань.

Зокрема, купуючи новий посуд у гончара на базарі, по ньому обов'язково легенько постукували і прислухалися до звуку. Так визначалася якість посуду: цілий він чи має дефект. Ще український філософ Григорій Сковорода наприкінці XVIII століття зауважував, що в гончарів не очима вибирають, а пробують, «*чисто ли звонить*»².

Подекуди ця, на перший погляд, цілком прагматична дія мала додаткове осмислення. Наприкінці XIX століття у Куп'янському повіті на Харківщині вважали, що якщо звук глухий, то це «*горшок*» – борщ у ньому не буде вдаватися. Якщо ж звук тонкий, дзвінкий – це «*горщиця*», все зварене у ній буде смачним³. Отже, правильно виготовлена посудина для приготування їжі мала співвідноситися із жіночим репродуктивним началом, а метою поведінки покупця було визначення її істинної суті. Звучання посуду ототожнювалося із тембром голосу, властивим тій чи іншій статі. Слід зазначити, що це вірування було відоме не скрізь, у Лубенському повіті на Полтавщині на початку XX століття поділу посуду на «*горшок*» і «*горщицю*» не спостерігалось, і на запитання про таку відмінність місцеві господині з подивом відповідали: «*Оце! Такого ще й не чули*»⁴.

©Рахно Костянтин Юрійович – молодший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.

За спостереженнями ж, які стосуються Житомирщини, дублетні назви предметів, протиставлені за граматичним родом, були релевантні для двох тематичних груп лексики: для термінології начиння, наприклад, «діжа» – «діжун», «гладшика» – «гладшиун», «горщик» – «горщиця», і для термінології дерев, скажімо, «береза» – «березун», «дуб» – «дубиця», «шовковиця» – «шовкун». Найбільш продуктивним при утворенні іменників чоловічого роду був суфікс -ун, жіночого роду – -ик(-иц-)⁵. Етнолінгвістами на Середньому Поліссі зафіксовані пари «шовковиця» – «шовкун», «шовковиця» – «шовк», «дубиця» – Ш⁶. На Лівобережжі, в Лубенському повіті Полтавської губернії, на початку ХХ століття теж поділяли дерева на «шовкун» (тичинкове) та «шовковицю» (плідникове)⁷. Такої ж думки дотримувалися у південних повітах Київської губернії: «Кажуть, що і зела оті усякі, билинки тощо, то теж мають собі і жінок і чоловіків, і садовина і ліс не будуть, кажуть, родити, як не має там хоч одного деревця инакшого полу: от-же є шовкуні і шовковиці»⁸. Із семантичної точки зору процедура деривації описувала розчленування сигніфіката на дві іпостасі: чоловічу й жіночу, причому припускали, що властивості денотата, передовсім репродуктивні, залежать від граматичного роду. Наприклад, у селі Рясно Ємельчинського району Житомирської області «определяють тим, що він не має симинов, він бесплодний. А вона має семена, жолуди – дубица»⁹. Протилежність за родом у назвах дерев могла пов'язуватися з відмінностями у формі: берізку з гілками, що опускалися донизу, у Вишевичах Радомишльського району тієї ж області називали «береза», а з гілками, що підіймаються догори, – «березун»: «Є береза, а є березун. У єе распускаєцца голе донизу, а в єго доверху»¹⁰. На Полтавщині за формою досі розрізняють «кавун» і «кавуницю» – остання більш плеската й смачніша.

Деяким лексемам такого типу у середині ХХ століття вже не надавалося розрізняльового значення. Зокрема, словом «літник» на Полтавщині називали легеньку одяжину для літа, а «літнячкою» – легку літню спідницю. Молоко, поставлене для скисання, могло зватися як «стоянець», так і «стоянка»¹¹. Але це не означає, що якихось додаткових коннотацій ці слова не мали в минулому.

Про стійкість даної словотворчої моделі і міфопоетичних уявлень, що стояли за нею, свідчить той факт, що в другій половині ХІХ століття у Чернігівській губернії її застосовували до дерев'яного посуду, що вживався для заквашування тіста, а також капусти, буряків тощо. «Дежка», тобто діжа з парною кількістю клепок протиставлялася такій самій посудині з непарною кількістю клепок, яку називали «дежун». Буряки, капусту, огірки слід було заготовляти неодмінно в «дежці», якщо ж покласти їх у «дежун», то вони не вдадуться. У «дежці» й хліб вдається хороший, а в «дежуні» – ніколи. Жінка з села Переходового Ніжинського повіту розповідала: «Поїхав чоловік у ярмарок і купив дежку, я й поклала в її капусти. Не удалась моя капуста! Я й на другій год поклала – не удалась! Роздивились, аж то дежун». Тому посудину продали. Відомі випадки, коли «дежуна» не лише продавали за меншу ціну, але й перетворювали на «дежку», вставляючи бракуючу клепку чи викидаючи зайву¹².

Дослідники кінця ХІХ – початку ХХ століття зафіксували аналогічне протиставлення в Лубенському повіті Полтавської губернії, Куп'янському повіті Харківської губернії, Житомирському повіті Волинської губернії, в Новоросійському краї¹³. Діжа з парною кількістю клепок протиставлялася такій самій діжі з непарною кількістю клепок. У першій половині ХХ століття цінні відомості про це повір'я були зафіксовані на території Житомирщини¹⁴. У другій половині ХХ століття воно ще побутувало серед старшого покоління в низці населених пунктів Овруцького й Коростенського районів Житомирської області, Любешівського району Волинської області, а також із деякими видозмінами в білорусів у сусідніх Лельчицькому й Ветківському районах Гомельської області, Климовському районі Брянської області¹⁵. «Жіноча» та «чоловіча» дерев'яні посудини позначалися відповідно загальноновживаним словом «діжа» («діжка») і утвореним від нього словом чоловічого роду, наприклад, «діжа» – «діж», «діжка» – «діжун». Форми «діж» і «діжун» зустрічалися найчастіше, також відомі варіанти

«діжур», «дыжак», «дяжон». «Жіноча» діжа, як правило, оцінювалася позитивно, а «чоловіча» – негативно. Згідно із віруванням, у діжі з непарною кількістю клепок не буде вдаватися хліб. Перевага, яка віддавалася «діжі», очевидно, була обумовлена тим, що заквашування тіста здавна вважалося жіночою роботою, яка не личить чоловікові. Тривале долучення діжі до сфери жіночого спиралося як на реальну жіночу працю з випікання хліба, так і на певні міфологічні вірування¹⁶. Існувало навіть повір'я про те, що чоловікові не можна заглядати в діжу: у нього перестануть рости борода й вуса, тобто він і зовні уподібниться до жінки¹⁷.

Протиставлення діжі й діжуна займало особливе місце серед інших родових пар. З огляду на подібність уявлень, пов'язаних із глиняним та дерев'яним посудом, варто розглянути його докладніше. Воно було дуже поширене в Україні, пов'язувалося з цілою системою повір'їв та з діями ритуального характеру. У селі Пісках Житомирського повіту Волинської губернії вірили, що, якщо в діжі, в якій місяць хліб, непарна кількість клепок, то хліб ніколи не вдається, і треба купувати нову діжу. Посудина з парною кількістю звалася «діжка», а з непарною – «діжур»¹⁸.

Для того, щоб відрізнити «діжу» від «діжа», при купівлі перелічували клепки на чіт-лишку, наприклад; «Діежка, діеж, діежка, діеж. Як жэ попадэ діежка, то буде добрэ, а як діеж – недобрэ» й відмовлялися купувати, якщо кількість виявлялась непарною, тобто якщо то був «діж», а не «діжа». Як видно з цього примовляння, записаного в Замош'ї Лельчицького району на Гомельщині, перелік починався зі слова «діежка» і ним мусив і закінчитися, тобто загальна кількість клепок мала бути непарною. Справа в тому, що в цьому та деяких інших населених пунктах Білоруського Полісся, зокрема, Голубиці й Дорошевичях Петриковського району Гомельської області, позитивно оцінювалася саме діжа з непарною кількістю клепок. У цьому випадку співвідношення опозицій «чіт-лишка» і «чоловічий-жіночий» було протилежне до стандартного: звичайно, ознака «чоловічий» співвідносилася з позитивним началом і непарністю, а «жіночий» – з негативним початком і парністю, похідною від «бісівського» числа два. Нестандартність оцінки в цьому випадку може бути пояснена тим, що діжа, у якій «народжується» хліб, уподібнювалася до жіночого лона й тому її жіноче начало оцінювалося позитивно й використовувалося в продукуючій магії. «Робяць діжу не до пары, щоб клёпка була не до пары» – пояснювали в Замош'ї. А в Прісному Ветковського району тієї ж Гомельської області знали значно більше: «У пару-то дзежка неудачьна, с халоднага, гаварят, дуба. Шобы лішня була кляпчына» треба. Якщо кількість клепок парна, то це «ни дзежка, а дяжун. А як лішня – эта ўжэ дзежка». Якщо хліб у діжі не вдається, «эта, гаворять, з халоднага дуба. Халодный дуб – лянiвий, ён не осьпае лісьця, і ён не раздзяёцца. Эта лянiвий дуб»¹⁹.

Натомість в Україні перевага часто віддавалася діжі з парною кількістю клепок²⁰, вона вважалася жіночою, а з непарною – чоловічою, перелік тут, навпаки, починався зі слова «діж»²¹. Так, у селі Ставки Радомишльського повіту на Житомирщині воно відбувалося так: покупець, наблизившись до діжі, клав палець на першу-ліпшу клепку і говорив: «Діж!» Потім, переставивши пальця на сусідню: «Діжа!». І далі: «Діж, діжа...» Якщо остання клепка потрапляла на слово «діжа», то посудину купували²². У Слов'яносербському повіті «діжею» звали посудину з парною кількістю клепок, а з непарною звали «діж». «Купуючи діжку, лічуть тростки, кажучи на першу: «діж», на другу: «діжа», на третю знову: «діж» і так усі переберуть. Як на останню прийдеться сказати: «діжа», то купують, бо хліб добрий буде, а як «діж», то не купують»²³. Парність розумілася як гарантія повноти, удачі, добробуту. Очевидно, такі відхилення були зумовлені семантичною взаємодією опозиції чіт-лишка з іншими значеннєвими параметрами й символічними трактуваннями ситуації, до якої застосовувалася магія числа.

Проте в повідомленнях із Харківської та Полтавської губерній не вказано прямо, як саме протиставлені за родом назви співвідносяться з опозицією чіт – лишка, можна припускати, що перевага й тут віддавалася діжі з парною кількістю клепок, однак упевненості немає. У Лубенському повіті Полтавської губернії господині знали, що вже при самій купівлі слід остерігатися, щоб не купити «діжа» замість «діжі»,

тому що «як діж, то хліба ни їж». Унікаючи помилки при купівлі, вони починали рахувати з однієї клепки: «діжа», «діж», і якщо на останню клепку випадало знову «діжа», то посуд годиться, а якщо «діж» – ні²⁴. У Куп'янському повіті Харківської губернії при купівлі нової діжі перелічували клепки: «діжа», «діж», «діжа», «діж» і так далі. Якщо на останню клепку припадало слово «діжа», то хліб буде вдаватися, якщо ж «діж», то тісто з дна буде синє, на ньому буде синя смуга у вигляді джгута, й хліб буде невдалим²⁵. Непарність мала позитивну семантику, що характерно й для більшості інших контекстів та ситуацій, для яких релевантна категорія «чїт-лишка».

Перелїк такого роду знаходить близькі аналогиї в білоруських зимових ворожїннях. У вечїр напередоднї Водохреща дївчата лїчили кїлки в тїновї, перебирали їх всї до кїнця, примовляючи: «Кол – колїца, кол – колїца», – якщо на останнїй припадав «кол» – значить, вийде замїж, а якщо «колїца» – значить, не вийде²⁶. За іншим описом, напередоднї Рїздва «дзеїкі тын лїчуць, прїговарївая: «Цї тын, цї тынїшча, цї тын, цї тынїшча». Колї вїйдзець чот – то замуж вїйдзї, колї лїшка (нечот), так нет»²⁷. Рахували також «То кол – то калїна», «То тын – то тынїна», «Ета кол – ета калїшча» та іншим подїбним чїном²⁸. Цїкаво, що закїнчення рахунку на лїшку і слово чоловїчого роду в одних випадках вїщувало дївчїнї швїдке замїжжя, в інших, навпаки, знаменувало її залишитися в дївках.

За допомогою повїр'я про «дїжуна» осмислювалася цїлком реальна ситуація, коли з невідомої причини переставав вдаватися хліб. Пїсля того як всї інші засоби були випробуванї, знаючи чоловік відкривав господїнї, що нею придбанїй «дїжун», а не «дїжа». Аналогїчне оповїдання побутувало і в Радзїнськїму повїтї в Польщї, однак там воно пов'язувалося з іншими повїр'ями: старець відкривав господїнї, що клепки в дїжї мусять бути розташованї так само, як вони були розташованї в деревї, з якого вона виготовлена²⁹.

Оскїльки слова, якї використовувалися при перелїку клепок, збїгалися із назвами «жїночої» й «чоловїчої» дїжї, його метою слїд вважати визначення її «їстинного» їменї: якщо рахунок закїнчився на словї «дїжа» – значить, купується «дїжа», а не «дїж» чи «дїжун». Можливо, навїть, що колїсь перелїк клепок починався з «чоловїчої» дубової клепки, яка звалася словом «дїжа». На це вказують полїські матерїали: «То як не вдаеця хліб, то беруть клепки лїчуць: «Дубова – соснова, дубова – соснова», – і тре, коб на дубовї кончїлосе, то буде хорощїй хліб», тобто треба, щоб клепки були непарними. «Тре, коб непарнї клепки були. То єслї будут парнї, хліб не вдаеця. То мастер, котори робїт дїжу, он лїчит клепки, там одна соснова, а друга тре, коб була дубова, вїн так лїчит: «Клепка – клепчун, клепка – клепчун». Як прїде щот на «клетчун», то хороща дїжа, а як на «клетку», то не вдаеця, хліб не растет. В єе сало кладуть, хліб вже не месят», – пояснювали у Ветлах Любешївськїго району Волинськїої областї. Це одне з небагатьох свїдчень того, що повїр'я було значуще й для самих бондарїв³⁰. У Великїй Весї Рїпкїнськїго району Чернїгївськїої областї пїдтвержували позитивну оцїнку непарностї: «Тре, щоб в дїжї кльопок не до пари, щоб хліб добри був»³¹. Отже, вїрування, пов'язанї з дерев'яним посудом, були дуже близькими до тих, що стосувалися посуду глїняного. Визначення статї дїжї вїдповїдало, як і висновок, який із нього робився, визначенню статї глїняного горщїка.

На Полїссї деривати жїночого роду «горщїця» і «казанїця» могли позначати те ж, що й мотивуючі їменники чоловїчого роду «горщок» та «казанок», але без вуха: «Горщок буде із вухом, а горщїця так буде, така кругленька». «Се казанок – то вїн з вухом, вона без вуха – казанїця», – пояснювали у Вишевичах Радомишльськїго району Жїтомирськїої областї³². Те ж саме протиставлення стосувалося «гладїшуна» й «гладїшки». Останнїм термїном в Олешнї Рїпкїнськїго району звався глїчик для молока без вуха³³. Вживали саме це слово також гончарї в Нїжинї та Ічнї³⁴, у Вербї Коропськїго району³⁵. «Гладїшкою» називали глїчик без вуха також у Вертїївцї Нїжинськїго району, Галаїбїному, Холмах і Смоляжї Борзнянськїго району, Змїтневї Соснїцькїго району, Кїптях Козелецькїго району, Осьмаках Менськїго району Чернїгївськїої областї, Щедрогорї Ратнївськїго району та Вїлицї Шацькїго району Волинськїої областї³⁶. У гончарїв Радомишльськїго повїту Київськїої губернїї

гличик для молока мав назву «*гладушка*». Натомість глек для сметани у гончарів Київщини мав назву «*гладущик*»³⁷. Великий гличик в Карпилівці Іванківського району Київської області називали «*гладуш*»³⁸. На Полтавщині великого розміру гличик теж називали «*гладуш*», «*гладуш*»³⁹, а гличик без ручки звався «*гладушка*»⁴⁰. Лексеми «*гладущик*» і «*гладушка*» відомі у гончарів Миколаївщини⁴¹. Словами «*гладущик*», «*гладуш*» і «*гладушка*» звали гличик у наддністрянських говірках Львівщини й Тернопільщини⁴². У галицьких вживали варіанти «*гладушка*», «*гладуш*», «*гладущик*»⁴³. Слово «*гладушка*» як позначення глека, гличика було притаманне також південно-східним говіркам української мови та сусіднім говіркам російської, що сформувалися на українській основі⁴⁴. У донських говірках «*гладушка*» – глек без вуха для молока⁴⁵. Протиставлення цих предметів глиняного посуду за статтю у Вишевичях Радомишльського району Житомирської області так само набувало оціночного характеру: «*Гладушун іс пупом – ні за што не отходить сметана. А в гладушкі отходить. Билі такіє, шо іх виробляє, – спеціально робит... для зла*»⁴⁶. Таке осмислення дій гончара явно вторинне, помилкове, воно свідчить про занепад і плутанину традиційних уявлень, пов'язаних із гончарством та глиняним посудом, адже в багатьох місцевостях України глеку для молока обов'язково робили з „пупом”, який, на думку споживачів, мав позитивно впливати на утворення сметани. На чоловічий і жіночий, відповідно до зроблених деталей магічного характеру – «*пупа*» й «*мітки*», поділяли глиняний посуд і в Львівській області⁴⁷. Ці уявлення цілком вписуються у коло семантичних функцій категорій роду в слов'янських мовах. Зокрема, подібний статевий поділ предметів хатнього начиння, хоча й належних до різних категорій, побутовав також у сербів⁴⁸.

Подальші паралелі, цікаві з точки зору українсько-північноіранських етнокультурних зв'язків, простежуються в Таджикистані, серед населення верхів'їв Пянджу. Зокрема, в долині Хуфа, де весь посуд поділявся на чоловічий і жіночий. До посуду чоловічого роду належав той, що вищий, а також посуд, що мав вуха й носики. Низькі посудини з широкою основою і широким отвором вважалися жіночого роду⁴⁹. Слід думати, що це – залишок стародавніх іранських вірувань, оскільки середньовічні іранці, за свідченням венеційського мандрівника XVII століття П'єтро делла Валле, на практиці розрізняли чоловіче й жіноче у природних стихіях, їжі, одязі, інших речах, яким відповідно призначалося те чи інше застосування⁵⁰.

Розрізнювання граматичного роду (genus), як доведено культурологами, є процесом, тісно пов'язаним із міфологічними уявленнями. Позбавлені статі предмети й ідеї класифікувалися традицією як чоловічі й жіночі⁵¹. Дослідники неодноразово говорили про сексуалізований світ (le monde sexualise) традиційної культури, маючи на увазі морфологічну якісну класифікацію, що є завершенням і вираженням досвіду, який полягає у містичному злитті зі світом. Це ідея самого життя, яка, проєктована на космос, сексуалізує його. Мова йшла не про «об'єктивні», раціоналістично-наукові спостереження, а про «піднесення» навколишнього світу через терміни життя, тобто про його антропокосмічне призначення, що містило сексуальність, родючість, смерть і відродження⁵². Визначальна роль чоловічого й жіночого начал у створенні світу, в його устрої та функціонуванні (слід згадати хоча б великий космічний міф про зв'язок *activit sexuelle et agricole*) дуже добре відома⁵³. Роздвоєність людського буття на чоловіче й жіноче – одна з найглибших його таємниць. Все наше життя народжується із взаємодії чоловічого й жіночого.

Потужність і розподільна сила опозиції чоловічий/жіночий була закладена в тому, що полярність припускала, точніше, вимагала активної, творчої (творячої) взаємодії опозитів, що є суттю творення, суттю світу і його гарантом, так само, як одним із основних параметрів стереотипу поведінки людини. Із цього положення досить природно випливала універсалізуюча роль класифікації за ознакою чоловічий/жіночий, коли під неї, спираючись на граматичні показники слів, підверстувалися об'єкти, явища й дії, реально із сексуалізацією універсуму не пов'язані. Зближення/видалення, (від)давання/(від)бирання, поява/зникнення, метаморфози й таке інше міфологізувалися в колі дії опозиції чоловічий/

жіночий⁵⁴. Таким чином, мова йде про загальну концепцію космічної реальності, що сприймалася як життя, а отже, була сексуалізованою, оскільки сексуальність є особливим знаком усієї живої реальності.

Отже, на певному рівні культури увесь світ, світ «природний» так само, як і світ предметів і речей, виготовлених людиною, виявлявся сексуалізованим, тобто розділеним на дві частини за ознакою чоловічий/жіночий. Чоловіче й жіноче на онтологічному й гносеологічному рівнях побутували як елементи культурно-символічних рядів. Слід думати, що, за всієї своєї безсумнівності, «змістовно-функціональний» (операційний) механізм опозиції чоловічий/жіночий її не вичерпував: крім нього, у самій опозиції була якась самодостатня значущість, що визначала її особливе, у якимсь розумінні чільне місце в наборі семіотичних опозицій моделі світу. Варто порівняти хоча б протиставлення чоловічого й жіночого начала (yang/yin) у далекосхідній, зокрема, в китайській традиції як основний принцип класифікації світу. Усі явища, форми й сутності є лише зміни в шкалі співвідношень цих двох начал, що є визначально-елементарними та виступають як субстанції абсолютно жіночого й абсолютно чоловічого. З них складається остаточно й онтологічна, й динамічна єдність. В динамічному аспекті вони були протилежні й одночасно взаємодоповнюючі, слугуючи ключем до будь-якої ситуації в світі – у природному циклі, у всесвіті, у людських і суспільних стосунках. Ці два начала визначали собою все громадське життя і всю картину світу. Не було такої опозиції, що не покривалася б їхнім протиставленням. Сюди ж належать і згадані вище вірування іранців. Однак такі уявлення були властиві не лише розвинутих цивілізаціям. У даяків наділялися статтю навіть природні стихії, скажімо, вирізнявся чоловічий дощ. До припущення про особливе значення такого розрізнення приводить аналіз того, як реалізувалася опозиція чоловічий/жіночий у різних кодах різних моделей світу. Тут заздалегідь можна сказати, що універсалізація сама по собі, хоча б у частині випадків, повинна була привести до класифікації чисто умовної, не заснованої на реальних властивостях об'єктів. До того ж семантичні підстави класифікації послідовно не витримувалися, і ця лабільність ніби коливала її змістовну сутність. Відповідно до цього спроби інтерпретації, незалежно від того, чи походила вона від носіїв традиції («зсередини») або від дослідників («ззовні»), нерідко здійснювалися на рівні народної етимології – пояснення, так би мовити, «назад», за аналогією тощо. Зрозуміло, те ж можна сказати й про інші опозиції, але ця була занадто яскравою, занадто наочною, і тому умовність, непослідовність іноді проявлялася у відношенні її особливо чітко⁵⁵. Постграматичний поділ предметів на чоловічі й жіночі в первісному мисленні був тісно пов'язаний із їхнім одухотворенням, міфологізацією⁵⁶.

Стать (sexus) – велика й головна магічна сила природи⁵⁷. Річ не могла бути «реальною», не могла бути «живою», якщо не мала статі. Тому стать була властива не тільки каменям і мінералам, але й речам, створеним людиною⁵⁸, в тому числі й гончарним та бондарським виробам. Окремі властивості глиняного й дерев'яного посуду як матеріального предмета підключали його до опозиції чоловічого/жіночого, яка мала символічне значення. Глиняний посуд у традиційній культурі українців наділявся продукуючою символікою. Він був символом багатства й добробуту, достатку й здоров'я, активно функціонуючи в різноманітних обрядах. Глиняний посуд узагалі втілював собою життєву повноту й долю у їх протистоянні смерті, убогості й порожності. Як і дерев'яна діжа для хліба, з якою пов'язувалися схожі уявлення, глиняні глечики використовувалися для приготування й зберігання молочних продуктів – одного з найсакральніших видів їжі. Відстоювання сметани, що відбувалося у глечиках, її збирання та примноження, осмислювалося символічно як прояв специфічно властивої їм якості, а також як зародження життя й зростання достатку. Такий посуд наділявся жіночими рисами. Так само й борщ – традиційна страва, яка була своєрідним символом гараздів, пов'язувався з комплексом родючості, звідси і його особлива роль у ритуальній практиці нового року, використання в обрядах викликання дощу та в якості поминальної страви, паралелізм борщу та стародавнього обряду панспермії. Тому глиняний посуд,

призначений для приготування борщу, також осмислювався як наділений рисами живої істоти жіночої статі.

1. Шютц А. Смысловая структура повседневного мира: Очерки по феноменологической социологии / А. Шютц. – М., 2003. – С. 10, 11, 35, 36.
2. Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи / Г. Сковорода. – К., 1983. – С. 108, 186.
3. Щ[елоковская] В. Пища и питье крестьян-малоросов с некоторыми относящимися сюда обычаями, поверьями и приметами / В. Щ[елоковская] // Этнографическое обозрение. – М., 1899. – № 1-2. – С. 273.
4. Милорадович В. Житье-бытье Лубенского крестьянина / В. Милорадович // Киевская старина. – К., 1902. – Т. LXXVII. – Июнь. – С. 404.
5. Топорков А.Л. К оппозиции мужское/женское в этнодиалектных текстах / А.Л. Топорков // Структура текста-81: Тез. симпоз. – М., 1981. – С. 171; Топорков А.Л. Из наблюдений над функциями категорий рода в этнодиалектных текстах / А.Л. Топорков // Славянское и балканское языкознание. Структура малых фольклорных текстов. – М., 1993. – С. 56.
6. Топорков А.Л. Из наблюдений... – С. 58.
7. Милорадович В. Житье-бытье Лубенского крестьянина / В. Милорадович // Киевская старина. – К., 1903. – Т. LXXX. – Февраль. – С. 186.
8. [Кузеля З.] Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини, зібрав Мр. Г. Обробив Др. Зенон Кузеля // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1906. – Том VIII. – С. 129.
9. Топорков А.Л. К оппозиции... – С. 171; Топорков А.Л. Из наблюдений... – С. 58.
10. Топорков А.Л. Из наблюдений... – С. 58.
11. Ващенко В.С. Словник полтавських говорів / В.С. Ващенко. – Харків, 1960. – Вип.1. – С. 55, 92.
12. Г-ов М. Пол неодушевленных предметов / М. Г-ов // Киевская старина. – К, 1884. – Том VIII. – Апрель. – С. 698.
13. Милорадович В. Житье-бытье Лубенского крестьянина / В. Милорадович // Киевская старина. – К, 1902. – Т. LXXVII. – Июнь. – С. 400; Щ[елоковская] В. Пища и питье... – С. 274; Боцяновский В.Ф. Заговоры против болезней, разные поверья и приметы (село Писки Житомирского уезда) / В.Ф. Боцяновский // Живая старина. – СПб., 1895. – Вып. 3-4. – С. 504; [Гринченко Б.] Словарь української мови, збирала редакція журналу «Кієвська старина» / Упорядкував, з додатком власного матеріалу Борис Гринченко. – К., 1907. – Т. I. А-Ж. – С. 390.
14. Кравченко В.Г. З побуту й обрядів північно-західної України / В.Г. Кравченко // Збірник Волинського науково-дослідного музею. – Житомир, 1928. – Т.1. – С. 70-71.
15. Топорков А.Л. Из наблюдений... – С. 56.
16. Топорков А.Л. К оппозиции... – С. 172; Топорков А.Л. Домашняя утварь в поверьях и обрядах Полесья (XIX – начало XX в.): Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Л., 1986. – С. 8; Топорков А.Л. Домашняя утварь в поверьях и обрядах Полесья / А.Л. Топорков // Этнокультурные традиции русского сельского населения XIX – начала XX в. – М., 1990. – Вып. 2. – С. 69-77, 115; Топорков А.Л. Из наблюдений... – С. 56; Топорков А.Л. Дежа / А.Л. Топорков // Славянские древности: Этнолингвистический словарь / Под ред. Н.И. Толстого. – М., 1999. – Т. 2: Д-К. – С. 45, 47; Валодзіна Т. Семантыка рэчаў у духоўнай спадчыне беларусаў / Т. Валодзіна. – Мінск, 1999. – С. 77.
17. Кравченко В.Г. З побуту... – С. 75.
18. Боцяновский В.Ф. Заговоры... – С. 504.
19. Толстая С.М. Чет или нечет? / С.М. Толстая // Живая старина. – М., 2010. – № 4. – С. 22.
20. Боцяновский В.Ф. Заговоры... – С. 504; [Гринченко Борис]. Словарь... – С. 390; Кравченко В.Г. З побуту... – С. 70-71.
21. Топорков А.Л. К оппозиции... – С. 172; Топорков А.Л. Домашняя утварь в

- поверьях и обрядах Полесья (XIX – начало XX в.): Автореферат диссертации... – С. 8; Топорков А.Л. Из наблюдений... – С. 56; Топорков А.Л. Дежа... – С. 46.
22. Кравченко В.Г. З побугу... – С. 71.
23. [Гринченко Борис]. Словарь... – С. 390.
24. Милорадович В. Житье-бытье Лубенского крестьянина В. Милорадович // Киевская старина. – К., 1902. – Т. LXXVII. – Июнь. – С. 400.
25. Щ[елоковская] В. Пища и питье... – С. 274.
26. Богданович А.Е. Пережитки древнего мирозерцания у белоруссов: Этнографический очерк / А.Е. Богданович. – Гродна, 1895. – С. 88.
27. Шейн П.В. Белорусские народные песни с относящимися к ним обрядами, обычаями и суевериями, с приложением объяснительного словаря и грамматических приметаний / П.В. Шейн. – СПб., 1874. – С. 452.
28. [Никифоровский Н.Я.] Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах / Собрал в Витебской Белоруссии Н.Я. Никифоровский. – Витебск, 1897. – С. 50-51; Federowski M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej: Materiały do etnografii słowiańskiej, zgromadzone w latach 1877-1895 / M. Federowski. – Kraków, 1897. – Т.1. Wiara, wierzenia i przesady ludu z okolic Wołkowyska, Słonima, Lidy i Sokółki. – S. 312; Дай Божа знаць, з кім век векацаць: Беларуская народная варажба / Склад. У.А. Васілевіч. – Мінск, 1993. – С. 21-22.
29. Witowt. Chleb // Wisła: Miesięcznik geograficzno-etnograficzny. – Warszawa, 1904. – Т. 18. – Zesz. 1. – S. 48-49; Kubiak I., Kubiak K. Chleb w tradycji ludowej. – Warszawa, 1981. – S. 12-13.
30. Топорков А.Л. Из наблюдений... – С. 56; Толстая С.М. Чет или нечет?... – С. 22; Топорков А.Л. Дежа... – С. 46; Журавлев А.Ф. Язык и миф. Лингвистический комментарий к труду А.Н. Афанасьева «Поэтические воззрения славян на природу» / А.Ф. Журавлев. – М., 2005. – С. 243.
31. Толстая С.М. Чет или нечет?... – С. 22.
32. Топорков А.Л. Из наблюдений... – С. 58; Топорков А.Л., Толстой Н.И. Горшок // Славянские древности: Этнолингвистический словарь / Под ред. Н.И.Толстого. – М., 1995. – Т.1: А-Г. – С. 527.
33. Могильченко М. Гончарство у с. Олешні у Чернігівщині / М. Могильченко // Матеріяли до українсько-руської етнології – Львів, 1899. – Том I. – С. 63, 65.
34. Фриде М. Гончарство на юге Черниговщины / М. Фриде // Материалы по этнографии. – Л., 1926. – Том III. Выпуск первый. – С. 51.
35. Орел Л. Кераміка с. Верба Коропського району Чернігівської області / Л. Орел // Українське гончарство: Науковий збірник за минулі літа. – К. – Опішне, 1993. – Книга 1. – С. 313.
36. Лисенко П.С. Словник поліських говорів / П.С. Лисенко. – К., 1974. – С. 55; Аркушин Г. Словник західнополіських говірок / Г. Аркушин. – Луцьк, 2000. – Т. 1. А–Н. – С. 91.
37. Ионов И.Ф. Гончарный промысел в Киевской губернии / И.Ф. Ионов // Кустарная промышленность в Киевской губернии: Итоги анкетного и местного обследования, произведенного Киевской губернской земской управой по поручению Губернского земского собрания. – К., 1912. – С. 11.
38. Лисенко П.С. Словник... – С. 55.
39. Білецький-Носенко П. Словник української мови / П. Білецький-Носенко. – К., 1966. – С. 98; Кривчанська М.Ф. Назви посуду гончарного промислу Полтавщини / М.Ф. Кривчанська // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови. – К., 1954. – С. 51.
40. Ващенко В.С. Словник... – С. 25.
41. Спанатій Л. Термінолексика гончарів Миколаївщини / Л. Спанатій // Українське гончарство: Науковий збірник за минулі літа. – К. – Опішне, 1993. – Книга 1. – С. 331.
42. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Г. Шило. – Львів – Нью-Йорк, 2008. – С. 92, 158.
43. [Желеховский Е.] Малорусско-німецкий словарь / Уложив Євгеній

Желеховский, ц.к. професор гімназії в Станіславі. – Львів, 1886. – Том I (А–О). – С. 142-143.

44. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – СПб.-М., 1880. – Т. 1. А-З. – С. 353.

45. Миртов А.В. Донской словарь: Материалы к изучению лексики донских казаков / А.В. Миртов // Труды Северо-Кавказской ассоциации научно-исследовательских институтов. – Ростов-на-Дону, 1929. – Выпуск 6. – С. 60; Большой толковый словарь донского казачества / Организация издания и ред. Е.А. Гришиной. – М., 2003. – С. 106.

46. Топорков А.Л. Из наблюдений... – С. 58; Топорков А.Л., Толстой Н.И. Горшок... – С. 527.

47. Бобринский А. О двух символах плодородия на украинской керамике / А. Бобринский // Українське гончарство: Науковий збірник за минулі літа. – К. – Опішне, 1993. – Книга 1. – С. 122.

48. Reiter N. Die sprachlichen Faktoren im weiblich-männlichen Regiersystem / N. Reiter // Osteuropa-Institut an der freien Universität. Balkanologische Veröffentlichungen / Herausgegeben von Norbert Reiter. – Berlin, 1987. – Band 12: Die Stellung der Frau auf dem Balkan: Beiträge zur Tagung vom 3.-7. September 1985 in Berlin. – S. 295-296, 307-311.

49. Пещерева Е.М. Гончарное производство Средней Азии / Е.М. Пещерева. – М.-Л., 1959. – С. 93.

50. Тайлор Э.Б. Первобытная культура / Э.Б. Тайлор. – М., 1989. – С. 140.

51. Тайлор Э.Б. Первобытная... – С. 139-140; Навроцький С.О. Проблема «мітичного мислення» / С.О. Навроцький // Етнографічний вісник. – К., 1927. – Кн. 5. – С. 129-130.

52. Элиаде М. Азиатская алхимия: Сборник эссе / М. Элиаде. – М., 1998. – С. 156.

53. Цивьян Т.В. Оппозиция мужской/женский и её классифицирующая роль в модели мира / Т.В. Цивьян // Этнические стереотипы мужского и женского поведения. – СПб., 1991. – С. 77.

54. Цивьян Т.В. Оппозиция... – С. 77; Гура А.В. «Мужской – женский» в народной зоологии: соотношение символики, пола и грамматического рода / А.В. Гура // Признаковое пространство культуры. – М., 2002. – С. 155-162.

55. Цивьян Т.В. Оппозиция... – С. 78; Тайлор Э.Б. Первобытная... – С. 140; Эвола Ю. Метафизика пола / Ю. Эвола. – М., 1996. – С. 192-194, 212-214; Кайуа Р. Миф и человек. Человек и сакральное / Р. Кайуа. – М., 2003. – С. 193-195; Элиаде М. Азиатская алхимия... – С. 158.

56. Тайлор Э.Б. Первобытная... – С. 140; Навроцький С.О. Проблема... – С. 129-130.

57. Эвола Ю. Метафизика... – С. 400.

58. Элиаде М. Азиатская алхимия... – С. 115.

Статья посвящена метафизическим аспектам символизма пола в украинских диалектных номинациях глиняной посуды, связанных с традиционными верованиями. Проведено сравнение с украинскими и беларускими верованиями, касающимися деревянных изделий, в частности дежи. Исследованы феноменологические основания разделения предметов материальной культуры по признаку пола.

Ключевые слова: бочка, кувшин, горшок.

The article is devoted to the metaphysical aspects of gender symbolism in the Ukrainian dialect nominations of earthenware, connected with traditional beliefs. The comparison with Ukrainian and Belarusian beliefs concerning cooperage, especially vats, has been carried out. The phenomenological grounds of gender differentiation between the objects of material culture are researched.

Андрій Чуткий

●

АРХІВ КИЇВСЬКОГО КОМЕРЦІЙНОГО ІНСТИТУТУ ЯК ВАЖЛИВИЙ КОРПУС ДОКУМЕНТІВ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ ст.

Стаття присвячена введенню до наукового обігу корпусу документів архіву Київського комерційного інституту. Систематизуються аспекти спрямованості історичних студій, що можуть бути здійснені на основі цього масиву архівних джерел. Обґрунтовується важливість даного корпусу документів як для мікро-, так і для макроісторичних досліджень у рамках історії України початку ХХ ст.

Ключові слова: архів Київського комерційного інституту, історія України початку ХХ ст., інтелектуальна історія.

Дослідження джерельної бази, що допомагає краще вивчати різні аспекти історії, завжди залишатиметься актуальною складовою історичних студій. Саме писемні джерела для періоду другої половини ХІХ – початку ХХ ст. мають першочергове значення і саме вони здатні створити найбільш повну та різноаспектну реконструкцію тієї епохи.

Натомість попри триваючі активні історіографічні дослідження ще й дотепер значний масив архівних матеріалів залишається не залученим до наукового обігу. І це стосується не поодиноких справ, а цілих фондів, які нараховують величезну кількість архівних документів, що здатні посприяти поглибленню реконструкції найрізноманітніших складових історичних досліджень. Одним із чималого переліку подібних випадків є архів Київського комерційного інституту. Нині він зберігається в Державному архіві м. Києва (фонд 153) і нараховує кілька десятків тисяч справ. До них примикають документи з архіву Київського інституту народного господарства (фонд 871), оскільки цей інститут був правонаступником Київського комерційного інституту і в ньому продовжувало працювати чимало осіб, що розпочинали роботу в цьому вузі до 1920 р., тобто тоді, коли він мав назву Київський комерційний інститут. Тож їх особові справи відклались в архіві Київського інституту народного господарства. Також до масиву архівних справ Київського комерційного інституту ми віднесли й особову справу «и.о. директора Киевского коммерческого института сверхштатного ординарного профессора М.В. Довнар-Запольского», що була виявлена в архіві університету Св. Володимира¹.

Актуальність всебічного вивчення корпусу документів, що відклались в архіві Київського комерційного інституту, зумовлена тим, що ці матеріали дозволяють дослідити чимало кількості питань, що стосуються найрізноманітніших складових історії України початку ХХ ст. Так, тут вміщені документи, пов'язані з діяльністю професорсько-викладацького складу Київського комерційного інституту², з-поміж якого було чимало визначних вчених. Зокрема, тут зберігаються особові справи К.Г. Воблого, Д.О. Граве, А.Н. Гілярова, Н.Б. Делоне, С.А. Єгізарова, М.Ф. Кравчука, П.Р. Сльозкіна, Є.Є. Слущького та ін. Подібного роду архівні матеріали дозволяють подолати низку прогалин у офіційній біографії цих

© Чуткий Андрій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та теорії господарства Київського національного економічного університету ім. Вадима Гетьмана (КНЕУ), директор музею історії КНЕУ.

науковців та сприяють її систематизації, але часом містять і документи, що проливають світло також і на неофіційний рівень життя професури. Так, в особовій справі М.В. Довнар-Запольського, окрім офіційної біографії та послужного списку (кілька разів продубльованого), містяться матеріали, пов'язані з наданням йому закордонних відряджень, і зазначені особи, на яких покладалось виконання обов'язків ректора Київського комерційного інституту (оскільки ці кандидатури подавались самим Довнар-Запольським, то на основі цих документів можна встановити коло найбільш наближених до нього осіб з числа професорсько-викладацького складу інституту). Також тут вміщено документ – судову повістку, якою його запрошували взяти участь (як свідка) у слуханні справи про крадіжку у студента Київського комерційного інституту паспорта; про накладення штрафу за неявку до суду свідком у справі студента І. Васюченка; про заходи із прискорення вирішення питання про зрівняння Київського комерційного інституту в правах із державними вузами; про придбання інститутом земельної ділянки; про затвердження уставу інституту та порядку введення його в дію і т.п., що становлять основну частину цієї архівної справи³.

Таким чином, подібного роду архівні матеріали сприятимуть створенню детальних та достовірних біографічних довідок щодо окремих членів професорсько-викладацького складу Київського комерційного інституту.

Не менше значення мають і матеріали, що містять узагальнюючі дані щодо професорсько-викладацького складу Київського комерційного інституту⁴. Ці архівні документи також здатні дати важливу інформацію для глибшого вивчення інтелектуальної історії. Зокрема, на їх підставі можна встановити етнічне походження, місце здобуття освіти та працю в ін. навчальних закладах або установах, що її проводили викладачі інституту, і загалом – здійснювати дослідження узагальнюючого характеру щодо професорсько-викладацького складу та ректорського корпусу Київського комерційного інституту⁵.

Саме на основі дослідження зведених статистичних даних по викладацькому складу Київського комерційного інституту можна реконструювати динаміку зміни його чисельності, а офіційне листування інституту з Міністерством торгівлі та промисловості (якому підпорядковувались навчальні заклади комерційного профілю) дозволяє дійти висновку, що зміна чисельності викладачів регламентувалась урядовими інструкціями (щодо вузів це були типові статуту⁶) і не могла бути оскаржена навіть у приватному навчальному закладі, яким був Київський комерційний інститут. Даний висновок наочно підтверджує пануючу у вітчизняній історичній науці тезу про особливий політичний диктат в освітній сфері Російської імперії.

Проте матеріали з архіву Київського комерційного інституту, які стосуються його професорсько-викладацького складу, доводять, що з-поміж нього були й особи, які в силу своєї «неблагонадійності» (з точки зору урядових кіл) не могли працювати в інших навчальних закладах імперії. До таких належали, зокрема, А.В. Корчак-Чепурковський⁷ (якому Довнар-Запольський у червні 1912 р. навіть довірив виконувати обов'язки ректора інституту на час одного зі своїх відряджень)⁸; або згодом всесвітньо відомий учений-економіст та математик Є.Є. Слуцький⁹, який у 1899 та 1902 рр. був помічений у антиурядових виступах і тому не міг здобути навіть вищої освіти в межах Російської імперії¹⁰.

Таким чином, усе ж таки приватний статус Київського комерційного інституту дозволяв його керівництву проводити більш незалежну кадрову політику, аніж державні вузи, наприклад, той-таки Київський університет, де, як відомо, саме через «неблагонадійність» не зміг здобути кафедр ряд визначних діячів українського національного руху, як то П.Г. Житецький або М.С. Грушевський¹¹.

Навчальні програми (що також зберігаються в архіві Київського комерційного інституту) підтверджують як навантаження, а отже, і задіяність того або іншого викладача в навчальному процесі Київського комерційного інституту, так і дозволяють визначити загальний зміст та структуру навчального процесу, пріоритети у викладанні тощо¹². Ці ж документи засвідчують і рівень матеріальної винагороди

професорів та інших викладачів. Таким чином, даний масив документів дозволяє створити завершену картину щодо структури професорсько-викладацького складу (включаючи як його кількісну, так і якісну оцінку) і прослідкувати динаміку змін у його контингенті протягом 1908–1920 рр., тобто за весь період існування Київського комерційного інституту.

Окрема група справ з архіву Київського комерційного інституту висвітлює й діяльність його відділень (згодом реорганізованих у факультети), окремих кафедр (зберігся ряд протоколів кафедральних засідань, що містять як порядок денний, так і списки членів кафедр), музею товарознавства, видання «Записок Киевского коммерческого института» (незмінним редактором яких аж до своєї смерті був О.О. Русов, який, вочевидь, був «душею» цієї справи, бо невдовзі після його смерті вихід «Записок» припинився)¹³, справу побудови та розширення власного приміщення¹⁴, бібліотеки тощо. Ці документи становлять особливий інтерес, оскільки дозволяють зрозуміти всю масштабність та оперативність розгортання матеріальної бази цього вищого навчального закладу, що засвідчує його нагальність для потреб господарського розвитку українських земель і водночас ставлять питання виявлення, що з цієї спадщини збереглось до нашого часу. Так, бібліотека інституту вважалась однією з найкращих у місті, ставши навіть базою для започаткування у 1918 р. Народної бібліотеки (нині Центральна наукова бібліотека України ім. В.І. Вернадського), а Музей товарознавства мав найповнішу колекцію зразків усіх товарів, що тоді виготовлялись у межах Російської імперії, а також мав значні колекції старовинних речей.

Важливе значення для загальної оцінки інституційних умов функціонування Київського комерційного інституту має проект його статуту та, власне, затверджений статут, що також збереглися у його архіві. Ці матеріали засвідчують, що справа створення статуту інституту була справою його керівництва в особі М.В. Довнар-Запольського, який залучався (як підтверджують й архівні матеріали) також і до справи розбудови комерційної освіти в рамках цілої Російської імперії¹⁵.

Інший не менш цікавий, а кількісно – найбільший масив документів з архіву Київського комерційного інституту пов'язаний із його студентським контингентом. Цей масив включає як справи осіб, що розпочали навчання у ньому, але потім мусили звільнитись або перевелися до інших вузів імперії¹⁶, а також і особові справи тих студентів, що закінчили повний курс наук у ньому¹⁷, або незавершених справ¹⁸. До цієї частини архіву Київського комерційного інституту примикають також матеріали, пов'язані зі складенням студентами інституту іспитів, захисту курсових робіт, відрадженнями з науковою метою та студентськими організаціями, що діяли у Київському комерційному інституті та зведені дані по студентах¹⁹. Загалом кількість справ, що стосуються студентства, становить майже дві третини від загальної кількості справ, що нині зберігаються в архіві Київського комерційного інституту.

Перша частина архівних справ студентів (ті з них, що стосувались осіб, які вибули з інституту, не завершивши навчання) характеризується фрагментарністю – тут відсутні (за певними винятками) матрикули та екзаменаційні відомості тощо, і загалом ці архівні справи представлені переважно заявами про вступ та про вибуття. Однак вони дозволяють встановити причини зміни навчального закладу або й припинення навчання загалом, що можна використати для оцінки процесу плинності студентського контингенту у вузах українських земель початку ХХ ст. Містяться тут і фото окремих студентів, з-поміж яких були й такі знакові постаті, як, наприклад, О.П. Довженко²⁰ або К.В. Островитянов²¹. Архівна справа студента Київського комерційного інституту О.П. Довженка включає: 1) виписку з метричної книги м. Сосниця за 1894 р., що зберігається у Чернігівській духовній консисторії; 2) копію атестата Глухівського учительського інституту від 3.06. 1914 р. (яким засвідчується, що з-поміж усіх навчальних дисциплін Довженко виявив особливий нахил до педагогіки); 3) висновок про непридатність О.П. Довженка до військової служби від 15.07. 1917 р.; 4) залікову книжку Київського комерційного інституту – оригінал (у ній не проставлені відмітки, але зазначені дисципліни та прізвища

викладачів за осінь 1917 р. – осінь 1918 р. із зазначенням бухгалтерії про сплату за навчання, а завершується вона записом про те, що з осені 1920 р. Довженко числиться на другому курсі – таким чином залишається незрозумілим, чи навчався він з осені 1918 по осінь 1920 р.); 5) заяву О.П. Довженка про вступ до інституту вільнослухачем на економічне відділення, надіслану в липні 1917 р. з Сосниці; 6) формулярний список про службу вчителем 2-го Житомирського вищого початкового училища за 1914 р.; 7) фото О.П. Довженка²². Таким чином, ця невелика за обсягом архівна справа дає значний матеріал для детального виписування раннього періоду біографії згодом визначного кінорежисера, письменника О.П. Довженка.

До речі, архів Київського комерційного інституту дає підстави стверджувати, що з-поміж студентів цього вузу було чимало вихідців з Чернігівщини, що зумовило навіть утворення окремого Чернігівського земляцтва в середовищі студентів інституту²³. Отже, на підставі цього виду документів з архіву Київського комерційного інституту можна провести реконструкцію студентства і в плані географії його походження.

Ще вичерпнішу інформацію, що дозволяє провести реконструкцію всього студентського контингенту, створивши, так би мовити, його збірний портрет, містить та частина справ, що стосується осіб, які пройшли повний навчальний курс в інституті. В їх особових справах наявні: заяви про вступ (з яких можна отримати інформацію про вік та місце походження того або іншого студента), атестати (допомагають визначити тип навчального закладу, який абітурієнт закінчив перед вступом до інституту, та рівень його успішності в ньому), метричні виписки (засвідчують соціальне походження та сімейний стан вступників), залікові книжки або матрикули (що засвідчують рівень успішності студентів та відображають структуру навчального процесу), студентські квитки (які так само, як і матрикули, містять фото самих студентів) та ряд ін. документів.

Також на підставі вивчення збережених справ по відрядженнях студентів можна розробляти географію місць проходження студентами практики та написання дипломних робіт.

Таким чином, на основі вивчення особових справ студентів можна досить об'єктивно реконструювати всі аспекти збірного портрета тогочасного студента (вік, стать, соціальне походження, місце походження, успішність у навчанні, а часом і майновий стан, віросповідання, національну приналежність – останнє не завжди). Подібним викладкам особливо сприяють узагальнюючі статистичні дані по студентству Київського комерційного інституту за різні роки²⁴ (проте лише у поєднанні з вивченням справ окремих студентів узагальнення у даній сфері будуть найоб'єктивнішими). Саме зведені дані по студентському контингенту полегшують його загальну оцінку за вищезазначеними пунктами і водночас дозволяють прослідкувати динаміку зміни студентського контингенту та ув'язувати її зі змінами в офіційному курсі влади.

Так, набуття статусу інституту Київськими вищими комерційними курсами у 1908 р. підвищило їх акредитацію і посприяло подальшому збільшенню кількості абітурієнтів. Водночас зрівняння у правах із державними вузами посилило державний контроль за інститутом, що зумовило зменшення відсотка євреїв у ньому: якщо початково вони становили основну частину його студентства, то з 1912 р. їх кількість в інституті поступово, але невпинно зменшується. Водночас він зростає під час встановлення радянської влади на початку 1918 р., а згодом у 1919 р. Натомість у період Гетьманату та частково й Директорії УНР в інституті суттєво зросла чисельність студентів українського походження, чому сприяли й урядові розпорядження, що відклались в архіві інституту. Отже, засвідчується вибірковість політики різних урядів у національному питанні, що вплинула й на зміну пропорції різних етносів у студентському контингенті Київського комерційного інституту.

Також комплексне вивчення архівних документів з усіх описів, що утворюють масив документів архіву Київського комерційного інституту, дозволяє робити висновок також і про те, що у цьому архіві присутні не лише матеріали, які

стосуються виключно історії Київського комерційного інституту, хоча й вони відображають загальний контекст епохи. Поряд із ними в архіві Київського комерційного інституту містяться й документи, що самі по собі є відображенням більш широкого контексту історії України перших десятиліть ХХ ст. Проте ці документи розпорочені по справах, що мають вузьке спрямування і тому залишаються невідомими широкому загалу фахівців, але містять інформацію, що може суттєво збагатити загальні концепції побудови вітчизняної історії за цей період або й провести ревізію існуючих поглядів. Наведу лише кілька прикладів: оцінка документів зі справ, пов'язаних із евакуацією та реєвакуацією інституту в 1915-1916 рр.; справа, що стосується придбання інститутом бібліотеки покійного професора М.В. Самофалова; аналіз чисельності документів в архіві Київського комерційного інституту за різні роки та діяльність студентських організацій національної спрямованості в інституті.

На підставі дослідження документів, пов'язаних з евакуацією-реєвакуацією інституту, встановлюється роль влади у справі евакуації установ Києва в 1915 р. – вона, як свідчать документи з архіву Київського комерційного інституту є визначальною і фактично примушує навчальні заклади та інші установи міста до негайної евакуації в серпні-вересні 1915 р.²⁵ Паралельно здійснюється перевірка професорсько-викладацького складу та студентства на лояльність, посилюються репресії, відбувається звільнення підданих воюючих з Російською імперією держав²⁶. Окремі складові документи справ, що пов'язані з евакуацією та реєвакуацією Київського комерційного інституту, розписують сам перебіг евакуації та вплив цих процесів на долю вузівського середовища в цілому та окремих його суб'єктів зокрема. Ці документи загалом дозволяють робити висновок про суттєве погіршення життєвого рівня не лише студентства, але й професорсько-викладацького складу і революціонізацію студентських мас. Тож ці архівні документи підтверджують тезу про те, що соціально-економічна криза, викликана Першою світовою війною, спровокувала у 1916 р. і кризу політичну.

У справі ж, що стосується придбання для поповнення книжкового фонду Київського комерційного інституту бібліотеки покійного професора М.В. Самофалова²⁷, так само розкриваються не лише обставини боротьби за право придбання цієї бібліотеки між Комерційним інститутом та Вищими жіночими курсами (і це за умов революції 1917–1921 рр.), а й подається (у листах вдови покійного професора на ім'я ректора інституту) бачення самих революційних подій крізь призму їх сприйняття дружиною покійного професора М.В. Самофалова. У своєму листі (який на основі інших документів з цієї справи датується квітнем 1918 р. і зберігається у справі про придбання Київським комерційним інститутом бібліотеки покійного професора Самофалова) його дружинка оповідає, що її зятя (теж професора) більшовики розстріляли у Ростові «на глазах у моей дочери, которая умоляла их не убивать ее мужа», і тепер побоюємось, аби вона не збожеволіла. Далі вона свідчить про надзвичайну потребу в грошах через повне зубожіння і просить прискорити видачу належної їй за бібліотеку суми²⁸. У листі, що передував цьому, жінка звертається з проханням вислати гроші, що стало можливим, оскільки «с приходом немцев все успокоилось», а перед цим у них все розграбували²⁹. У наступному листі вона просить не вислати грошей поштою, оскільки тоді вона не зможе їх отримати³⁰. Загалом ці листи засвідчують цілковиту дестабілізацію життя з приходом більшовиків (описується ситуація в Одесі та на півдні колишньої Російської імперії загалом) і що з весни 1918 р. в Україні з приходом німецьких військ утвердився певний порядок та спокій (подібні висновки характеризували настрої частини тогочасної інтелігенції).

Так само широке узагальнення можна зробити з оцінки рівня збереженості документів з архіву Київського комерційного інституту за різні роки всього періоду його існування, тобто з 1908 по 1920 р. Аналізуючи чисельність збереженої документації за різні роки між 1908 р. (коли був започаткований Київський комерційний інститут на базі Київських вищих комерційних курсів) і до 1920 р.

(коли цей вуз був одержавлений і реорганізований у Київський інститут народного господарства), можна помітити факт поступового збільшення документації, що зумовлювалося поступовим зростанням чисельності його професорсько-викладацьких кадрів та обслуговуючого персоналу і особливо – чисельності студентства (остання зростає з 900 у 1908 р. до понад 4000 у 1913 р.).

Водночас починаючи з 1918 р. кількість документації в архіві Київського комерційного інституту починає зменшуватись і особливо істотно в 1919-1920 рр. Проте це ніяк не свідчило про скорочення створюваних у ці роки документів або виникнення дефіциту на папір – це спростовується тим фактом, що інститут і в цей час активно поповнювався новими студентами та викладачами, а чимало документів, створених в інституті у 1910–1917 рр., у наступному десятилітті стали матеріалом для друку нових документів.

Отже, вочевидь, маємо справу зі свідомим знищенням документації «старого режиму» в умовах встановлення радянської влади. Таким чином, маємо наочне підтвердження висновку вітчизняних історіографів про факти знищення більшовиками величезного масиву архівної документації внаслідок т.зв. макулатурної кампанії або й свідомого знищення документів з політичних мотивів.

Натомість низка справ з архіву Київського комерційного інституту змушує переглянути усталене бачення окремих складових історії України початку ХХ ст. Так, у період 1908-1911 рр., що відомий в історії України як доба столипінської реакції (яка характеризувалася цілковитим припиненням українського національно-визвольного руху на підвладних Російській імперії українських землях), у Київському комерційному інституті (що розташовувався на одній з центральних вулиць тогочасного Києва – Бібіковському бульварі) цілком легально діяла Українська студентська громада³¹, що одним із своїх ключових завдань визначила «содействовать развитию украинского национального самосознания»³². Схожу мету переслідували також й інші засновані при інституті студентські організації національного характеру, зокрема Товариство польської молоді та Наукове товариство студентів-грузинів. Таким чином, вивчення подібних документів змушує переглянути однозначні усталені висновки щодо певних періодів української історії початку ХХ ст. у плані допущення можливостей для варіативності та відхилень від магістральної лінії.

Отже, роблячи загальні висновки дослідженої теми, можемо незаперечно дійти висновку, що архів Київського комерційного інституту становить цікавий масив архівних документів, що можуть суттєво посприяти справі більш повного та об'єктивного дослідження історії України початку ХХ ст. Документи з архіву цього вузу допомагають перш за все поглибити мікроісторичні дослідження у рамках цього періоду. Так, предметом окремих розвідок можуть стати дослідження студентського контингенту та професорсько-викладацького складу. І урядові політики Російської імперії в сфері вищої освіти, персоналістика. Також на основі цих документів можна досліджувати і такі більш загальні теми, як історія повсякденності та інтелектуальна історія. Прислужаться документи з архіву Київського комерційного інституту і для поповнення та поглиблення досліджень у рамках історії України початку ХХ ст. загалом. Усе це доводить необхідність вивчення як цього, так й інших подібного роду архівних фондів.

1. Державний архів м. Києва (далі – ДАК), ф. 16, оп. 1, спр. 52.

2. ДАК, ф. 153, оп. 1; ДАК, ф. 871, оп. 2; ДАК, ф. 16, оп. 1, спр. 52.

3. ДАК, ф. 16, оп. 1, спр. 52, арк. 37-222.

4. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 315, 316, 331, 649, 1125, 1126; ДАК, ф. 153, оп. 10, спр. 27; ДАК, ф. 153, оп. 11, спр. 2.

5. Чуткий А.І. М.В. Довнар-Запольський і справа вищої економічної освіти в Україні / А.І. Чуткий // Історичний журнал. – № 4. – 2007. – С. 84-92; Чуткий А.І. Ректорський корпус Київського комерційного інституту: спроба наукової реконструкції / А.І. Чуткий // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2011. – Вип. 61. – С. 119-129.

6. Щетинина Г.И. Университеты России и устав 1884 г. / Г.И. Щетинина. – М.: Наука, 1976. – С. 4, 41.
7. ДАК, ф. 871, оп. 2, спр. 169.
8. ДАК, ф. 16, оп. 1, спр. 52, арк. 92.
9. ДАК, ф. 871, оп. 2, спр. 356; Слуцький Є.Є. Теорія граничної корисності / Упоряд. В.М. Фещенко, Т.В. Куриленко. – К.: КНЕУ, 2006. – С. 12-13.
10. ДАК, ф. 871, оп. 2, спр. 57-57 зв.
11. Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917-1920. Матеріали, документи, спогади. – К.: Прайм, 2000. – Кн. 1. – С. 86-114.
12. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 63, 65, 77, 208, 209, 892, 1483, 1545 та ін.; ДАК, ф. 153, оп. 10, спр. 11; оп. 11, спр. 2, 73.
13. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 63, 65, 77, 208, 209, 892, 1483, 1545 та ін.; ДАК, ф. 153, оп. 10, спр. 11; ДАК, ф. 153, оп. 11, спр. 2, 73.
14. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 33, 34; ДАК, ф. 153, оп. 10, спр. 2.
15. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 129; Довнар-Запольский М.В. Новый тип высшего образования / М.В. Довнар-Запольский // Речь, произнесенная в собрании киевского купеческого общества 23-мая 1907 г. – К., 1907. – С. 21-25.
16. ДАК, ф. 153, оп. 3, 6.
17. ДАК, ф. 153, оп. 2, 4, 7.
18. ДАК, ф. 153, оп. 9, 12.
19. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 5-10, 49-60, 135-147, 320, 507-706, 916-934, 1353-1559; ДАК, ф. 153, оп. 9; ДАК, ф. 153, оп. 10, спр. 30, 49; ДАК, ф. 153, оп. 11, спр. 3-71, 74; ДАК, ф. 153, оп. 12; ДАК, ф. 153, оп. 14.
20. ДАК, ф. 153, оп. 5, спр. 2508.
21. ДАК, ф. 153, оп. 3, спр. 2603.
22. ДАК, ф. 153, оп. 5, спр. 2508.
23. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 320, арк. 1.
24. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 37, 416, 546, 823; ДАК, ф. 153, оп. 10, спр. 30.
25. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, арк. 118, 125.
26. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 823, арк. 58.
27. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1154-1155.
28. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1155.
29. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1155, арк. 73.
30. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1155, арк. 74.
31. Чуткий А.І. Український студентський гурток у Київському комерційному інституті (1908-1914 рр.) / А.І. Чуткий // Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 2008. – Т. 8. – С. 122-128.
32. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 8, арк. 3.

Статья посвящена введению в научный оборот корпуса документов архива Киевского коммерческого института. Систематизируются аспекты направленности исторических изысканий, которые могут быть изучены на основе этого массива архивных материалов. Обосновывается важность этого корпуса документов как для макро-, так и для микроисторических исследований в рамках истории Украины начала XX в.

Ключевые слова: архив Киевского коммерческого института, история Украины начала XX в., интеллектуальная история.

The article is dedicated to the introduction to the scientific circulation of the case of documents from the Kyiv Commercial Institute archive. The aspects of the historical studies direction which might be held on the basis of this massive of the archive sources are systematized. The importance of this case of documents as for micro - , so for macrohistorical studies in the frame of the history of Ukraine in the beginning of XXcentury is proved.

Key words: the Kyiv Commercial Institute archive, the history of Ukraine in the beginning of XX century, intellectual history.

ЮВІЛЕЇ

УДК 94(477.75)

Віктор Терлецький



УРОДЖЕНЦІ ЧЕРНІГІВЩИНИ НА СТОРІНКАХ «ОСНОВИ» (З НАГОДИ 150-РІЧЧЯ ПОЯВИ ПЕРШОГО УКРАЇНСЬКОГО ЧАСОПISУ)

У статті йдеться про чернігівських діячів, які брали участь у виданні журналу „Основа”

Ключові слова: журнал, історія, видавці, дописувачі.

13 січня 1861 року було видано квиток на випуск у петербурзькій друкарні Пантелеймону Кулішу першого номера загальноукраїнського журналу «Основа» – «южнорусского литературно-учёного вестника».

Його редактором був Василь Білозерський (1825-1899), син дрібномаєтного поміщика Борзенського повіту Чернігівської губернії, одного часу предводителя цього повіту М.В. Белозерського (1771–1835).

Про те, хто стояв тоді поруч з ним біля витоків заснування журналу і вів його тернистими стежками в 1861–1862 роках, існують і донині різні судження. М.Д. Бернштейн (до речі, автор праці «Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-60-х років XIX ст.» (К., 1959) у статті «Журналістика» на сторінці 61-й 3-го тому «Історії української літератури» (К., 1968) писав: «На чолі журналу стояла група ліберально-буржуазних діячів – В. Белозерський (редактор), П. Куліш, М. Костомаров». У підручнику «Історія української літератури (література другої половини XIX століття), К., 1966 уже сповіщається: «Фактично на чолі журналу стояла керівна група: в яку, окрім Білозерського, входили П. Куліш, М.Костомаров і О.Кістяківський (відповідальний секретар редакції)»¹.

Останній, Олександр Федорович (1833–1885), здається, не дуже відомий широкому загалу читачів, був на той час службовцем в Петербурзі (в сенаті). Як юрист згодом став професором Київського університету Св.Володимира. Існують факти вшанування ним пам'яті Шевченка, які висвітлюються у його листуванні з деякими українськими діячами, підприємцями (П.Г. Житецький, М.Г. Мацкевич, О.І. Хропаль). Дивує, що його ім'я не було занесене до I-го тому «Шевченківського словника» (К., 1976) Проте радує, що 1999-го року у Києві було видано «Щоденник» (1874-1879) О.Кістяківського.

В.Анісов та Є.Середа у «Літопису життя і творчості Т.Г. Шевченка» додають: «Шевченко брав активну участь у створенні цього журналу»². Нещодавно в монографії «Пантелеймон Куліш. Особистість, письменник, мислитель» Євген Нахлік стверджував: «Перший загальноукраїнський журнал організували й редагували Костомаров і Шевченко»³. Сказано стосовно Шевченка категорично, але безпідставно.

Не можуть ствердити участь Шевченка в «Основі» (як «організатора, редактора») навіть такі рядки з його листа від 25 березня 1860 року з Петербурга до приятеля Я.Г. Кухаренка: «Посилаю тобі к великодню замість писанки «Хату». І не журнал, а тільки альманах, попередник нашого майбутнього журналу «Основа».

© Терлецький Віктор Володимирович – краєзнавець (м. Шостка Сумської області).

Начнеться він з того року. Збирай, батьку, чорноморську запорізьку старовину та присилай на моє ім'я, а я передаватиму в редакцію. Як бачимо, «передаватиму» – і тільки. Беззаперечно, що планував публікувати в журналі свої твори. По-перше, як поет, по-друге, з крайньої життєвої потреби. 22–25 серпня 1860 року він сповіщав родичеві Варфоломію Шевченку: «Я оце заходився женитися, то мені, бач і тут треба гроші, вся надія на «Основу» та на «Кобзаря»⁵.

Наприкінці 1860-го і початку 1861-го Шевченко був заклопотаний підготовкою і друком свого «Букваря южнорусского» (надрукований у грудні 1860-го, а вийшов у світ 1861-го тиражем 10 000 примірників), розсилкою книжки по повітах та сільським школам.

Про останні роки, місяці життя поета в столиці Російської імперії відомі спогади його сучасників: зокрема О.М. Лазаревського («Зустрічі з Т.Г. Шевченком у Петербурзі»), О.О. Благовещенського («Шевченко в Петербурзі, 1858–1861»), О.А. Штакеншнейдера... Проте в них не знаходимо згадок про участь Тараса Григоровича у виданні «Основи». І тільки російський публіцист, видавець Л.Ф. Пантелєєв (1840–1919) відвів у своїх згадках місце «Основи». Вчитаймося в його рядки: «У січні 1861р. почав виходити в Петербурзі новий журнал «Основа» під редакцією Василя Михайловича Білозерського за вельми діяльною участю Костомарова й Куліша... Завдяки студентові Костянтину Олександровичу Гену, рідному брату дружини редактора Надії Олександрівни... я почав бувати на щотижневих журфіксах редакції... У вітальні на канапі біля столу звичайно влаштувалися Шевченко, Костомаров і Куліш, який ні на крок не відходив од них... Лице Шевченка захопило мене... помітно набрякле, мало виразні сліди багато чого пережитого Шевченком, зокрема й тієї слабості, яка в останні роки передчасно прискорила його життєвий кінець»⁶. Це бачило й багато інших. А.О.Ананьєв, пригадуючи поета в 1860 р., писав: «Він виглядав як людина хвора, що завчасно зістарилася»⁷. Згадував О. Чужбинський: «Тарас Григорович постарів, обличчя змінилося»⁸. Це була інша, вельми велика, істотна причина, яка завадила поетові укупі з Костомаровим робити те, про що пише Євген Нахлік, – «організувати й редагувати» журнал «Основу».

А щодо публікації творів Шевченка, то тут пальма першості належала, безсумнівно, уродженцю містечка Вороніж Глухівського повіту Чернігівської губернії П.О. Кулішу. Ще в 1857 році в 2-ому томі «Записок о Южной Руси» він вміщує поему Тараса Григоровича «Наймичка», не вказуючи ім'я автора, бо поет ще перебував на засланні, і заборона з друку його творів не була знята. Видавши 1860 року в Петербурзі альманах «Хата», у розділі «Кобзарський гостинець» друкує добірку поезій Шевченка – 8 творів під редакційними назвами, а два – «Хустина», «Доля» – під авторськими. Коли ж почав виходити журнал «Основа», подав до нього драму «Назар Стодоля» та частину поеми «Мар'яна – черниця». Сприяв появі в першому ж числі «Основи» поезій «Не для людей, тієї слави...», «Послання славному П.І. Шафарикові» («Запалили у сусіда»), «Пустка» (М.С. Щепкіну), «Заворожи мені, волхве», «Чернець».

Куліш настільки емоційно, завзято і постійно популяризував у журналі твори Шевченка, що Микола Костомаров зауважив: «Многие уважавшие талант Шевченка находили восторги Кулиша чрезмерными».

Ще в час підготовчої роботи по виданню «Основи» стосунки чернігівців Василя Білозерського і Пантелеймона Куліша не були простими. Зокрема, щодо програми-оголошення журналу. Білозерський 27 жовтня 1859 року зауважив Кулішу: «Вы, без сомнений, писали под влиянием кабинетных размышлений. Разве Вы не знаете, что... дозволяемое москвичу – Вам вменится в вину». І додав, що «с действительною жизнью нельзя шутить»⁹.

Куліш, гарячий, Куліш, автор програми, пройнятої демократизмом, наміром пробудження самосвідомості рідного українського народу, з роздратуванням, досадою відповідав йому: «Я положительно считаю вредным Ваш способ действовать.. И в отношении к правительству, и в отношении к обществу, и в отношении к сотрудникам – Вы действуете во вред делу»¹⁰.

Усе те, що накопилось в його душі з приводу заперечуваного ним напрямку журналу, сповідуваного Білозерським, Куліш вилив у листі до Марка Вовчка від 15 березня 1860 року: «Лишь только украинская словестность изменит свій величавый тон неуклонной правды... ей угрожает пошлое многословие и бесхарактерность. Василик Михайлович расставил свои изнеженные руки, чтобы понанчить её попански хотя один годик и привить ей манеру говорить ни то ни сё, господствующую в так называемом высшем кругу и усвоенную им самим по сочувствию»¹¹. І тут же запевнив свого кореспондента: «Я даю себе слово стоять на страже простонародной прямоты и выразительности слова».

Існували ще й такі категоричні судження, як от Олександра Кониського, члена полтавської громади, з яким Пантелеймон Олександрович зустрічався в Полтаві 10 травня 1860 року: «Ми, полтавці, як люди молоді (тоді О.Я. Кониському, уродженцю хут. Переходівка, тепер село Ніжинського району Чернігівської обл., – було всього 24 роки. – **В.Т.**) гарячі, ентузіасти, наполягали на тому, щоб «Основа» видавалась виключно українською мовою. Куліш доводив нам неможливість такого видання»¹². І він був абсолютно правий. Тогочасні умови, негативне ставлення до українського слова не дозволяли зробити це. Письменник прозірливо дивився в ще гірше майбутнє. А вже 1863 року з'явився горезвісний Валуєвський указ, за яким не дозволялося друкувати книги українською мовою як церковного, так і навчального змісту. Однак Кониський наполягав на своїй точці зору. У грудні 1860 р. він надіслав листа – свою першу кореспонденцію до «Основи». У звертанні на ім'я В. Білозерського мовилося: «Ми собі так мізкуємо, добродію, що «Основа» повинна б бути на рідній українській мові, та вже ви, мабуть, се діло знаєте лучче, ніж ми. Отже, ми все-таки будемо сподіватись, що чимдальш «Основа» вся буде в нашій любій мові».

Особливу увагу привертають його наступні рядки: «Українська мова годиться не для одних віршів: на її і тепер можна говорити й писати про все наше, так-таки, як і на інших... Бо чи то ж таки не сором – лізти до сусіда в кишеню за словом? Хіба у нас свого нема? Пора, пора нам долучатись до власної літературної мови».

Ми зазначили – це перша кореспонденція О.Кониського до «Основи». Перша, бо й надалі з цим журналом він підтримував зв'язки, у ньому друкувалися його твори. Зокрема, нарис і оповідання у відділі «З народних уст». Чомусь участь цього уродженця Чернігівщини в «Основі» не згадана в розлогій статті п'ятитомної «Української літературної енциклопедії», яка була започаткована 1990 р.

У період виходу в світ «Основи» відбувалося часте, активне листування П. Куліша з О. Кониським. І в сьогоднішні, листи письменника від 23 та 25 січня, 30 листопада 1861р., 4 січня, 30 листопада 1862 р. та інші привертають увагу літературознавців. І не дивно, що М. Вознюком було видано «Листування Панька Куліша з Олександром Кониським»¹³. Однак поезію свого кореспондента Куліш оцінював невисоко. Писав, що той співав то все «з чужого голосу, попросту перелицьовував Шевченка». Тому-то радив йому: «Зверху всього словесного нашого добра покласти найкращі співи народні щодо мови і до форми».

Існує думка, що сам Куліш залучив О. Кониського до опублікування статей (1862–1863 рр.) у львівському «Слові», а в збірнику «Галичанин» – художніх творів¹⁴. Не можемо не погодитися з повторенням висновку Кордуби¹⁵ кулішезнавцем Євгеном Нахліком, що в «В історію української соборності Куліш увійшов як «перший апостол єднання галичан з наддніпрянцями для спільної культурно-національної роботи», що він у цьому плані став «предтечею» О. Кониського та й інших діячів, літераторів¹⁶.

Повертаючись думкою до «Основи», наголосимо, що для багатьох чернігівців завдяки порадам і настановам, запрошенням і допомозі Куліша «Основа» стала стержнем утвердження, розвитку їхньої української національної самосвідомості, самодостатності.

Аналогічну думку, хоча й іншими словами, висловив в емоційно-ліричному, сердечному листі від 7 лютого 1897 року до редакції «Киевской старины» Матвій Терентійович Симонов (1823–1901). У надісланому під псевдонімом «М. Номис»

некролозі-відгуку на смерть П.О. Куліша, який був опублікований в третій (березневій) книжці журналу, він, зокрема, писав: «...в годы расцвета нашей литературы, в пятидесятые, шестидесятые годы—незабвенная эпоха! Незабвенные годы!...при твоей головокружительной деятельности...ты был тем центром, куда стекались приезжающие из провинции, пишущие и непишущие, за порадой, за родными литературными новостями, куда являлись стоящие у родной литературы на совещания, обсуждения»¹⁷.

Цей український фольклорист і етнограф був свояком П.О. Куліша—чоловіком Надії Михайлівни (1826-?), сестри дружини письменника Олександри Михайлівни Білозерської (Ганни Барвінок). В історію української літератури М.Т. Симонов увійшов як упорядник і видавець «Українських прислів'їв, приказок і таке інше» (Спб.,1864), які були видані «в друкарнях Тиблена і компанії Куліша». До речі, до цієї збірки були занесені зразки усної народної творчості, які зібрав Пантелеймон Куліш.

Куліш спонукав Симонова до публікацій в «Основи». Не тільки власний досвід, а й обізнаність у справі залучення до журналу інших осіб підштовхнули його до висновку: «Куліш був центром, куди «стікалися» діячі, що стояли біля українського письменства».

Спочатку 1860 року Куліш репрезентував ім'я М. Номиса у своєму альманасі «Хата». А в 1861-1862 роках його родич під іншим псевдонімом — «Белокопытенко В.П.» виступив в «Основи». Згадаймо: вони разом підписали протест багатьох діячів культури, літератури проти антисемітських статей у російському журналі «Иллюстрация».

В «Основи» (1861, №6, 1862, №8) виступив під прибраним ім'ям «Хрущ» Микола Петрович Жук, поет із с. Булахів Остерського повіту Чернігівської губернії (тепер село Козелецького району Чернігівщини). Жук мав зв'язки з Кулішем, листувався. На рубежі 1879-1880 рр.виношував думку заїхати до письменника на Борзнянщину. Куліш 15 січня 1880-го відписав йому: «Будемо вдома перед Великоднем, тільки ж бо не Піддубні, а таки в Мотронівці»¹⁸.

На сторінках «Основи» знаходимо публікації українського фольклориста, етнографа і письменника-нарисовця Степана Даниловича Носа (1829–1901). Виступав він часто під псевдонімами «Волошин, С.» (1861), «Благовіст, Стецько» (1862). Куліш з ним познайомився десь наприкінці травня — у червні 1860 року під час приїзду до Чернігова. Тоді навіть жив у нього. 22 червня Куліш уже сповістив Василю Білозерському про своє враження від нового знайомого: «Особенно приятная личность». І не міг не додати: «Выше его нет у нас этнографа». Певно, саме тому підштовхнув Степана Даниловича до виступів в «Основи».

Безперечно, що Куліша привабили здібності С. Носа. Ну хоча б його спів, гра на музичних інструментах. Коли уродженця с. Понори Конотопського повіту Чернігівської губернії влітку 1863 року заарештували за знайдені у нього антиурядові прокламації, Куліш, напевно, ще до того, як Ніс був кинутий до Олексіївського рavelіну Петропавлівської фортеці, відвідав його. Адже сповіщав дружині: «Нос поёт, сидя в 3-м отделении».

Дізнавшись про смерть Носа і згадуючи спілкування з ним, звернула увагу на цю рису конотопця Ганна Барвінок у листі до І.Л. Шрага: «Нос дуже гарно грав на гітарі — і концерти»¹⁹. І, звичайно, не могла не висловитись щодо тієї справи, якій померлий присвятив усе своє життя. Чернігівцю Іллі Шрагу додала: «У Носа повинно бути багато усяких рукописей, зосталось матеріалів».

Хоч як шанобливо ставився Куліш до Носа, все ж у хвилину роздратування спересердя вигукнув щодо його творчості: «І Степан Ніс, що нічого нам не приніс». Куліш завжди залишався гарячим Кулішем!

Ми зобов'язані і вдячні уродженцю м. Новгорода-Сіверського, письменнику і педагогу, приятелеві Куліша М.К. Чалому, що з його подачі в «Киевской старине» (1899, №4) були опубліковані листи Куліша до цієї неординарної людини в нашій історії. Чалий наголошував, що Ніс був «відомим знавцем пісенної літератури», збирачем і поширювачем українських народних пісень.

До речі, М.К. Чалий також переймався справою «Основи». 29 листопада 1860 р. він писав Т.Г. Шевченку: «Наши киевляне (разумеется, лучшие из них) чрезвычайно заинтересованы ожидаемым к новому году подарком: я говорю про «Основу». Судя по программе, можно надеяться, что это будет весьма дельный и солидный журнал. Широкое основание задумали положить будущему изучению родного края знатоки нашей народности, которой до сих пор почти не касалась наука: да поможет им Бог да добрые люди!»²⁰.

Бачимо: Чалий пише про «знатоков нашей народности», бажає їм Божої допомоги. У час до написання цього листа Михайло Корнійович отримав Шевченкові кореспонденції від 11 серпня, 6 листопада 1860-го. Писав йому поет і пізніше – 2 грудня 1860-го, 4 та 12 січня 1861-ого. В усіх цих листах мовив Шевченко про намір надіслати до Києва примірники свого «Кобзаря», просив Чалого передати їх місцевим книгопродавцям, а виручені за книжки гроші – до каси київських недільних шкіл. Про «Основу» не згадав жодним словом. Якби він був отим «організатором і редактором», то, певна річ, відгукнувся б на слова Чалого про «Основу», а то й запросив свого «великого приятеля київського» (за його словами) до участі в журналі.

М. К. Чалий отого 1860 року (29 листопада) далі писав Шевченкові: «Мы – люди, загнанные службою... Следовательно, на наше содействие родному делу рассчитывать нечего»²¹. І Чалий нічого до «Основи» не надіслав. Проте коли помер Шевченко, він не міг не відгукнутися працею «Новые материалы для биографии Т.Г. Шевченка» і опублікував їх саме в «Основах». А згодом видав найповнішу на його час книжку «Жизнь и произведения Тараса Шевченко» (К., 1882).

У журналі «Киевская старина» (1897, №5) опублікував дослідження «Юные годы П.А. Кулиша». До цього ж часопису (1899, №4) подав матеріал «Из писем П.А.Кулиша к С.Д. Носу».

Декілька слів про Семена Лук'яновича Метлинського. Декілька... Бо ні у восьмитомній «Історії української літератури» (К., 1967–1971), ні в «Історії української літератури» (К., 1996), ні в «Історії української літератури» (К., 1966), в якій тридцять сторінок займає розділ «Літературний рух кінця 50–60-х років» (йдеться про ХІХ ст. – **В. Т.**), про нього немає жодної згадки. Натомість добре відоме ім'я поета-романтика, фольклориста Амвросія Лук'яновича Метлинського (1814–1870). Деякі дані відшуковуються про Федора Лук'яновича з роду Метлинських. У 1850–1865 рр. він викладав історію й географію в стінах Новгород-Сіверської гімназії²². Його згадав видатний історик Д.І. Дорошенко (1882–1951) у нарисі «Новгород-Сіверський»: у 60-ті роки гімназія була якийсь час певним осередком українського руху. Тоді вчителював тут Метлинський (брат професора Амвросія Метлинського)²³.

А що ж до недавнього часу було відоме про Семена Лук'яновича Метлинського? Тільки те, що у Полтаві (аз Полтавської губернії, з родини дрібномаєтного дворянина походили Метлинські) він 1861 року під псевдонімом «Онука Марко» видав драму «Мотря Кочубеївна». У «Перегляді українських книжок» («Основа», 1862, №3) Куліш негативно оцінив цей твір Семена Метлинського – «віршовий чагарник». Виступав Семен Лук'янович також під прибраним ім'ям – «Родина С.М.». Саме так було вказано ім'я автора збірки поезій «Мова з України» (К., Ч.І, 1858, Ч.2, 1864). Його записи фольклору ввійшли до збірки Амвросія Метлинського «Народные южнорусские песни» (1854).

У «Сіверянському літопису» (1997, №3), який подав фрагменти із «Щоденника» Олександра Шишацького-Ілліча, двічі назване ім'я «О. Метлинський». Навіть зазначено – із «вчених». Тут, гадаємо, автор щоденника просто припустився описки в подачі ініціалу – імені «О».

Згаданий Олександр Шишацький-Ілліч (1828–1859), уродженець с.Красилівка Козелецького повіту Чернігівської губернії, поет, фольклорист, етнограф, редактор «Черниговских губернских ведомостей» (з 1855 р.) на сторінках «Основи», здається, не виступав. Проте обійти цю постать мовчанкою ми не можемо.

Уже у першому числі журналу за 1861 рік П.Куліш опублікував «Исследование о Климентие, украинском стихотворце времён гетмана Мазепы» на основі

рукописної збірки віршів цього поета кінця XVII-початку XVIII століття, яку віднайшов невтомний збирач літературних джерел минувшини О. Шишацький-Ілліч в одному з монастирів.

Куліш листувався з Шишацьким-Іллічем. У їх стосунках на ґрунті письменства стався випадок, який привернув увагу, викликав чимало публікацій. І не одного вченого, літератора...

На сторінках «Записок о Южной Руси» (Спб., 1856) Куліш вмістив думу «О морском походе «старшого князя»-язычника в «Християнскую Землю» з такою приміткою: «Записал А. Шишацкий-Илич» і повідомлення, що передрукував він її із №16 «Черниговских губернских ведомостей» 1855 року, в яких публікатор заявив: «Дума заключает в себе не фантазию..., а самый факт». У це Куліш повірив. І з притаманним йому запалом енергійно вигукнув: «Страшно подумать, сколько ещё и в наше время гибнет сокровищ народного духа по недостатку таких людей, как Шишацкий-Илич! Открытием этого памятника южнорусской народной поэзии он сделал в её истории эпоху, и его заслуга не уступает заслуге графа Мусина-Пушкина, первого издателя «Слова о полку Игореве»²⁴.

Письменник слідкував за творчістю земляка із Чернігівщини. Отримавши від нього збірки віршів «Українська квітка», видані в Чернігові в 1856 та 1857 роках, надписав їх авторові: «Чому ж Ви разом не надрукували усіх віршів, а поділили на тоненькі брошурки? Шкода, що Ви не порадилися із добримися людьми і попечували такі стихи, которі лучче б було вичеркнутъ»²⁵.

Шишацький-Ілліч у своєму щоденнику зробив запис 5 січня 1857р., в якому погодився із зауваженням: «...крепко тепер жалею, что я в таком виде напечатал «Квітку». Я и сам ею не доволен». Згодом він надіслав Кулішу нову свою працю-«Сборник малороссийских пословиц и поговорок» (Чернігів,1857). Збірку письменник оцінив як таку, що «прихватком... зробили». Радив її авторові більше читати і розмірковувати. До публічної критики видань Шишацького-Ілліча не вдавався, проте давав поради в листах. 25 грудня 1856 року, зокрема, писав: «Ізнов же й те негарно, що Ви держитесь козелецької мови. І в старих літературах сього не роблять, а згоджаються із великими писателями... Чому ж нам, у нашій молодій, не згоджати з Шевченком і з Квіткою? Шевченка читає чернігівець також, як і полтавець; а Вас полтавці через Вашу козелеччину не читатимуть»²⁶. Тобто наполягав, що не можна триматися місцевих діалектів, які ведуть до мовної вузькості, як прокоментував настанови Куліша у наш час Євген Нахлік.

Коли ж Микола Костомаров публічно заявив (1872 р.), що вміщена Кулішем до «Записок о Южной Руси» дума від Шишацького-Ілліча є підрубкою, а далі за ним В. Антонович та М. Драгоманов (1874), то він їм відповів: «...записавший её, г.Шишацкий-Илич, автор безобразных произведений на малороссийском языке, не мог возвыситься до такой живописной простоты, как например, в уцелевших от искажения стихах: «Став Бог християнський бурю піднімати, та кругле сине море із свого ложа вивертати».

Виступив в «Основи» історик, уродженець с.Гирявка Конотопського повіту Чернігівської губернії О.М. Лазаревський (1834–1902), надрукувавши статтю «Известие о южнорусском словаре г. Шейковского» (1862, №3). Про долю журналу висловлювався його брат Михайло Лазаревський. Це його просив 29 листопада 1857 р. з Нижнього Новгорода Тарас Шевченко: «Подякуй доброго і розумного Куліша за його «Чорну раду» і за «Записки о Южной Руси».

До «Основи» був причетний Степан Іванович Барановський (1817–1899), перші роки життя якого пройшли у Конотопі – отчому краї батька. Тут він закінчив училище, а потім навчався в Чернігівській гімназії. В «Основи» (1862, №2) вмістив статтю «Велика новина. Духова сила замість пару на чугунках». І підписався так: «Степан Барановський із Конотопа».

20 квітня 1853р. Куліш писав Осипу Бодянському щодо «Атласа Барановського», який його зацікавив. А невдовзі, 1 травня того ж року більш розлого до Миколи Даниловича Білозерського: Atlas general de la Geografie moderne pour Bruge

стоит 45 р. сер. Я не мог сравнить его с атласом Барановского, потому что все его экземпляры разошлись и приедут новые с навигациею; но не для чего и сравнивать. Это превосходный атлас, а Барановского так себе»²⁷.

У новітніх публікаціях²⁸, у коментарі Олесь Федорука до листів Куліша вважається, що мова йде про «Краткий географический атлас» Барановського, виданий 1845 року в Петербурзі.

Пантелеймон Олександрович був знайомий з Митрофаном Миколайовичем Александровичем (1837–1881). У червні 1860 року, ідучи з Чернігова до Києва, він випадково зустрівся з ним на поштової станції за Козельцем. Побачення було з приємних. Бо в листі до Дм. Каменецького сповіщав про свою затримку «на добу в селі Калита біля Козельця (тепер – це село Броварського району Київської області. – В.Т.) у М. Александровича!» Існує думка (Євгена Нахліка), що Куліш придумав Александровичу псевдонім «Митро Омелькович». Під ним той і друкувався в «Основі». У 1861-1862 роках в журналі побачили світ п'ять його оповідань («П'яниця», «Три пани», «Жидівська дяка», «Проскурка», «Пожежа») і два нариси.

Навіть в «Історії української літератури» (Т.3, К.,1968) обмаль даних про цього літератора. У наш час дослідив життя і творчість Митрофана Александровича письменник, науковець із Дрогобича Михайло Шалата. У статті про нього²⁸ він навіть оцінку письменника Іваном Франком: «Мова його чиста, стиль простий і ясний, як хрусталь, далекий від усякої манірності та сентиментальності».

Діяльність «Основи» захопила також уродженця с.Лисогори (тепер – невеличке село, яке, підпорядковане Южненській сільраді Ічнянського району Чернігівщини), виходця із давнього козацько-старшинського роду Олексу Петровича Стороженка (1805–1874). У цьому часописі він опублікував майже всі свої оповідання, які невдовзі ввійшли до двотомної збірки «Українські оповідання» (Спб.,1863).

Стороженко став одним із авторів спеціального розділу в «Основі» під назвою «З народних уст», друкуючи тут белетризовані обробки фольклорних зразків (прислів'їв, комічних казок, анекдотів). Заснування цього розділу було пов'язане з літературно-естетичними вимогами П.Куліша. Пантелеймон Олександрович, випускаючи в Петербурзі дешеві книжечки- «метелики» для читання рідного народу, видав і творчий доробок Олекси Стороженка.

Вони неодноразово зустрічалися, спілкувалися. Куліш оцінював свого земляка як людину, що мала «природнього дару дуже багачко».

Проте в той же час зазначив, що «ні єдина штучка його не видержує знавецького розбору». Отож коли Стороженко не раз просив Куліша оцінити його твори в часописах, пресі, Пантелеймон Олександрович відмовлявся. Чому саме? – запитаємо ми. Відповідь на це бачимо в його рядках: «Бо мусив би гірку правду сказати, а тим і останню охоту в його до України відбити. Жорстока (а се все одно ще й правдива) критика – спасенна річ тільки про тих, котрі мають ще снагу йти вгору»²⁹. Інколи Куліш ділився думками про його творчість, але в листуванні з близькими йому особами. 25 лютого 1861 року писав Парасці Глібовій; оцінюючи оповідання Стороженка в «Основі», написане російською мовою: «Стежин рог»... наполнен нелепицами, которые можно бы выбросить, и тогда эту легенду прочли бы люди, понимающие дело, с удовольствием»³⁰. Чи знав про це, чи ні Стороженко, а у часопису того року (№10) присвятив «Пантелеймону Александровичу Кулишу» оповідання «Вуси».

У 1884-1885 рр. до письменника звертався приват-доцент Київського університету св. Володимира М.В. Стороженко з проханням надіслати йому спогади про свого родича. Або розповісти. У червні 1885-го відвідав Куліша у Борзні на Чернігівщині, видавши згодом розповідь «Моє знаомство с П.А. Кулишом».

1861 року в 9-ому числі «Основи» Куліш вмістив статтю «О повести г. Кузьменка». Йшлося про оповідання «Не так ждалося, да так склалося». Куліш, вражений «изящною простотою языка и необыкновенным тактом изложения», так оцінив заслугу автора у реалістичності написаного, змалюванні дійових осіб, хоча твір дещо тяжів до етнографічного побутописання: «Выведенные им на сцену

характери развиваються и действуют как будто мимо ведома автора. Он пишет так, как будто в его повести вовсе не участвует художническое воображение, как будто она вовсе не вымышлена,- и в этом именно заключается её главное достоинство»³¹.

Петро Семенович Кузьменко (1831-1874, за ін. даними-1867) був уродженцем с. Понорниці Кролевецького повіту, певний час дияконом церкви в с. Попівка Конотопського повіту Чернігівської губернії. Ще до появи статті Куліша про його повісті Пантелеймон Олександрович у попереднику «Основи» - альманасі «Хата» (Спб.-1860) надрукував шість поезій Кузьменка. Деякі з них, як от «Ой, вийду я, вийду», «Серденько, бабусю, чи правда, що кажуть» набули популярності, ставши народними піснями. Куліш тепло, щиро привітав початківця в статті «Первоцвіт Щоголева і Кузьменка». То було «Слово от Іздателя» в згаданому альманасі «Хата»: «Впали ж мені в руки й вірші...пана Кузьменка. Сей не так сподобавсь нам, як пан Щоголев, а прочитавши його поезію, не змогли ми її забути. Єсть у його слові і щось таке, що до душі доходить і в душу проситься...Якась єсть у їй тихість приятна, якась гарне душевне сумування, і пливають його слова одно за одним не прудко, а так як маленькі утятка, вперше на воду пущені»³².

І не може зупинитись Куліш, щоб не виказати усім своїм читачам своє враження: «...так вони стиха-тихесенько до душі твоєї про якісь дитські літа, про якісь молоде щастя промовляють».

Закінчує своє «Слово од Іздателя» і побажанням, і вірою, що ця перша його проба пера «може колись проявить щось голосне на всю Україну». Додамо – земляки час від часу виступали в одному і тому ж виданні – «Черниговском листке».

Дописувачем до «Основи» був син поміщика Конотопського повіту Олексій Олексійович Гатцук (1832–1891). Його причетність до цього куточка Сіверянщини підтвердив у праці «Земляки. Достопамятные уроженцы Черниговской земли» краєзнавець, літератор, видавець із Конотопа С.І. Пономарьов.

В «Основі» (1862, №5,7) Гатцук опублікував огляд «Опыта южнорусского словаря К. Шейковского», в якому, як і Олександр Лазаревський в статті «Известие о южнорусском словаре г. Шейковского» («Основа», 1862, №3), критично оцінив працю Шейковського і дав відсіч цій честолюбній особі, яка голосливо, образливо критикувала Куліша за нібито слабке знання ним української мови.

Куліш познайомився з Гатцуком і підтримував товариські стосунки ще з початку 60-х років. Листувався з ним, особливо в 1872–1874 роках. Про цей період їхніх взаємин була написана праця Ф.Я. Савченка «Співробітництво П.Куліша з Олексою Гатцуком», яка з'явилася на сторінках видання «П.О. Куліш. Матеріали і розвідки» (Л.,1929).

Те співробітництво полягало у виступах Куліша (вірші, проза) в «Газете А. Гатцука», яка виходила з 1875 року, в планах сумісного редагування великого календаря...

Ніщо людське не було їм чуже. Перебуваючи на службі у Варшаві, Куліш, наприклад, турбувався про працевлаштування Гатцука, який на той час опинився в скрутному матеріальному становищі. Надалі з приводу невдачі їх спільних видань (зокрема, щодо випуску в світ «Истории воссоединения Руси» Куліша) виникли розбіжності; навіть судовий процес. Гатцук подав позов на Куліша до Ніжинського окружного суду. Куліш, якого раніше попереджав, застерігав щодо Гатцука, як людини, Осип Бодяньський, відплатив своєму колишньому приятелеві такими рядками у «Небрешиній поемі Панькова» – «Куліш у пеклі»:

Газетниками, друкарями,
А в справах судових кручками
Перевернулись Гатцуки,
Ті, що козацтву допікали,
Як по Вкраїні рандували
Всі мита, промита, шинки!³³

Виникає питання: чому поет сказав – Гатцуки. Певно, саме тому, що брат Олекси Гатцука Микола (фольклорист, мовознавець) в статті «О правописаниях, заявленних

українськими писателями с 1839 по 1861 г.» («Основа», 1862, №7) спрямував необгрунтовану, безпідставну критику «кулішівки» – першого українського фонетичного правопису, укладеного П.О. Кулішем і названого його ім'ям.

Виступи в «Основі» вищеназваних осіб більшою чи то меншою мірою висвітлювалися в суто літературних, наукових джерелах. Проте не зверталася увага, скажімо так, була утаємниченою, участь у журналі українця за походженням і духом, славетного педагога К.Д. Ушинського (1823–1870). Майже у той час, що й «Основа», виходив у світ «Журнал Министерства народного просвещения», який з липневої книжки 1860 року по грудень (включно) 1861-го редагував Ушинський. На сторінках цього видання він надав місце для пропаганди першого українського часопису. Маємо на увазі статті «Про видання журналу «Основа» (1860, №10); «Ще про видання журналу «Основа» (1860, №11); «Основа» – південноруський літературно-науковий вісник» (1861, №12). Дві останні публікації належали перу В.М. Білозерського. Коли редактор «Основи» надрукував вступну статтю до першої книжки журналу, в якій вів мову про напрямок часопису, то серед тих, хто буде писати статті до розділу «Виховання і освіта», назвав ім'я К.Д. Ушинського. Згадував педагога й надалі. Ушинський таки виступив тут. В останньому числі «Основи» за 1861 рік на сторінках 16–18-ї вмістив допис «Про видання журналу Міністерства народної освіти в 1862 році». І поставив свій підпис – «Редактор К.Д. Ушинський». Проте тільки цією статтею, як на мене, не обмежувалася участь Ушинського. Кому, як не йому, було найзручніше подавати до «Основи» статистичні, інформаційні повідомлення, зведення вістей про навчальні заклади в тогочасній Росії (зокрема, про недільні школи; згадаймо, що того часу з'явилася в редактованому ним журналі (1861, №1) стаття «Недільні школи. Лист у провінцію»); бібліографічні описи педагогічної літератури тощо. Тобто виконувати проголошену В.Білозерським його участь. І такі численні повідомлення з'являлися на сторінках українського «літературно-ученого вестника».

Та не тільки цим обмежувався педагог. Стаття «Ясна Поляна (Два слова про нове з'явлення в справі народного виховання)», видрукована в серпневій книжці «Основи» за 1861 рік, багато в чому тотожна статті «Новий педагогічний журнал», написаній Ушинським і вміщеній в 9-ому числі «ЖМНП» за отой же 1861 рік. У цих статтях перші дванадцять рядків збігаються цілком. Рядки з «Основи»: «Хто зближувався з народом, хто прислухався до його думок, одним словом – хто розумів його дух, той тільки здатен оцінити всю правду цієї думки. Вона одухотворяла пісні і думи нашого Кобзаря і все краще в українській літературі, яка тим-то і дорога і незамінна, що вона цілком народна, що вона виросла безпосередньо із народного духу і життя» – повністю відповідають поглядам і спрямуванням Ушинського, який в основу своєї демократичної педагогічної системи поклав якраз ідею народності навчання і виховання.

До того ж наведені рядки збігаються і за стилем вислову своїх думок, переконань. І, нарешті, нагадують нам хоча б такі слова Ушинського: «А наша багата південноруська, мелодійна, співуча мова, на якій існує така народна література, якою не може похвалитися жоден з народів, якою ще недавно співав Шевченко»³⁴.

Хіба не впадають в очі слова про народність, слова про пісні (саме пісні!) Т.Г. Шевченка?!

Бачимо й далі факти поєднання Ушинського з «Основою». У «Зведенні друкованих рецензій на проект уставу середніх і нижчих навчальних закладів Міністерства народної освіти», підготовленому Ушинським і надрукованому в «ЖМНП» (1861, №2-3), знаходимо досить велику виписку українською мовою з першої книжки «Основи» за 1861 рік.

Виписку зі статті П.О. Куліша³⁵. Його ім'я Ушинський не назвав, обмежившись лише вказівкою – рядки «одного малоросійського хуторянина». До речі, вони в 30-х роках були однокашниками Новгород-Сіверської гімназії. 26 червня 1834 року на урочистому акті цього навчального закладу Пантелеймон Куліш, учень 3-го класу, і Костянтин Ушинський, учень 1-го класу, отримали похвальні свідоцтва. Отож, можливо, стояли десь поруч один одного³⁶.

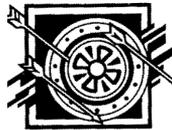
І, нарешті, зазначимо, що Ушинський, саме Ушинський, порадив Білозерському дописувачем до журналу професора Ярославського Демидовського ліцею В.І. Татарінова, з яким Костянтин Дмитрович затоваришував на берегах Волги, а потім допоміг услід за собою перебраться з Ярославля до Петербурга. «Не унывайте, добрый Василий Иванович, – писав Ушинський до Татарінова ще 7 грудня 1849 року, – уж недолго нам осталось – и хоть сначала и здесь (в Петербурге. – **В.Т.**) несладко, но пойдёт прекрасно, в этом я убеждён»³⁷. Так і сталося. В.М. Білозерський у тому згадуваному нами переліку авторів статей до розділу «Виховання і освіта» назвав ім'я Татарінова.

1. Історія української літератури (література другої половини ХІХ ст.). – К., 1966 – С.19.
2. В. Анісов, Є. Серєда. Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка. – К., Дніпро. – 1976.
3. Нахлік Євген. Пантелеймон Куліш. Особистість, письменник, мислитель. – Т.І.-К., 2007 – С.141.
4. Тарас Шевченко. Твори в п'яти томах. – Т.5, К., Дніпро. – 1979. – С.456.
5. Там само. – С.468.
6. Спогади про Тараса Шевченка. – К., Дніпро. – 1982. – С.296-7.
7. «Україна». – 1930, березень-квітень. – С.109; Т.Г. Шевченко Біографія. – К., Наукова думка – 1964. – С.545.
8. А Чужбинський. Воспоминания о Т.Г. Шевченко. // Русское слово-1861;5. – С.36
9. цит. за джерелом: Євген Нахлік. Пантелеймон Куліш. Особистість, письменник, мислитель. – Т.І., К., 2007. – С 157.
10. Там само.
11. Листи до Марка Вовчка. – Т.І.-К., Наукова думка. – 1979. – С. 87.
12. Шенрок В. П. А. Кулиш // Киевская старина. – 1901. – Кн.7/8. – С.53.
13. Вознюк М. Листування Панька Куліша з Олександром Косинським // Нова Україна – 1923, №10.
14. Нахлік Євген. Пантелеймон Куліш. Особистість, письменник, мислитель. – Т.І.-К., 2007. – С.203.
15. Кордуба М. Зв'язки В.Антоновича з Галичиною // Україна. – 1928. – Кн.5. – С. 38
16. Нахлік Євген. Пантелеймон Куліш. Особистість, письменник, мислитель. – Т.І. – К., 2007 – С.305.
17. Номис М. П. А. Кулиш // Киевская старина. – 1897. – Кн.3. – С.П.
18. Покальчук В. З Кулішевого листування. // Літературний архів- 1930- Кн.І/ -2 - С.144.
19. Київ- 2007- №10- С.157.
20. Листи до Тараса Шевченка. К. – Наукова думка. – 1993. – С.171
21. Там само.
22. Историческая записка о Новгород-Северской гимназии. Сост. И. Панаженко. – К., 1889. – С.166.
23. Дорошенко Дмитро. Новгород-Сіверський // Цит. за дж.: Сіверянський літопис. – 1995. – № І – С.83.
24. Кулиш П. Записки о Южной Руси. / Т І- Спб., 1856. – С.171.
25. Нахлік Євген. Пантелеймон Куліш. Особистість, письменник, мислитель. – Т. 2-К., 2007. – С.325.
26. Там само.
27. Пантелеймон Куліш. Листи. Т II /1850-1856/. – К., 2009. – С.105.
28. Українська літературна енциклопедія. – Т. І.-К., 1988. – С.42.
29. Нахлік Євген. Пантелеймон Куліш. Особистість, письменник, мислитель. – Т.2.-К., 2007. – С.331.
30. Червоний шлях. – 1924. – №8/9. – С.277.

31. Кулиш П. О повести г. Кузьменка // Основа. -1861.- №9.– С.140.
32. Пантелеймон Куліш. Твори в двох томах. – Т.2-К., 1989.– С. 513.
33. Пантелеймон Куліш. Твори в двох томах.– Т.2-К., 1994.– С.209.
34. Ушинський К.Д. Собр. Сочинений.- Т. XI. – М.-Л.,1952.– С.78-79.
35. Терлецький В. Костянтин Ушинський і «Основа»// Основа.-1996.-№ 30/8.- С.157-159.
36. «Историческая записка о Новгород-Северской гимназии», сост. Ив. Панаженко.-К., 1889.-С.82; Терлецький Віктор. Розіллюсь по ріднім краю / П. Куліш у взаєминах із земляками/ – Суми, «Мрія-І». – 2006. – С.106.
37. Новое об Ушинском. Исследования и материалы. Ярославль.– 1981. – С.67.

В статтє розказуєтьсє о черниговских деятелях, которые участвовали в издании журнала „Основа”.

Ключевые слова: журнал, история, корреспондент.



Тарас Чухліб

НАРОДЖЕНИЙ НА БЕРЕГАХ ДЕСНИ

(до 70-річчя письменника, журналіста та громадського діяча
Василя Чухліба)

Там на деснянських лугах, серед шовкових трав, під високими вербами, ходить моє дитинство. Там росяні, прохолодні світанки, золоті від сонця дні й тихі, задумливі вечори. Там плавають хитрі щуки, й довірливі окуні, і мудрі соми-дідугани. Там чапля стоїть на одній нозі, когось виглядає...

(Василь Чухліб. Тільки брід перебрести. З книги: Іду до Десни. – К., 1988)

У статті розкривається життєвий і творчий шлях письменника, журналіста та громадського діяча Василя Васильовича Чухліба (1941 – 1997 рр.), який народився і розпочав працювати на Чернігівщині. Це знакова постать української літератури 1970-х – першої половини 1990-х рр. В. Чухліб свого часу був одним з краєвих новелістів. Також його знали як популярного дитячого письменника, затребуваного журналіста районних газет на Чернігівщині, Донеччині та Київщині, а також організатора видавничої справи та громадського діяча.

Ключові слова: Василь Чухліб, Чернігівщина, Десна, письменник, дитяча література, мініатюра, новела, літстудія, районна газета.



Народився Василь Васильович Чухліб 19 липня 1941 р. в селі Гнилуша (з 1961 р. – село Лебедівка), що з правого берега річки Десни¹. Сьогодні це Козелецький район Чернігівської області, а перед початком радянсько-нацистської війни – Остерський район. Батько майбутнього письменника, Василь Харитонович Чухліб, був учителем історії. Під час війни перебував у партизанському загоні ім. Щорса, потім воював у лавах Червоної армії, де отримав тяжке поранення при форсуванні р. Вісла. Мав пожиттєву інвалідність та дві медалі «За відвагу», помер від ран у 1977 р. Мати, Марія Федорівна В'яла (Чухліб), походила з села Прохори Борзнянського району. Була незаконно репресована разом із своєю родиною («за дві корови») під час т. зв. розкуркулення кінця 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст., але невдовзі втекла зі своєю матір'ю з далекого Сибіру до України. Навчалася у педагогічному училищі в м. Прилуки, де познайомила з майбутнім чоловіком. Довгий час вчителювала, була завучем у сільській школі, сьогодні проживає у рідної доньки Валентини під м. Богуславом на Київщині.

Згідно з джерелами, родовід Чухлібів бере свій початок у XVIII ст. від козака Платнірівського куреня Війська Запорозького Низового Харька Чухліба. На той час багато мешканців Чернігово-Сіверщини подавалися на Запорожжя шукати кращої долі й становили переважну більшість особового складу Нової (Покровської) Січі. Відомий також будівничий церков Василь Чухліб, який у середині XVIII ст. побудував у містечку Острі православний храм на замовлення козацького сотника.

© Чухліб Тарас Васильович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, директор Науково-дослідного інституту козацтва, заслужений діяч науки і техніки України.

Під час Другої світової війни командир чернігівського партизанського загону Юрій Збанацький згадував про те, як наприкінці 1942 р. до його загону прибуло нове поповнення, а серед них чоловік та жінка, які були вчителями з придеснянського села. «В руках у чоловіка – гвинтівка, а в жінки – торбина за плечима, а в ній – хлопчик малий. Йому там зручно, а мамі легше його так носити. Круглими чорними оченятами стривожено і зацікавлено дивився дволітній Василько на озброєних людей у лісі, не плакав, розумів, що прибув до друзів»².

Дитинство маленького Василька припало на важкі повоєнні роки й проходило в іншому придеснянському селі Соколівка (близько 12 км від Гнилуші), де закінчив сім класів. Середню освіту завершував у старовинному містечку Остер за 50 кілометрів від рідного села. Вже у старших класах у нього проявився літературний талант, а тому його покликали працювати на громадських засадах у місцеву газету «Правда Остерщини». Ось як згадував про цей період свого життя сам В. Чухліб: «...Я й досі пам'ятаю і назву моєї першої замітки, і день, коли вона побачила світ, і навіть сторінку й місце, де її надрукували. Бо то була велика радість. Я тоді вчився в Остерській середній школі №1. Вчитель Кузьма Овсійович Руденко, сам дописувач газети, підійшов, поплескав по плечу: «Давай, давай! Нашого полку прибуло!» А в редакції мені відразу дали друге доручення, третє...»³. Саме чернігівському педагогу Кузьмі Руденку вдалося закласти у свідомість свого учня зерно любові до рідного краю, його людей, історії та мови. Усе життя письменник згадував про нього добрим словом та зберігав томик віршів Олександра Олеся з підписом учителя.

Одним з перших віршів, який було опубліковано В. Чухлібом у всеукраїнському виданні, стала поезія «Друзям». За підписом учня 10-го класу вона побачила світ у збірнику художніх творів учнів Української РСР за редакторства Наталі Забілої. У цьому вірші були й такі слова:

...Бо світлий, просторий в нас шлях!

Один посковзнется –

Хай другий підтрима!

«Життя для народу!»

Оце наш девіз...⁴

Незважаючи на такий юнацький романтизм, що був посилений козацькими генами, на строкову службу до радянської армії В. Чухліба не забрали з огляду на те, що медкомісія виявила у нього серцеву хворобу.

Праця в районній газеті затягувалася, адже ні в 1959, ні в 1960, ні в 1961 рр. (31. 07. 1961 р. Спілка письменників України надала В. Чухлібу рекомендацію до приймальної комісії КДУ ім. Т. Шевченка⁵) провінційному журналісту з Чернігівщини, який зі срібною медаллю закінчив середню школу, ніяк не вдавалося вступити до Київського державного університету ім. Тараса Шевченка. 5 лютого 1958 р., згідно з наказом головного редактора газети «Правда Остерщини», В. Чухліба преміювали як кращого «робсількора» за гарні нариси про сільських трударів⁶. У цей час кореспондент газети побував у багатьох селах Остерщини. З 16 серпня 1958 р. до 1 квітня 1959 р. він також перебував на посаді старшого піонервожатого в рідній Остерській школі⁷.

Лише 1962 р. вдалося успішно здати іспити до іншого вузу – Київського педагогічного інституту ім. О. Горького (зараз – Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова). «І з приємним хвилюванням та вдячністю згадую роки навчання на мовно-літературному факультеті, лекції й семінари шанованих нами й ніколи незабутніх професорів П. К. Волинського, А. П. Медушевського, Ю. С. Кобилецького і просто старшого викладача, глибокого знавця зарубіжної літератури Ф. С. Гріма. Більшість із нас – сільських хлопців і дівчат – прийшли до столичного вузу ще з школи залюблені в рідне слово, в українську мову і літературу, прийшли з великим бажанням набутти ґрунтовних знань, опанувати мовними й літературними скарбами»⁸, – згадував В. Чухліб про ті роки.

З першого курсу навчання у Київському пединституті В. Чухліб брав активну участь у літературній студії інституту «Вітрила», якою керував професор Юрій Кобилецький, а потім професор Петро Орлик. Протягом 1962 - 1966 рр. В. Чухліб був незмінним старостою студії, куди, окрім студентів, входили молоді викладачі та аспіранти⁹. Зі своїм доробком літстудійці охоче виступали у київських школах, на підприємствах та студентських гуртожитках. Прагнучи почути живе слово відомих письменників, літстудійці часто відвідували Будинок літераторів, літературні вечори в Жовтневому палаці культури та філармонії у Києві. Тут вони слухали Павла Тичину, Максима Рильського, Володимира Сосюру, Андрія Малишка, а також поетів-«шістдесятників» – Василя Симоненка, Івана Драча, Ліну Костенко, Миколу Вінграновського, Бориса Олійника та інших представників післясталінської «відлиги».

У студентські роки В. Чухліб був активним дописувачем загальноінститутської газети «За педагогічні кадри», зокрема її літературної сторінки¹⁰. 19 березня 1965 р. у газеті були опубліковані кілька його мініатюр з фотографією та невеличкою передмовою, в якій писалося: «Василь Чухліб прийшов до інституту з Чернігівщини – краю М. Коцюбинського, С. Васильченка, В. Чумака, О. Довженка. До того працював у школі та редакції районної газети «Правда Остерщини». На сторінках газет друкувалися його кореспонденції, зарисовки, нариси, етюди. І нині, будучи студентом III курсу мовно-літературного факультету, В. Чухліб не пориває зв'язків з місцевою пресою: три останні роки він – переможець конкурсів на кращий нарис в обласній газеті «Деснянська правда». Василь за складом своєї душі і за манерою письма – лірик. У невеличких за розміром творах він прагне поєднати ширий ліризм з філософськими роздумами над долею людини, різноманітними процесами природи, людського буття»¹¹. По суті, ця публікація стала першим невеличким нарисом біографічного характеру про початкуючого літератора. На той час його етюди та мініатюри вже друкувалися у всеукраїнських газетах «Молода гвардія», «Радянська культура», «Радянська Україна», а також у всесоюзній пресі – в 1965 р. ряд етюдів опублікувала «Учительская газета». Не забував він і про рідний район – у газеті Козелецького району «Ленінський шлях» час від часу з'являлися його матеріали.

Через багато років Любов Мацько, доктор філологічних наук, академік АПН України згадувала: «Василя Чухліба я знала студентом української філології нашого університету. Перше знайомство – це лірична замальовка у газеті «За педагогічні кадри». Про птаха – чугайстра чи лелеку? Але, здається, – про чаплю, що, стоячи на одній нозі, когось чекала. Там угадувалася у тій чаплі вдова, що чекає з війни чоловіка і не дочекається. Тоді студенти писали більше, ніж нині... Але новелка Василя вразила багатьох викладачів: хто ж це так пише? Бо іскри таланту вже світилися в його текстах. Якби можна було порівняти його творчість з музикою, то це був би красивий молодий ліричний тенор. Таким він був і на вигляд: високий, стрункий, чорнявий, якийсь мужній і ніжний водночас»¹².

Як староста інститутської літстудії «Вітрила» В. Чухліб виконував обов'язки редактора стінної газети мовно-літературного факультету, яка називалася так само, як і студія – «Вітрила». За свідченням сучасників, вона інколи займала ледве не всю стіну факультетського приміщення, а студенти з нетерпінням чекали виходу кожного номера, який з великим ентузіазмом писався від руки. Звичайно, що рукописні стінні газети не зберігалися, але збереглося фото членів тогочасної літстудії, які позували на фоні стінгазети, що була присвячена 100-річчю від дня смерті Тараса Шевченка¹³.

У 1965 р. В. Чухліб одружився з однокурсницею Вірою Скрипкою, що походила з с. Ольшаниця Таращанського району на Київщині. З нею він познайомився ще на перших курсах інституту, а потім разом відбував піврічну педагогічну практику в Обухівській середній школі №1 під Києвом. У 1966 р. у Василя та Віри народився син

Тарас, і разом з ним, після інститутського розподілення, молоді педагоги подалися на Донеччину. Тут В. Чухліб учителював у середній школі № 1 селища шахти 17-18 імені РСЧА поблизу м. Добропілля¹⁴. Потім працював «робкором» у місцевих газетах «Маяк» (м. Красноармійськ) та «Шлях перемоги» (м. Добропілля)¹⁵, де висвітлював непросте життя шахтарського краю. Вихідцю з чернігівського села довелося швидко оволодівати знанням про гірничу справу, адже цього вимагали обставини¹⁶. Одночасно у громадсько-літературному журналі «Донбас» з'явилися його новели та етюди. У 1967 р. в газеті «Радянський Донбас» побачив світ огляд книги «Дівчина з легенди – Маруся Чурай» авторства В. Чухліба¹⁷. Того ж року газета «Маяк» опублікувала етюд «На Десні»¹⁸.

У 1968 р. невеличка сім'я Чухлібів переїхала до містечка Обухова на Київщині, де винайняла спочатку куток, а потім кімнату в сільській хаті Кузьми Андрійовича та Галини Гордіївни Краськових. В Обухові В. Чухліб почав працювати у районній газеті «Зоря Жовтня» (сьогодні – «Обухівський край»), спочатку як завідувач відділу сільського господарства, а потім – масової роботи та листів¹⁹. Перший його репортаж у новій газеті називався «Літаки над полями» й висвітлював нелегку працю пілотів сільськогосподарської авіації колгоспу «Червоний хлібороб» з села Красна Слобідка. З огляду на те, що в одному випуску газети інколи розміщувалося декілька його статей, В. Чухліб почав також публікуватися під псевдонімом «В. Чернігівець»²⁰.

Загалом В. Чухліб за майже десять років праці в обухівській газеті²¹ об'їздив усі села району, в результаті чого написав сотні нарисів про хліборобів, трактористів, комбайнерів, агрономів, зоотехніків, доярок, буряководів, пастухів, енергетиків, токарів, медиків, вчителів, артистів, військових та ін. По суті, це були справжні біографічні дослідження краєзнавчого характеру про людей цього регіону Київщини. Саме тому В. Чухліба можна сміливо зараховувати до великої когорти українських краєзнавців. «...Бо завжди намагався, щоб на першому плані в них [репортажах, статтях, нарисах, замальовках] хоч у якійсь мірі була людина з її повсякденними радощами й клопатами, а не лише виробничі показники, тонни надоєного молока, вивезених на поля добрив, гектари зораного ґрунту, на що нас, журналістів, спрямовували деякі ревні служителі компартії»²², – писав він уже пізніше про свою методику журналістсько-краєзнавчої праці.

Він також висвітлював проблеми зведення Трипільської електростанції на Дніпрі та будівництво міста енергетиків Українка (у ньому 1969 р. сім'я Чухлібів отримала однокімнатну квартиру, а після народження доньки Тетяни в 1973 р. – двокімнатну). Поза тим організовував роботу нештатних корпунктів, опрацьовував сількорівські та робкорівські листи, розбирався зі скаргами, вів питання побуту, культури, освіти та спорту. В обов'язки В. Чухліба також входила підготовка тематичних сторінок – літературної «Соняшник», розважальної «На суботній добри вечір», охорони природи «Зелений дім».

Протягом 1968 – 1980-х рр. В. Чухліб неодноразово публікував у газеті свої мініатюри, етюди, новели, оповідання та вірші для дітей на літературній сторінці газети. До речі, на той час наклад газети доходив до 11 тисяч екземплярів. «Приходжу до думки, що то були одні з кращих років мого життя. В обухівській газеті я знайшов добрих, надійних друзів, багато в чому однодумців. Понад усе була для нас праця в газеті, ми були одержимі нею, сповнені ентузіазму, творчих задумів. Ми були молоді...»²³, – такими теплими словами згадував В. Чухліб про свою довголітню працю в районі.

В. Чухлібу вдалося повернути з небуття видатного письменника з когорти «розстріляного відродження» Григорія Косинку (Стрільця)²⁴. Він неодноразово бував у його рідному селі Щербанівка, де познайомився з дружиною письменника Тамарою Мороз-Стрільець і протягом довгих років листувався з нею. Він також розшукав рідного брата письменника Якова Михайловича Стрільця та рідну сестру

Єфросинію Михайлівну Стрілець, а в сусідньому селі Красному – його шкільного товариша²⁵. У 1969-1970 рр. кілька розлогих краєзнавчо-літературознавчих розвідок про Григорія Косинку набули широкого розголосу на Обухівщині²⁶, що не дуже схвалювалося партійним керівництвом²⁷. В особовому фонді В. Чухліба збереглися матеріали, зібрані про Г. Косинку²⁸. Він також досліджував життя і творчість інших видатних обухівчан – Андрія Малишка, Калістрата Анищенка²⁹, Андрія Михайлюка та К. Куян³⁰. Але не забував і про своїх земляків – збирав матеріали та публікував статті про Михайла Коцюбинського і його музей в Чернігові³¹. У 1969 р. на сторінках «Деснянської правди» та «Зорі Жовтня» з'являються нариси до 70-річчя іншого видатного земляка з Чернігівщини – Олександра Довженка³².

У першій половині 1970-х рр. В. Чухліб на громадських засадах очолював кореспондентський пункт газети «Молода гвардія» в Обухівському районі. Окрім того, протягом 1970 – 1995 рр. керував тут літературною студією ім. Андрія Малишка. По суті, це була громадська організація «за інтересами», хоча формально її існування закріплювалося при редакції газети «Зоря Жовтня»³³. Зважаючи на те, що з 1969 р. він разом з сім'єю проживав у м. Українка (за 12 км від Обухова), а з 1982 р. – в Києві (за 55 км), двічі, а то й більше разів на місяць, у вихідний потрібно було витратити багато часу на дорогу, щоб добратися на засідання літстудії.

Тоді до обухівського кола літераторів входили Юрій Домотенко, Петро Швець, Микола Вінграновський, Михайло Мозговий, Ганна Зралко, Михайло Горловий, Лідія Ткаченко, Ольга Довгоп'ят, Валерій Вергун, Степан Гриценко, Тамара Порохнюк, Галина Коновал, Віра Гальчинська, Микола Кулик, Ольга Задорожня, Михайло Карасьов, Василь Назаренко, Микола Заєць, Святослав Яблунівський, Володимир Терех, Юрій Завгородній та ін. На жаль, «протоколів» засідань літстудій не велося, хоча залишилися спогади її учасників. Так, наприклад, Ольга Довгоп'ят (сьогодні – член Спільки письменників України) згадувала: «Та чи не найкращим учителем у мої шкільні роки був працівник газети, голова літстудії Василь Чухліб. Тепер я часто задумуюсь над тим, звідки в мене потяг до малих жанрів (хокку, наприклад) і починаю розуміти, що все йде з дитинства. Василь Васильович брав тоді на студії олівця, сідав поруч і показував, як треба працювати. Вдячна йому за те, що він дав можливість осягнути ази творчості і зрозуміти, що тільки працею людина може досягти бажаного. Я перечитала всі книжки свого вчителя, особливо дитячі, і мрію про те, що колись і я, як він, писатиму для дітей, бо саме вони можуть дати найсправедливішу оцінку письменникові, а тим більше вчительці... Василь Васильович навчив мене серйозності і вимогливості до себе... Ми мандруємо з учнями в Країну Дитинства, яку залишив нам незабутній Василь Чухліб...»³⁴.

За ініціативи В. Чухліба та його колег у середині 1970-х рр. на сторінках газети «Зоря Жовтня» було засновано спеціальну сторінку «Сонечко. Для дітей і про дітей». Він же підбирав для неї матеріали та редагував їх. Трохи згодом літстудійцями була сформована ще одна спеціальна сторінка «Сяйво. Сторінка книголюба». У ній рекламувалися нові книги та журнали. Окрім того, започатковувалися такі рубрики, як «На книжкову полицю», «Вам, працівники сільського господарства» тощо. Обухівські літстудійці були бажаними гостями у школах, на підприємствах, у сільських клубах. Таких зустрічей відбувалося дуже багато. Інколи, коли набридав «офіціоз», В. Чухліб разом з друзями П. Швецем, Ю. Домотенком, М. Горловим, М. Васильківським просто подорожували пішки від села до села по мальовничих та історичних землях Обухівського краю – від стародавнього Трипілля через Халеп'є до Щербанівки або ж до «князівських» Стайок чи Витачева.

Історія виходу у світ першої книжки В. Чухліба дещо незвична. У 1972 р. поважний всеукраїнський журнал «Дніпро» опублікував ряд його ліричних мініатюр³⁵. Окрилений успіхом, того ж року він подав до видавництва «Молодь» рукопис книги під назвою «Співоче колесо. Ліричні мініатюри». До нього увійшло близько сотні мініатюр. Однак вихід збірки, з огляду на політичну ситуацію

(у республіці почалася чергова кампанія проти «українського буржуазного націоналізму»), постійно затримувався. Протягом 1973 р. В. Чухліб готував свою збірку мініатюр у перекладі російською мовою, називаючи її «Солнечные брызги», однак так і не подав її до друку³⁶.

1973 рік став переломним у творчості письменника, адже затримка з виходом прозової збірки підштовхнула його до думки серйозніше спробувати свої сили у дитячій літературі. Він не тільки подає своє оповідання до журналу «Малютко», але й активно починає писати для «маленьких дорослих». «Діти – це ті ж самі дорослі, але тільки маленькі!», – любив повторювати час від часу В. Чухліб. Окрім того, тоді лише у межах дитячої літератури, яка у силу своєї специфіки найменше піддавалася цензурі, можна було на повний голос проявити свій талант.

Наступного, 1974 р., провінційний журналіст з невеличкого містечка без надії на публікацію послав десяток своїх етюдів із згаданого рукопису до «головної газети» Радянського Союзу, центрального органу ЦК КПРС – «Правда». А невдовзі та надрукувала їх на літературній сторінці. І лише після цього у видавництві «заворушилися», та, як результат, у 1975 р. світ побачила книжечка «Червоні краплини вишень»³⁷. На жаль, вона була дуже скороченою – до неї увійшло лише кілька десятків мініатюр.

«Червоні краплини вишень» рецензував відомий новеліст Андрій М'ястківський, який в анотації зазначав: «Ліричні мініатюри Василя Чухліба – це щирі, задушевні розповіді про сільських трударів, людей, закоханих у землю, у рідну природу, в навколишній чудовий світ. В кожній мініатюрі – прагнення автора до романтичного злету, до пісенності»³⁸. Наприкінці книжки було вміщено коротку біографічну довідку про автора. А в 1977 р. головний редактор видавництва «Молодь» С. Зінчук на сторінках газети «Літературна Україна» писав про появу плеяди молодих письменників, де ім'я В. Чухліба стояло поруч з іменами В. Затулівітра, П. Перебийноса, В. Бойченка та І. Григурка³⁹.

Збірка ліричних мініатюр «Червоні краплини вишень» здобула не лише визнання літературознавців, а й громадськості. Так, наприклад, літературно-мистецька сторінка «Колос» газети «Баришівські вісті» писала: «У видавництві «Молодь» нещодавно вийшла з друку перша книжка прози журналіста обухівської районної газети Василя Чухліба – «Червоні краплини вишень». Вона зразу ж привернула увагу любителів ліричної мініатюри, критиків щирістю і задушевністю тону оповідань, життєвістю ситуацій та героїв. Молодий прозаїк майстерно користується художньою деталлю як ключем, що відкриває двері до розуміння душі ліричного героя – хлібороба, воїна, вчителя»⁴⁰.

До речі, після публікації в союзній «Правді» до приміщення обухівської районки завітало ледве не все обласне і районне партійне керівництво. Вони довго випитували про те, хто з родичів В. Чухліба працює у Москві. І, незважаючи на заперечну відповідь, вирішили все ж таки перестрахуватися (а може, є «нагорі» впливовий покровитель?) та запропонували журналістові вступати до Вищої партійної школи ЦК КПУ⁴⁰ в Києві. А в «Правді» В. Чухліб публікувався ще декілька разів, зокрема, у 1984 р. у газеті були надруковані мініатюри «Лелеки» та «Несла воду» під загальною назвою «На Десні»⁴².

У 1988 р. у видавництві «Молодь» побачила світ ще одна книга «Іду до Десни». До неї увійшло вже більше сотні новел, етюдів та мініатюр В. Чухліба. 20 серпня того ж року на подарованій синові новій книжці автор залишив такі слова: «Синові Тарасові – на 22-ліття. Хоч іноді замислюйся про своє коріння – у святій і стражденній українській землі – над Дніпром, над Десною, над Россю... Його нікому не підкопати, не підрубати, не спалити, не знищити... Автор сеї книжечки. 20.08.88 р.» На останній сторінці книги розміщено фото та коротка біографія автора.

Так само, як і великого Довженка, В. Чухліба захоплювала «зачарована» Десна. На її берегах він народився і виріс. Ця прадавня українська річка постійно присутня

у його «дорослій» прозі, адже найбільша збірка новел та етюдів так і називалася «Іду до Десни». Також окремою книжечкою вийшла ще одна збірка етюдів «Батькова сумка», в анотації до якої відзначалося, що це ще один «штрих до Книги, яку Василеві Чухлібу судилося писати протягом усього життя. Книга про ріку його любові – про Десну, про людей, що живуть на її берегах...».

Реальні жителі села Соколівка на Десні й одночасно персонажі чухлібових художніх творів – бакенцики (ті, хто встановлюють сигнальні бакени на річці) Андрій Латун та дядько Назар, сільський староста Охрім, лісник Карпунь, завгосп Сак Грищенко, тітка Ольга, баби Параска та Горпина, бабуся Мокііха, ветеринар Петро Федорович, шофер дядько Олекса, покрівельник Мусій та коваль Митро, сторож дід Матвій, рибалка дід Степан Дубовий та ін. Коли батько приїжджав до рідного села, то обов'язково розпитував свою матір Марію Федорівну про всі «цікаві історії», які відбувалися за його відсутності в селі. Багато з них лягали в основу майбутніх творів. Звичайно, що майбутні сільські етюди та мініатюри з'являлися і в результаті власних спостережень письменника. З 1962 р. В. Чухліб заносив усе варте для своїх творів уваги до спеціального зошита під назвою «Почуте в народі».⁴³ По суті, у своїй творчості письменник відобразив «усну» історію села Соколівка на Чернігівщині повоєнної доби.

Окрім людей, В. Чухліб дуже любив спостерігати за природою. Під час перебування у селі кожен вільну хвилину намагався використати для риболовлі на Десні. Однак це був лише привід для того, щоб знайти новий сюжет для своїх творів, де, окрім людей, головними дійовими особами зазвичай були Річка та Окунь, Квітка та Мурашка, Бджілка та Лелека. Кожна деталь художньої оповіді у нього мала бути достовірною й відповідати дійсності.

Письменник Володимир Капустін (Потапов) з приводу творчості свого колеги зауважував: «Не часто сучасні українські письменники пишуть короткі оповідання, новели, а особливо ліричні етюди, які б, скажімо, відверто мали глибокий зміст і ще й захоплювали читача гарною, соковитою, образно мовою. Та й не кожному майстру художнього слова вдається вимріяти, створити мініатюрні твори... І що цікаво – завжди у них щось відкриваю для себе несподіване, раніше незнане, нове...»⁴⁴. Член Спілки письменників України Олександр Маландій писав: «...У моїй уяві мимовільно складався образ цього новеліста і казкаря, як задумливого, лагідного й трохи сором'язливого чоловіка, що зазвичай властиво талановитим, але скромним добрякам. Такою вимальовувалася мені натура письменника за його творами, в які він, як непересічний художник слова, вкладав частку своєї душі. ...Мимохіть наворачалася думка до незвичайно важливої, сердечної і по-українськи безкорисливої людини, якою був обдарований казкар і новеліст Василь Чухліб. ...Не мину нагоди збудити в пам'яті незабутній образ чи послухати по радіо Чухлібову казку або світлу, як перший сніг, його новелу. Така принада справжнього мистецтва»⁴⁵.

Як можна довідатися із робочих записів, досить часто сюжети для своїх новел чи оповідань письменник брав просто із життя. Так, головну фабулу для свого оповідання «Осінні курчата» В. Чухліб взяв із цікавої розповіді гончара Михайла Микитовича Терещенка з с. Красна Слобідка на Обухівщині. Новела «Червоний патефон» була написана під враженням історії зі справжнім довоєнним патефоном, який було закопано його батьком Василем Харитоновичем у себе на городі в Соколівці напередодні війни й відкопано вже після її закінчення⁴⁶. Ідея написати оповідання «Олень на тому березі» з'явилася під час ранкової риболовлі на Десні, коли на протилежному березі річки з хаців вийшов лось з великими рогами, від яких відблискувало ранішнє сонце.

Він також любив записувати народні прислів'я, крилаті вислови видатних людей та й просто гарні фрази, що спали йому на думку або ж почуті від когось. «Є рання сивина, та пізня мудрість», «Кротам не говоріть про крила» читаємо у згаданому записнику за 1970 р.⁴⁷ У домашньому архіві сина письменника зберігається грубий

зшиток, де виписано близько півтисячі крилатих фраз та прислів'їв різних народів світу.

У 1973 р. В. Чухліб виступав на нараді молодих літераторів України та нараді-семінарі авторів журналу «Дніпро», а наступного року отримав запрошення від сценарної редакційної колегії Держкіно УРСР подати документ для вступу на сценарний факультет Всесоюзного державного інституту кінематографії (ВДІК), який давав вищу освіту в галузі драматургії художнього, науково-популярного, документального кіно і телебачення⁴⁸. Однак з огляду на сімейні обставини (у 1973 р. народилася друга дитина, донька Таня, а син Тарас пішов до школи), так і не подав документи до цієї відомої освітньої установи, адже потрібно було надовго їхати навчатися до Москви.

У 1975 р. популярна всеукраїнська дитяча газета «Зірка» оголосила своєму постійному авторові В. Чухлібові подяку за активне дописування⁴⁹. Протягом 1976 – 1978 рр. він навчався на відділенні журналістики Вищої партійної школи. Під час практики ним, зокрема, було зроблено ґрунтовний мовно-стилістичний огляд газети «Ленінські заповіді» Тетіївського району Київської області за 1976 - 1977 рр. У 1977 р. у зв'язку з сімейними обставинами (дружина Віра мала бронхіальну астму) намагався перевестися до Криму, на роботу до Кримської обласної газети «Радянський Крим», однак отримав відмову⁵⁰.

За рекомендацією письменників Андрія М'ястківського та Юрія Ярмиша у 1977 р. В. Чухліба прийняли до Спілки письменників Радянського Союзу та України⁵¹. Одночасно він отримав членство в Спілці журналістів СРСР та України. В. Чухліб був делегатом кількох з'їздів письменників України у 1980-х – першій половині 1990 р.

Протягом 10 травня – 3 червня 1978 р. новий член письменницької організації у межах навчання на факультеті журналістики ВПШ проходив практику в газеті «Радянська Україна». З характеристики, підписаної заступником редактора газети В. Прощаковим, читаємо: «...Брав участь у редакційних «планьорках», нарадах-«літучках», чергував по випуску газети. У відділі культури практикант опрацьовував авторські матеріали, знайомився з редакційною поштою, виконував інші завдання. Так, за завданням редакції побував на відкритті літературних читань в садибі-музеї О. Корнійчука і підготував матеріал «Свято в Плютах», прийнятий до друку. Прийнятий до друку і його нарис – «Червоне крило» про керівника Обухівського народного хору К. А. Краськова. Чухліб В. В. підготував довідку про висвітлення питань літератури в газеті «Радянська Україна» за 1977 - 1978 рр.»⁵².

У 1978 р. В. Чухлібу запропонували очолити нову газету Київського міськкому партії «Прапор комунізму». Однак він категорично відмовився від посади головного редактора цього партійного видання й знайшов собі роботу заступника головного редактора державного видавництва «Радянський письменник» (з 1992 р. – «Український письменник»). За період роботи у видавництві, а це майже двадцять років, ним було здійснено велику адміністративну, організаційну та редакційну роботу. За його редакторства вийшла не одна сотня книг художньої літератури. На спільних засіданнях художньої та редакційної ради видавництва він робив інформативні огляди⁵³.

На початку липня 1980 р. у містечку Баришівка та селах Баришівського району Київської області відбулися дні «Радянського письменника» на Київщині, де керівником робочої групи письменників був В. Чухліб. 5 липня газета «Баришівські вісті» помістила фоторепортаж, в якому на одній зі світлин В. Чухлібу вручають хліб-сіль від колективу Березанської птахофабрики. У 1980 р. за публікацію романів О. Гончара «Твоя зоря» та П. Загребельного «Роксолана» видавництво було відзначено перехідним Червоним прапором Держкомвидаву СРСР і ЦК профспілок працівників культури СРСР.

У 1981 р. Колегія Держкомвидаву УРСР і Президія Республіканського комітету профспілки працівників культури відзначили хорошу роботу та нагородили Почесною

грамотою колектив видавництва «Радянський письменник» за випуск збірки творів українських поетів «Батьківщина», книжки поезій В. Коротича «Голоси», поетичного збірника Р. Братуна «Батьківський заповіт». У тогочасній характеристиці, підписаній директором видавництва В. Біленком, було зазначено (мовою оригіналу): «Чухліб В. В. работает в издательстве «Радянський письменник» заместителем главного редактора с 1978 года. За это время показал себя способным, прилежным, инициативным работником, умелым организатором книгоиздательского дела. При его непосредственном участии издано ряд книг, которые достали высокую оценку литературной критики и читателей...»⁵⁵. У 1996 р. Вадим Скомаровський, довголітній директор видавництва «Український письменник», писав: «На перший погляд, він був людиною досить стриманою, мовчазною... Однак насправді мав велике, любляче серце, чуже горе сприймав, як власне, тамуючи його в своїй душі, був кришталевим чесним, порядним у взаєминах, не терпів найменшої фальші. В цьому ми не раз пересвідчувалися, працюючи з Василем Васильовичем поруч упродовж багатьох літ»⁵⁶. Під час роботи в Києві письменник не забував і про рідний край, віддаючи нові твори для публікації в «Деснянській правді»⁵⁷.

Письменник також збирав біографічні та літературознавчі матеріали про Івана Франка, Лесю Українку, Максима Рильського, Григорія Тютюнника, публікував статті про їхній життєвий і творчий шлях. Його цікавили такі історичні постаті, як Маруся Чурай, Данило Терпило (отаман Зелений) та Леонід Биков. Популяризував нові книги та довідники. Робив огляди всеукраїнських журналів, що, по суті, було рекламуванням того чи іншого часопису. В. Чухліб листувався з такими відомими письменниками, як Є. Гуцало, Ю. Збанацький, Г. Бойко та Г. Гордасевич. Серед його респондентів, окрім письменників Андрія Коцюбинського (його однокурсник, свідок на весіллі та кум) та Петра Швеця (довголітній товариш), зустрічаємо також Я. Гояна, В. Дрозда, А. Давидова, О. Ковтюка, М. Костіва, Т. Мороз-Стрілець, А. М'ястківського, М. Хижняка, Г. Храпача, Г. Шияна, В. Якименка та багатьох ін. В особистому архіві В. Чухліба нараховується близько сотні листів до них.

Письменник написав не один десяток рецензій на твори українських прозаїків та поетів, зокрема, доробок В. Забаштанського, І. Логвиненка, Д. Герасимчука, В. Горбатюка, Г. Гриненка, В. Князюка, Г. Малюка, А. Поліщука, А. Боднарчука, А. Коцюбинського, П. Швеця та ін. Одну з перших своїх рецензій він зробив ще у 1963 р. на книгу Ганни Світличної «Стежки неходжені весняні» (1961)⁵⁸. Відгукувався також з критикою і на літературознавчі праці⁵⁹. Протягом 1992 – 1996 рр. В. Чухліб як член журі написав багато відгуків на рукописи творів молодих літераторів, які надсилалися на міжнародний літературний конкурс «Гранослов»⁶⁰. У 1995 р. він написав рецензію на дуже цікаву книгу про О. Довженка та опублікував її в «Чернігівському віснику»⁶¹.

У свою чергу, рецензії на книги В. Чухліба у різний час писали: О. Баша, В. Борецький, О. Боровко, Р. Василенко, Ю. Збанацький, А. Зиль, Ю. Єрмолаєв, Я. Клименко, П. Конацький, Н. Кугій, В. Неділько, Ю. Медуниця, Н. Міщенко, П. Моргаєнко, А. М'ястківський, О. Орач, В. Полтавчук, В. Постовий, С. Розумна, М. Сандрович, Г. Семенюк, А. Соломко, М. Стрельбицький, В. Талабан, В. Трубай (Карасьов), П. Швець, В. Шкляр, Є. Шуляк, С. Юрків, Ю. Яриш та Л. Яценко. У 1987 р. чернігівський письменник В. Сапон опублікував свій відгук на книгу земляка «Олень на тому березі» під назвою «Ростуть хлоп'ята над Десною»⁶².

Окрім журналів «Дніпро» та «Донбас», В. Чухліб публікувався у таких всеукраїнських часописах, як «Вітчизна», «Київ», «Україна», «Радуга», «Радянська жінка», а також періодичних виданнях для дітей – «Малютко», «Барвінок» та «Соняшник». Довгий час він був членом редколегії журналу «Малютко». Саме у журналі «Малютко» за липень 1973 р. він уперше запропонував на всеукраїнський загальне коротке оповідання для дітей. Воно мало назву «Хто прокидається найраніше»⁶³. Через два десятиліття, у 1993 р., він отримав премію ім. Наталі Забіли,

яка була присуджена за результатами публікацій творів для найменших дітей на сторінках часопису. На честь 60-річчя свого колеги редколегія журнал «Малютко» у липневому номері за 2001 р. вмістила фото В. Чухліба та два його дитячих оповідання з присвятою під назвою «Незабутні малюткові друзі»: «Сьогодні нам хочеться згадати теплим щирим словом Василя Васильовича Чухліба. Цього місяця йому виповнилося б 60 років. Він прийшов у дитячу літературу, видрукувавши свої перші оповідки саме в «Малютку». Василь Васильович багато літ був постійним нашим автором, а згодом і членом редколегії. І в тому, що журнал «Малютко» здобув таку широку симпатію між діток, є і його заслуга»⁶⁴.

Під час «перебудови» та національного відродження кінця 1980-х рр., на замовлення редколегії газети «За педагогічні кадри» В. Чухліб написав свої спогади про діяльність у першій половині 1960-х рр. студентської літературної студії «Вітрила». Наприкінці цих спогадів були й такі слова, що засвідчували його громадянську позицію: «Чому байдужі чимало сучасних студентів до мови своєї матері, своїх предків? Чому не болить душа в багатьох студентів і, зокрема, літстудійців, майбутніх педагогів, за збереження і розвиток рідної мови, культури, духовності, без чого неможливо виховувати нашу зміну? Чому не б'ють вони тривогу, що викладання багатьох предметів навіть на гуманітарних факультетах інституту проводиться російською мовою?»⁶⁵.

Окремого історико-літературного дослідження потребує творчість і діяльність В. Чухліба саме як дитячого письменника. Назва першої дитячої книжки, яку він подав до видавництва «Веселка» на початку 1974 р., була «Росяне намисто»⁶⁶. Однак вона два роки пролежала «на полицях» й побачила світ лише у 1976 р. під назвою «Хто встає раніше». А через два десятиліття, у рік 125-річчя від дня народження Лесі Українки, 29 лютого 1996 р., газета «Літературна Україна» опублікувала рішення Міністерства України у справах преси та інформації і президії ради Спілки письменників України премію імені Лесі Українки за 1996 рік присудити Василеві Чухлібу за збірку оповідань і казок «Олень на тому березі» (1987), «Куди летить рибалочка» (1991) та «Колискова для ведмедів» (1995)⁶⁷. Днем раніше «Вечірній Київ» опублікував повідомлення прес-служби Мінпресінформу, в якому говорилося: «Василь Чухліб працює в літературі для дітей ось майже два десятиліття. Його яскраві поетичні мініатюри в прозі полюбилися і дітякам, які ще не вміють читати, і найменшим школярам. Добрі і мудрі, вони ведуть дитину в дивосвіт природи, дарують радість, насолоду від спілкування з нею, збуджують уяву і кличуть відкривати її таємниці, оберігати нетлінну красу землі, любити рідний край»⁶⁸.

У 1982 р. Юрій Ярмиш видав у Москві книгу-огляд сучасної дитячої літератури України, де відзначав: «Крепнет, развивается талант прозаика Василя Чухлиба. Он автор ряда сборников рассказов для малышей, среди них «Красные капли вишен», «Кто просыпается раньше всех», «Бескозырка», «Находка Тарасика». Произведения эти невелики по объему, но удивительно емкие, насыщенные большим смыслом. По своему характеру они близки к притчам, но Василь Чухлиб далек от назидательности, его мораль в сюжетах, в отношении героев к событиям, жизненным явлениям, автор дорожит выразительной деталью, ярким и точным образом»⁶⁹. Письменник, громадський діяч, Герой Радянського Союзу Юрій Збанацький писав: «У цього письменника свій стиль і своє бачення світу. Він володіє рідкісним даром писати коротко, а показувати багато, уміє розповісти цікаво й хвилююче, навіть поетично, про речі, на перший погляд, звичайні, буденні»⁷⁰. Професор Любов Мацько зауважувала: «Василь умів помічати й показувати у своїй творчості мудрість, душевну красу і порядність звичайних людей, простих трудівників, їхнє тонке відчуття моральності... Про мораль ці люди не говорять, нею живуть. З особливою любов'ю писав Василь Чухліб про дітей і для дітей, щедро використовуючи інтимізуючі форми української мови».

Протягом двох десятиліть, з 1976 до 1996 рр., В. Чухліб написав та надрукував

12 книжок для молодшого та середнього шкільного віку, загальний наклад яких перевищив один мільйон (!) примірників: “Хто встає раніше” (1976), “Безкозирка” (1979), “Тарасикова знахідка” (1980), “Чи далеко до осені” (1981), “Пісня тоненької очеретини” (1983), “Пілотка ліщинових горіхів” (1984), “Жарини на снігу” (1985), “Лелеки над татовим полем” (1987), “Олень на тому березі” (1987), “Сопілкарік з джмелиного оркестру” (1989), “Куди летить рибалочка” (1991), “Колискова для ведмедів” (1995). Вже після смерті письменника були видані “Павучок із бабиного літа” (2004), “Братики Кіндратики” (2006), «Сонячний зайчик» (2007), «Неслухняний гарбузик» (2009), а також перевидано «Коліскову для ведмедів» (2010).

Твори для дітей В. Чухліба переповнені любов’ю, родинним теплом. Його «ідеальна» сім’я живе в гармонії з прекрасною природою, мама – ніжна і любляча, тато – добрий і справедливий, дідусь і бабуся – досвідчені й працьовиті, а діти – щасливі. Багато сюжетів для своїх творів письменник брав із дитинства своїх дітей – сина Тараса та доньки Тетяни⁷¹, у результаті чого з’явився цілий цикл захоплюючих розповідей про пригоди дітлахів Тарасика і Тетянки.

Окрім «дорослої» та «дитячої» прози, В. Чухліб писав ліричні поезії⁷², вірші для дітей⁷³, вірші, які були покладені на музику («Пісня про молоду вчительку» та «Слава Тарасові», музика О. Кучера)⁷⁴, та вірші, що присвячувалися друзям⁷⁵. Серед своїх наставників називав Юрія Збанацького та Андрія М’ястківського. У 1987 р. всесоюзне видавництво у Москві «Детская литература» взяло до друку збірник найкращих оповідань і казок В. Чухліба⁷⁶, однак з огляду на процеси розпаду СРСР так і не опублікувало його.

В. Чухліб був великим книголюбом. Починаючи з ранньої юності, він збирав велику бібліотеку⁷⁷, до якої входило близько 2 500 тисяч творів українських та зарубіжних письменників. Окрасою книгозбірні його домашньої бібліотеки були різноманітні словники, довідники та енциклопедичні видання, серед яких почесне місце займали енциклопедії про тварин, рослини, птахів, риб, комах тощо. Окреме місце займала література про лікарські рослини, а також різні книги про рідний край – Чернігівщину. У вільний від роботи час (головним чином під час відпустки) письменник любив порибалити, причому у цій справі був справжнім професіоналом. Він також захоплювався фотографуванням, а декілька його фотоетюдів навіть були опубліковані в пресі.

У 1981 р. В. Чухліб отримав Почесну грамоту Держкомвидаву УРСР за сумлінну роботу в галузі книговидання та активну участь в підготовці видань, присвячених 1500-річчю Києва. У 1989 р. директор Науково-дослідного інституту педагогіки В. Яременко написав вдячного листа голові СПУ Ю. Мушкетіку з подякою В. Чухлібу за підготовку «Букваря» для дітей. У 1990 р., з огляду на 33-річний трудовий стаж, письменнику вручили медаль «Ветеран труда». Він також мав почесні грамоти від Спілки письменників України та редакції газети «Зоря Жовтня».

Раптова смерть колеги і товариша 20 листопада 1997 р. дуже вразила його друзів і колег⁷⁸. Пам’ятний хрест роботи товариша письменника, скульптора Михайла Горлового був установлений на могилі у с. Соколівка Козелецького району на Чернігівщині⁷⁹. 14 вересня 2001 р. у м. Українка Обухівського району відбулося відкриття меморіальної дошки на фасаді будинку за адресою проспект Дніпровський, будинок №3, в якому він тривалий час проживав. На ній напис: «В 1973 – 1982 у цьому будинку жив і працював відомий український письменник ВАСИЛЬ ЧУХЛІБ. 19. 07. 1941 – 20. 11. 1997».

В. Чухлібові присвячено ряд поезій: вірш Петра Швеця «Василеві Чухлібу» (18 липня 1981 р.)⁸⁰; вірш Михайла Горлового «Соколівський козак»⁸¹; вірш Валерія Вергуна «Іду до сонця»⁸², вірш Ольги Довгоп’ят «Василеві Чухлібу»⁸³. А заслужена артистка України, доцент Львівської державної академії ім. М. Лисенка Ольга-Галина Гавриш до своєї книги «Символіка української пісні» зробила епіграфом

мініатюру письменника «Пісня»⁸⁴. Аналізу літературної творчості письменника присвячено статті О. Гарачковської⁸⁵, В. Кузьменка⁸⁶ та О. Маландія⁸⁷, про нього пишуть в енциклопедичних літературознавчих виданнях⁸⁸, антологіях художньої прози⁸⁹ та бібліографічних збірниках⁹⁰, його доробок згадують у контексті історії української літератури ХХ ст.⁹¹, вивчають твори з точки зору шкільної педагогіки⁹² та спеціалізованих тем під час захисту кандидатських дисертацій⁹³. Окремі сторінки життєпису В. Чухліба вже висвітлювали М. Більчук⁹⁴, Я. Кодлюк та Г. Одинцова⁹⁵, однак на сьогодні ще не існує вичерпної наукової біографії цієї знакової постаті української літератури 1970-х – першої половини 1990-х рр.

Письменник ніколи не відмовлявся від виступів перед читачами у Києві, Чернігові, Острі, Обухові, Українці, Барішівці, інших містах і селах незораної України. Одним з перших був його творчий вечір в м. Остер Чернігівської області, який відбувся у грудні 1962 р. Протягом наступних років він неодноразово приїжджав до Остра для участі у днях книги, де спілкувався зі своїми читачами. А 30 серпня 1996 р. з нагоди 55-річчя письменника, журналіста, краєзнавця та громадського діяча газета «Чернігівський вісник» (сторінка «Колобок» для найменших читачів) писала: «Дитячому письменникові, нашому землякові, авторові багатьох художніх книжок про мальовниче Придесення, лауреатові літературної премії Лесі Українки Василю Чухлібові цього літа виповнилося 55 років від дня народження. Юні читачі «Колобка» вітають свого улюбленого автора, зичать міцного здоров'я, творчого довголіття, нових книжок. Нещодавно Василь Васильович побував у редакції нашої газети і запропонував її найменшим читачам нову казочку «Неслухняний гарбузик»...»⁹⁶.

Протягом багатьох років після того як не стало письменника у школі №2 міста Українка Обухівського району Київської області серед школярів проходить конкурс імені В. Чухліба у різних номінаціях: на краще прочитання творів письменника; написання оповідання чи мініатюри; написання казки; кращий малюнок за мотивами творів письменника. На базі Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова періодично відбувається літературний конкурс ім. В. Чухліба серед студентів. В Остерській середній школі №1 зберігають документи і матеріали, пов'язані з навчанням та початковими роками праці земляка. Пам'ять про письменника шанують не тільки в Києві та Київщині, але й на його рідній Чернігівщині⁹⁷, а також Донеччині⁹⁸.

Багато оповідань для дітей В. Чухліба є автобіографічними. Образи їхніх персонажів – Василька й Михайлика, Дениска й Варочки, Степанка і Марійки, Оксеника і Галинки, Славка і Валерки, Арсеника й Лаврика – змальовані письменником з особливою любов'ю, адже, по суті, це він сам та його друзі-однолітки з села Соколівки на Десні. Вони непосидючі, кмітливі й допитливі, з цікавістю пізнають світ, вчать дружити й допомагати старшим. Малятам розкриваються таємниці природи, багато невідомих фактів зі світу рослин і тварин. Письменник запрошує дітей пильніше поглянути навколо себе та навчає їх любити свою малу батьківщину – бути в лісі, лузі чи на річці не пасивними спостерігачами, а добрими помічниками всьому живому.

Народжений на берегах прадавньої Десни Василь Чухліб й на сьогодні залишається одним з кращих дитячих письменників нашої країни, автором малої прози – новел, етюдів та мініатюр. «Зачарований» образ річки Десни пройшов через усю його творчість. Він не тільки назвав свою найбільшу збірку прозових мініатюр «Іду до Десни», але й всіляко популяризував Чернігівщину, її природу та людей у межах усієї України та колишнього Радянського Союзу. Працюючи довгий час поза рідним краєм, він спеціально взяв псевдонім «Чернігівець», щоб таким чином вшанувати малу батьківщину. Постійно надсилав свої твори для друку в «Деснянській правді» та «Чернігівському віснику».

Окремі оповідання та казки талановитого прозаїка з Чернігівщини видавалися за кордоном англійською, азербайджанською, білоруською, казахською, литовською,

російською та словенською мовами, а його кращий доробок з тематики для дітей увійшов до вітчизняних букварів, підручників, хрестоматій і читанок для молодших класів. Василя Васильовича знали як популярного письменника та журналіста не тільки на Чернігівщині, а й на Донеччині, Київщині та в Києві, де його поважали як скромну і порядну людину з великим люблячим серцем. Про невтомну літературну, журналістську і громадську діяльність Василя Чухліба пам'ятають усі ті «маленькі дорослі», що колись залюбки читали захопливі оповідання та етюди про вічну «річку його любові» Десну, її заплави та луки, добрих і працьовитих жителів невеличкого придеснянського села Соколівка. На деснянських човнах він відплив до океану під назвою Вічність...

P. S. Біографічний нарис про Василя Чухліба написано його сином, а тому його можна вважати значною мірою суб'єктивним. Але хто більше і краще від сина (тим паче професійного історика) може сказати про свого рідного батька?

ДОДАТОК

Василь Чухліб. Деснянські човни

(З книги: Чухліб В. Батькова сумка: Десять етюдів. – К.: Вир, 1993. – С. 30 - 32)

Як можна жити на Десні без човна? Тоді, в не такі вже й далекі літа, цього ніхто з соколівців не міг уявити. Бо маєш човна, нового чи старого, хоч би поганенького, вутлого, – маєш рибу, траву, сіно, вербові дрова, лозу, щавель, ягоду-ожину... На човнах-довбанках однаково вміло плавали і сивобороді діди, й дядьки у вицвілих гімнастерках, і жінки-удовиці, й ми, змалку звиклі до всякої сільської роботи хлоп'ята. Одним весельцем, дубовим чи кленовим, догрібалися через бистрину за Десну чи аж у Максимівський старик, у Вовківську старуху. У затоці, яка називалася Березовою, хоч пообіч її росли тільки верби, стояла ціла флотилія човнів. Одні господарі тримали їх на воді, аби не розсихалися, не протікали, інші – щоразу витягували на берег, перевертали догори днищем. Лежали човни під лозами – бокасті, смолянисто-чорні, немов тюлені, а деякі зблискували проти сонця бляшаними латками.

Найбільш шанованими в селі людьми були майстри-човнярі дід Захарко і Андрій Латун – бакенщик. Уміння їм передавалося, либонь, від дідів-батьків, і вони вірно продовжували їхнє діло. Хоч і морочлива то була робота: зумій вибрати на човна таку деревину, щоб не репалася, не тріскалася, не вбирала воду, видовбай та розклади човна так, аби не круткий був, не кривобокий, а гінкий та легенький. Добрий човен далекі дорівнювався доброму коневі, хоч коней тоді, відомо, не дозволялося селянам тримати, гляди – ще розбагатіють, доведеться знову розкуркулювати.

Платили човнярам чим хто міг: міркою жита, лантухом картоплі, корзиною сушених слив, а хто – й грошима. Та рідко в кого тоді водилися гроші. У кого й була якась копійка, то забирали уповноважені на позику.

Спробував було і наш родич дядько Степан робити човни. Був він на всі руки майстер: і швець, і кравець, і пічник, а от човни йому чомусь не вдавалися. Правда, один човен нічогенький вийшов. Дядько Степан подарував його моему батькові.

– Хоч і важкуватий трохи, неповороткий, зате устійчивий, хоч би й хотів, то не перекинешся. Тобі, Василю, як інвалідові, саме такий човен і треба, – казав дядько, коли вони замочували човна, – не на річці, звісно, за столом. І довго плавав батько на тому човні, на тій шкарупаїці, як він казав, аж поки не відплавав своє...

А плавали човни по Десні з ранньої весни, як тільки скресала крига, усеньке літо, осінь, доки не гусла вода і річку не сковував мороз. Тоді човни витягували на берег і перевозили в село на дерев'яних коточках чи переносили на плечах. Човни зимували в загишку – на вишках у хлівах або на хатніх горищах, спочиваючи, набиралися сил для нового плавання.

А навесні від узбережжя до села долинав гіркуватий смоляний дух. У старих казанках, у великих бляшаних коробках варили смолу, додавали до неї для в'язкості

соснової живиці, яку точили в нашому лісі. Конопатили човни, шпаклювали мохом чи клоччям, накладали латки. А тоді квацювали густо смолою-кип'ячкою. І, спускаючи на воду човна, придивлялися: чи не протікає, чи не проступила де хоч краплина.

Улітку вийдеш на кручу, поглянеш угору і вниз по ріці, на Десні – човни. Той долає уперто бистрину, той завмер на тиховодді під лозами, той відчальоє від берега. Пливають на човнах рибалки, косарі, задесенські пастухи.

Бувало, що й переверталися, коли вітер здіймався на річці, чи поклажа була хилитка. Тоді човен і рятував – виберешся якось на днище і догрібаєшся до берега.

У негоду човен нерідко ставав добрим захистком для рибалок чи пастухів. Побачиш, що надходить хмара, витягнеш на берег човна, перевернеш і заберешся під нього. Тарабанить по днищу рясний дощ, лунко б'ють у берег хвилі, колошматить, ламає верbove гілля рвучкий вітер, а під човном – сухо й затишно. Буває, й задрімаєш під шум дощу, примостившись на куфайчині чи оберемочку сіна, а прокинешся, виглянеш з-під човна – довкола сонце сяє, над річкою перекинула своє коромисло райдуга...

Ходжу над Десною. По ріці то баржа пропливе, вантажена щєбінкою, вугіллям, то прошугне «дюралька», надовго сполохавши рибу та птаство. Човнів не видно. Бо й нема кому на них плавати, одні баби та діди немічні в селі лишилися. А тому, хто день у день на городі, у полі чи в лісі, ніколи на Десну вибратися.

А он же й човни. Позаростали лозами та бур'янами, смола на них облущилася, боки прогнили, зяють дірками. Лежать тут човни, видно, не один рік. Люди не займають їх, хоч могли б пустити на дрова чи якісь там дощечки. Але ж вірно послужили човни, то нехай довіковують спокійно. Немовби немічні тюлені на своєму останньому лежбищі...

1. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва в Києві (далі – ЦДАМЛМ Київ). – Ф.1345: Український письменник Василь Чухліб (1956 – 1996), оп. 1., спр. 131: Автобіографія Чухліба В. В., автограф, арк. 1.

2. Збанацький Ю. Передмова // Чухліб В. Олень на тому березі. – К., 1987. – С.4. Згодом син Ю. Збанацького Анатолій, зі слів батька, розповідав про ті часи: «...Восени 1942 року він [Збанацький] створив партизанський загін, що спочатку складався з його колишніх учнів. Згодом загін переріс у могутнє партизанське з'єднання ім. Щорса, що билосся з окупантами на придеснянській землі. У це важко повірити, але межиріччя Дніпра і Десни, що знаходилося за якихось півсотні кілометрів від Києва, стало справжнім партизанським краєм, куди боялася ступати нога фашистів. У селах відновилося мирне життя, подекуди навіть розпочалися заняття в школах» (Дехтяренко В. Він і на війні залишався педагогом // Урядовий кур'єр. – 20 квітня 2010. – С.11).

3. Чухліб В. Перша замітка // Ленінський шлях. – 21 листопада 1962. – С. 3.

4. Творчість юних. Збірка художніх творів учнів шкіл Української РСР / Редкол.: Н. Забіла та ін. – К.: Державне видавництво дитячої літератури УРСР, 1961. – С.80.

5. ЦДАМЛМ України. – Ф.1345, оп. 1, спр.157, арк. 1.

6. Там само. – Спр.135, арк. 2.

7. Там само. – Спр.137, арк.1.

8. Чухліб В. На відстані десятиліть // За педагогічні кадри. – 19 вересня 1988. – С.1.

9. Літературна студія КДПШ ім. О. Горького в 1962 – 1966 рр. Склав В. Чухліб (1988 р.) // Власний архів Т. В. Чухліба. Див. також: Чухліб В. На відстані двох десятиліть // За педагогічні кадри. – 19 вересня 1988. – С.3.

10. Зі спогадів письменника: «З великою вдячністю можна згадати тодішнього відповідального секретаря вузівської газети П. І. Орлика та редактора П. П. Хропка, які завжди підтримували здібних початківців і знаходили все-таки можливість,

аби поруч з іншими вкрай необхідними матеріалами втиснути у дві малоформатні сторінки ще й літературну добірку» (Чухліб В. На відстані двох десятиліть // За педагогічні кадри. – 26 вересня 1988. – С.3).

11. За педагогічні кадри. – 19 березня 1965. – С.2.

12. Мацько Л. Спомин про Василя Чухліба // За педагогічні кадри. – Листопад, 2001. – С.5.

13. ЦДАМЛМ України. – Ф.1345, оп.1, спр.160, № 2.

14. Там само. – Спр.19, арк.1.

15. У 1985 р. він написав статтю з нагоди 50-річчя цієї шахтарської газети (Чухліб В. «До 50-річчя газети «Шлях Перемоги» // Шлях Перемоги. – 4 січня 1985. – С.1).

16. Зі спогадів письменника: «Працювалося мені там добре, хоч і довелося оперативно вивчати гірничу, шахтарську справу, про яку досі мав уявлення лише з книжок. З'явилися нові друзі серед місцевих журналістів, робкорів, шахтарів...» (ЦДАМЛМ України. – Ф.1345, оп.1, спр.19, арк.1).

17. Чухліб В. Дівчина з легенди (огляд книги «Дівчина з легенди – Маруся Чурай». – К.: Дніпро, 1967) // Радянський Донбас (Донеччина). – 16 вересня 1967. – С.3.

18. Чухліб В. Поїхав за Десну. Етюд // Маяк. – 13 травня 1967. – С.4.

19. Зі спогадів письменника: «...М. Коляда став завідувати відділом сільського господарства, а я очолив відділ листів та масової роботи. Написав оце «очолив» і усміхнувся: адже у відділі працював я один» (ЦДАМЛМ України. – Ф.1345, оп.1, спр.19, арк.6).

20. Див. наприклад: Чернігівець В. Словом полум'яним // Зоря Жовтня. – 17 травня 1968. – С.2; Він же. Крила (мініатюра) // Там само. – 6 травня 1969 та ін.

21. Зі спогадів В. Чухліба: «...Пишеш, друкуєш, аж поки другі півні не проспівують на Поповій горі. Покладеш на стіл відповідального секретаря щойно народжений нарис і приляжеш перепочити на стільцях у редакторському кабінеті, підклавши під голову підшивку «Зорі Жовтня»» (Там само. – Арк.4).

22. ЦДАМЛМ України. – Ф.1345, оп.1, спр.19, арк. 3.

23. Там само. – Арк. 4.

24. В особистому фонді В. Чухліба знаходиться окрема справа «Підбірка матеріалів про Косинку Г. М. (автобіографія, статті, фото, ілюстрації до творів та ін.)» (ЦДАМЛМ України. – Ф.1345, оп.1, спр.150, 47 арк.).

25. Зі спогадів письменника: «...Прибувши на Обухівщину, я одразу кинувся розшукувати сліди видатного письменника, майстра новели Григорія Косинки, репресованого і розстріляного енкаведистами 18 грудня 1934 року. Твори Косинки кілька десятиліть були під забороною, лише 1962 року вийшли його «Новели». Та ніхто в Обухові, навіть редакційні працівники не знали, чи є хто в живих з його родичів, друзів дитинства» (ЦДАМЛМ України. – Ф.1345, оп.1, спр.19, арк.4).

26. Чухліб В. Співець червоної волі (про Г. Косинку) // Зоря Жовтня. – 1 листопада 1969, 4 листопада 1969 (продовження); Він же. Сліди під вербами (до 70-річчя від дня народження Г. Косинки) // Там само. – 29 листопада 1969; Він же. Зустріч з незабутнім // Там само. – 5 грудня 1969; Він же. Спогади про чарівника слова // Там само. – 6 січня 1970. – С.2. Див. також: ЦДАМЛМ України. – Ф. 798, оп.1. од. зб. 109; Ф.1345, оп.1, спр.20, 62 арк.

27. Зі спогадів письменника «...Той нарис (про Г. Косинку) потрапив на очі завідувачому сектором преси обкому партії, котрий якимось соблаговолити завітати до нашої редакції. Він щось промугикав, проглядаючи нарис, а потім сказав: «А чи варто займати місце в районній газеті такими великими за обсягом матеріалами на літературні теми? Ваше завдання – оперативно висвітлювати сучасне життя району, писати на злобу дня...» (ЦДАМЛМ України. – Ф.1345, оп.1, спр.19, арк.5).

28. ЦДАМЛМ України. – Ф.1345, оп.1, спр.20, 62 арк.

29. В особистому архіві В. Чухліба зберігається окрема справа «Підбірка матеріалів про українського письменника Анищенко К. Р. (біографія, статті, листи, довідки та ін.)» (ЦДАМЛМ України. – Ф.1345, оп.1, спр.149, 55 арк.).

30. ЦДАМЛМ України. – Ф.1345, оп.1, спр.21, 22 арк.

31. Чухліб В. Сторінки великої спадщини (про М. Коцюбинського та його музей-квартиру в Чернігові) // Деснянська правда. – 15 вересня 1969. – С.2; Він же. Сторінки великої спадщини (до 105- річчя М. М. Коцюбинського) // Зоря Жовтня. – 13 вересня 1969. – С.3.

32. Чухліб В. Ріка його любові (про Олександра Довженка) // Зоря Жовтня. – 11 вересня 1969. – С.3; Він же. Перечитуючи «Зачаровану Десну» (до 70-річчя з дня народження О. П. Довженка) // Деснянська правда. – 24 вересня 1969. – С.2.

33. ЦДАМЛМ України. – Ф.1345, оп.1, спр.19, арк.7.

34. Довгоп'ят О. Горде ім'я – літстудієць // Доля моя – районна (Газета «Обухівський край у спогадах та ілюстраціях) / Упоряд. і ред.. Ю. Домотенко. – К.: Задруга, 2002. - С.71 – 73.

35. Чухліб В. Невісточки, Рушник, Мости, Втома, Соліст, Подарунок, Голубі орли, Чарівне колесо, Сірий зайчик // Дніпро. - №7. – 1972. – С.76 – 79.

36. ЦДАМЛМ України. – Ф.1345, оп.1, спр.13, 92 арк. (Автограф).

37. Кодлюк Я., Одинцова Г. Василь Чухліб (1941 – 1997) // Вони ж. 120 розповідей про письменників. – К.: «Наш час», 2006. – С.167.

38. Чухліб В. Червоні краплини вишень. – К.,1975. – С.4.

39. Відтворюючи образ сучасника // Літературна Україна. – 7 січня 1977. – С.2. Вперше про значення творчості В. Чухліба для українського читача було згадано у доповіді голови СПУ В. Козаченка за 1975 р. (Козаченко В. Головний напрямок: статті, публіцистика. – К., 1976. – С.107).

40. Слово для знайомства // Баришівські вісті. – 8 вересня 1975. – С.3.

41. З 1956 р. В. Чухліб належав до Всесоюзної ленінської комуністичної спілки молоді (ВЛКСМ), а з 1963 р. – Комуністичної партії СРСР й УРСР. Заяву про вихід з партії написав на початку 1991 р., перебуваючи під враженням студентської «революції на граніті» восени 1990 р.

42. Чухліб В. На Десне («Аисты», «Несла воду») // Правда. – 20 апреля 1984. – С.6.

43. ЦДАМЛМ України. – Ф.1345, оп.1, спр.16, 30 арк.

44. Потапов В. З берегів Десни // Народна армія. – 19 листопада 2001. – С.4.

45. Маландій О. Казкар-чарівник // Літературна Україна. – 21 вересня 2006. – С.2.

46. Чухліб В. Червоний патефон // Деснянська правда. – 21 листопада 1981. – С.4.

47. ЦДАМЛМ України. – Ф.1345, оп.1, спр.37, арк.19.

48. Лист головного редактора за №9-1026 сценарної редакційної колегії Держкіно УРСР Д. Прикордонного до В. Чухліба від 27. 05. 1974 р. // Власний архів Т. В. Чухліба.

49. Щира подяка друзям «Зірки» // Зірка. – 26 грудня 1975. – С.4.

50. Лист редактора газети «Радянський Крим» Б. Супрунюка до В. Чухліба від 4. XI. 1977 р. // Власний архів Т. В. Чухліба.

51. ЦДАМЛМ України. – Ф.1345, оп. 1, спр.139, арк. 1, 2.

52. Характеристика слухача-практиканта Чухліба В. В. // Власний архів Т. В. Чухліба.

53. ЦДАМЛМ України. – Ф.1345, оп.1, спр.147, 31 арк.

54. Борщівський О. Дні «Радянського письменника» на Київщині // Баришівські вісті. – 5 липня 1980 р. – С.3.

55. Характеристика Чухліба Василя Васильевича (подп. В. В. Биленко) // Власний архів Т. В. Чухліба.

56. Скомаровський В. Пам'яті колеги // Літературна Україна. – 27 листопада 1997. – С.4.
57. Див. наприклад публікації за 1982 р.: Чухліб В. Найвище дерево // Деснянська правда. – 16 січня 1982. – С.4; Він же. Латочки стиглого жита. Прилетіли ластівки // Там само. – 13 червня 1982. – С.4; Він же. З ранкового туману: Етюд // Там само. – 8 серпня 1982. – С.4; Він же. Гордієва гатка // Там само. – 19 грудня 1982. – С.4.
58. Лист Г. Світличної (м. Павлоград, Дніпропетровської обл.) до В. Чухліба від 25.08.1963 р. // Власний архів Т. В. Чухліба.
59. Чухліб В. Нові «знахідки» (рец. на книгу «Література учить жити» / Ред. Г. Островська, Київ, 1968) // Літературна Україна. – 28 жовтня 1969. – С.3.
60. ЦДАМЛМ України. – Ф.1345, оп. 1, спр.31, арк. 1 – 28.
61. Чухліб В. Пісенний світ Олександра Довженка (рец. на книгу В. Пригоровського «Наспіваламати», Київ, Музична Україна, 1995) // Чернігівський вісник. – 11 серпня 1995. – С.5.
62. Сапон В. Ростуть хлоп'ята над Десною // Деснянська правда. – 11 жовтня 1987. – С.4.
63. Уперше це оповідання було опубліковано у газеті Козелецького району «Ленінський шлях» десятьма роками раніше, у 1963 р. (Чухліб В. Хто встає раніш від сонця // Ленінський шлях. – 11 червня 1963. – С.4. У 1976 р. першу книжку для дітей письменник назвав «Хто встає раніше».
64. Незабутні маляткові друзі // Малятко. – №7 (липень). – 2001. – С.3.
65. Чухліб В. На відстані двох десятиліть // За педагогічні кадри. – 3 жовтня 1988. – С.3.
66. Лист за № 880 редактора видавництва «Веселка» І. Маценка до В. Чухліба від 19. III. 1974 // Власний архів Т. В. Чухліба.
67. Лауреат премії імені Лесі Українки // Літературна Україна. – 29 лютого 1996. – С.2.
68. Цю ж інформацію під заголовком «Наш автор і земляк – лауреат премії імені Лесі Українки» надрукувала газета «Чернігівський вісник» 8 березня 1996 р.
69. Ярмыш Ю. Детская литература Украины. – Москва: Детская литература, 1982. – С.158.
70. Збанацький Ю. Передмова // Чухліб В. Олень на тому березі. – К., 2007. – С.4.
71. Сьогодні донька письменника Ткаченко (Чухліб) Тетяна Василівна є доцентом кафедри стилістики української мови Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова, кандидатом філологічних наук, матір'ю двох дітей і внучок Василя Чухліба – Маринки та Даринки.
72. Чухліб В. Дороги юності (Загальний зошит з вклеєними вирізками з газет 1958 – 1961 рр.) (ЦДАМЛМ України. – Ф.1345, оп.1, спр.15, 119 арк.); Він же. Ліричний конспект. 1963 (с. Соколівка – м. Київ) // Українка. Літературно-мистецький альманах. – К.: Задруга, 2002. – С.128 – 130.
73. Чухліб В. Вірші для дітей («Сопілка», «Хто встає раніш від сонця», «На Дніпрі») // Зоря Жовтня. – 28 грудня 1968. – С.3.
74. Слава Тарасові. Сл. В. Чухліба, муз. О. Кучера // За педагогічні кадри. – 6 березня 1964; Пісня про молоду вчительку. Сл. В. Чухліба, муз. О. Кучера // Зоря Жовтня. – 5 жовтня 1968. – С.3. Див. також: ЦДАМЛМ України. – Ф.1345, оп.1, спр.18, 4 арк.
75. Чухліб В. Петрові Швецеві на рік Новий, 1988-й. Він же. До бриля (17 травня 1995 р., присвячено П. Швецеві) (ЦДАМЛМ України. – Ф.1345, оп.1, спр.17, арк.1 – 2).
76. ЦДАМЛМ України. – Ф.1345, оп. 1, спр.138, арк. 31.
77. Частина книгозбірні В. Чухліба (бл. 1000 томів) подарована до міської бібліотеки м. Українка Обухівського району Київської області.

78. Василь Чухліб (некролог) // Літературна Україна. – 27 листопада 1997. – С.4; Скомаровський В. Пам'яті колеги // Літературна Україна. – 27 листопада 1997. – С.4; Вічна пам'ять // Новини Придесення. – 10 грудня 1997; Швець П. Тужать березневі вітри... // Літературна Україна. – 2 квітня 1998. – С.2.
79. Жадько В. Український некрополь. Історичний науковий довідник. – К.: СПД «Жадько В. О.», 2005. – С.331.
80. ЦДАМЛМ України. – Ф. 1345, оп.1, спр.126, арк.1 (Автограф).
81. Горловий М. Діти Дажбога. Вірші. Проза. – К.: «Дія», 2000. – С.85.
82. Вергун В. Полиновий мед. Поезії. – К.: Видавець Вадим Карасьов, 2001. – С.10 – 11.
83. Довгоп'ят О. Бринить мелодія осіння... Поезія. – Обухів: ГНИП, видав. В. Карасьов, 2005. – С.35.
84. Гавриш О.-Г. Символіка української пісні. – Львів: Ліга-Прес, 2003. – С.3.
85. Гарачковська О. Зоряна криниця Василя Чухліба // Київська старовина. – №3. – 2006. – С.174 – 175.
86. Кузьменко В. Творчість Василя Чухліба. // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2001. – №6. – С.141 - 143; Він же. Недоспівана пісня Василя Чухліба Літературний Чернігів. – Вип. 16. – 2001 – С.20 – 25; Він же. Світлиця його серця: Пам'яті письменника Василя Чухліба // Університет. – 2006. – №4. – С.112 – 114.
87. Маландій О. Казкар-чарівник // Літературна Україна. – 21 вересня 2006. – С.2.
88. Дитяча література: Українська літературна енциклопедія. – Т.2. – 1988. – С.62.
89. Веселка: антологія української літератури для дітей / Ред. М. Жулинський. – Т.3. – К.,1985. – С.660; Українські письменники дітям. Барвіночок. – Харків,2002. – С.492; Радосинь: антологія / Упор. Д. Чередниченко. – К.,2004; Дивосвіт «Веселки». Антологія літератури для дітей та юнацтва в трьох томах. – Т.3: Українська література. – К., 2005. – С.470.
90. Чухліб Василь Васильович (1941) // Письменники Радянської України. 1917 – 1987. Біобібліографічний довідник. – К.,1988. – С.649.
91. Історія української літератури у двох томах // Ред. І. Дзевєрін. – Т.2. – К.: Наукова думка,1988. – С.268.
92. Литвин Т. Радість зустрічі із рідною землею (В. Чухліб «Журавлі-веселики») // Початкове навчання та виховання. – №5 (153). – 2008. – С.17 – 21.
93. Гоголь Н. Формування у молодших школярів естетичної оцінки художнього твору на уроках читання: Дис... канд. пед. наук. – К.,2004. – 178 с.; Гарачковська О. Українська літературна казка 70 – 90-х років ХХ ст.: сюжетно-образна структура, хронотоп: Дис... канд. наук. – К.,2008. – 180 с.
94. Більчук М. Українські і зарубіжні письменники: розповіді про життя і творчість. –К.: Підручники і посібники, 2006. – С.190 – 191.
95. Кодлюк Я., Одинцова Г. Василь Чухліб (1941 – 1997) // Вони ж. 120 розповідей про письменників. – К.: Наш час, 2006. – С.166 – 167.
96. Чернігівський вісник. – 30 серпня 1996. – С.7.
97. Вічна пам'ять // Новини Придесення. – 10 грудня 1997; Література про Чернігівську область за 1997 рік: Бібліографічний покажчик. – Чернігів: ЧДОБ ім. В. Короленка, 1998; Василь Чухліб // Знамennі і пам'ятні дати по Чернігівській області на 2000 рік. – Чернігів: Чернігівська державна обласна наукова бібліотека ім. В. Короленка, 2000. – С.35 - 36; Кузьменко В. Недоспівана пісня Василя Чухліба // Літературний Чернігів. – Вип. 16. – 2001. – С.14 – 22.
98. Куц П. Юні донеччани, окрім літератури зі шкільної програми, залюбки читають й інші твори // Урядовий кур'єр. – 4 лютого 2011. – С.3.

В статье раскрывается жизненный и творческий путь писателя, журналиста и общественного деятеля Василия Васильевича Чухлиба (1941 – 1997 гг), который родился и начал работать на Черниговщине. Это знаковая фигура украинской литературы 1970-х – первой половины 1990-х гг В. Чухлиб в свое время был одним из лучших новеллистов. Также его знали как популярного детского писателя, востребованного журналиста районных газет на Черниговщине, в Донецкой и Киевской областях, а также организатора издательского дела и общественного деятеля.

Ключевые слова: Василий Чухлиб, Черниговщина, Десна, писатель, детская литература, миниатюра, новелла, литстудии, районная газета.

The article deals with the life and career of the writer, journalist and public figure Vasily Chukhlib (1941 - 1997 years), who was born and began to work in Chernihiv. This is a significant person of Ukrainian Literature 1970 - first half of the 1990s, Mr. Chukhlib was once one of the best novelist. It is also known as a popular children's writer, journalist applied for regional newspapers in Chernihiv, Donetsk and Kyiv region, as well as the organizer of publishing and public figure.

Keywords: Vasil Chukhlib, Chernihiv, Desna, writer, children's literature, miniature, short story, litstudiya, regional newspaper.

